

Н. Н. БАРАНСКИЙ

СССР
ГЕОГРАФИЙ

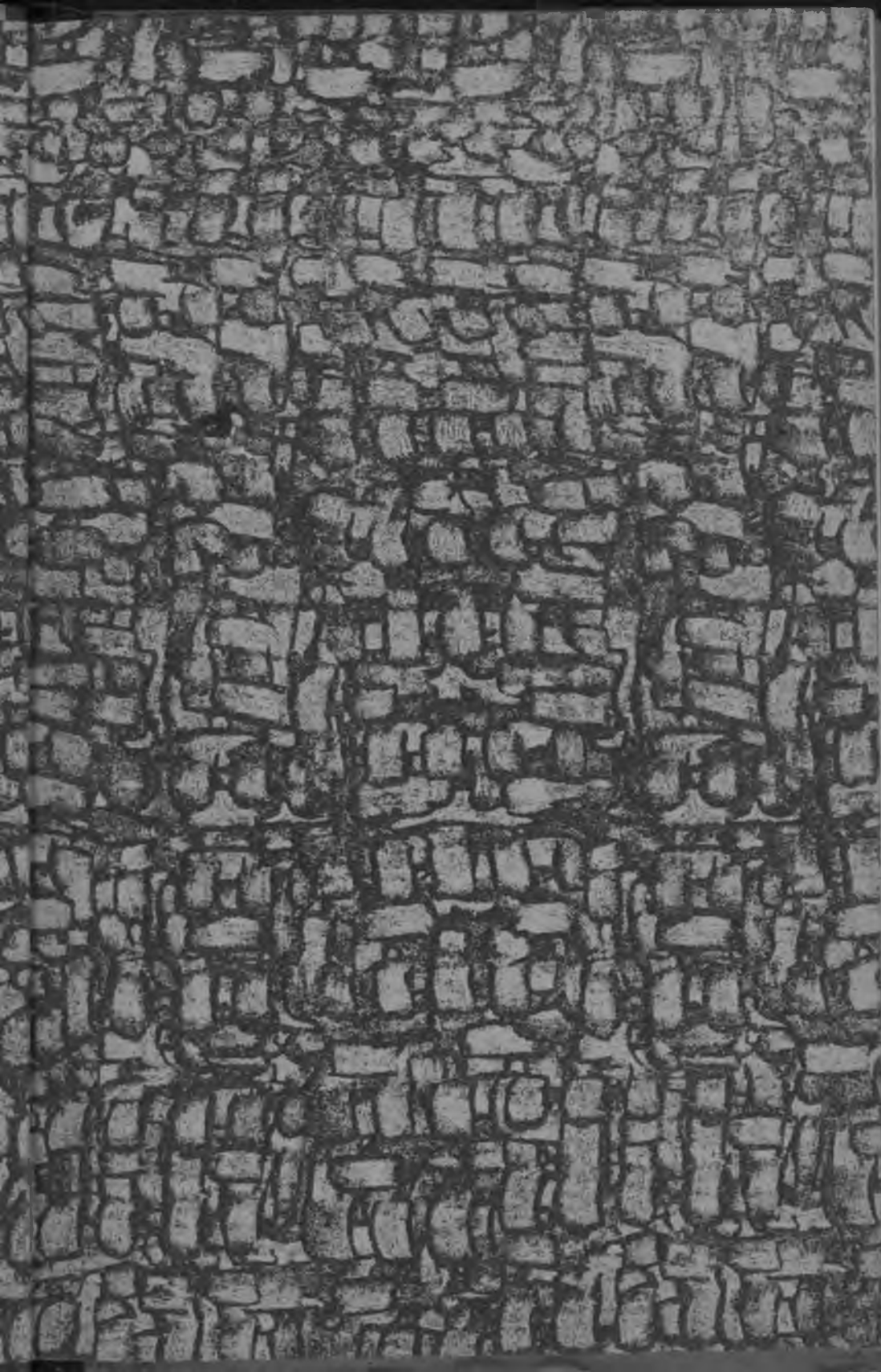
Аншэ 1 т. 35 ыр., комжо 25 ыр.

ИКЫМЫШЭ УЖАШ
КОКЛА ШКОЛЛАБ
ЛУКМО КНАГА



ТУНЭММЭ-ПЭДАГОГИКЭ КНАГАМ ЛУКШО
ГОСУДАРСТВЭННО ИЗДАТЭЛЬСТВЭ
МОСКО 1934





Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header.

Handwritten text in the top right corner, possibly a page number or date.

Large printed letter 'F' on the right edge of the page.

Small handwritten mark or text at the bottom right corner.

Handwritten text at the bottom left of the page.

Н28-4

51

Н. Н. БАРАНСКИЙ

515

Мар. л.

3-522/1

СССР ГЭОГРАФИЙ

КОКЛА ШКОЛЛАН ЛУКМО КНАГА

ИКЫМЫШЭ УЖАШ

6—7 шэ КЛАСЛАН

*РСФСР Наркомпрос Коллэгий
пэнгэдэмдэмэ кнагагыч кусарымым
Маробоно кэлшышалан шотлэн.*

Г.П.Б. в Лнгр.

Ц. 1934 г.

АКТ № 608


Инв. № 2355






ТУНЭММЭ-ПЭДАГОГИК КНАГА ЛУКШО
ГОСУДАРСТВЭННЭ ИЗДАТЭЛЬСТВЭ
МОСКО — 1934

59123

ОБЛАС, РЭСПУБЛИК КАРТ-ВЛАКЫШ ПУРТЫМО ТУРЛО ПАЛЭ-ВЛАК


 Мландэ шў
 Кўрэн шў
 Нэфт
 Нэфт газ
 Кўртньо
 Вўргэньэ
 Цинк
 Вулно
 Ош вулно
 Никэль
 Альумини
 Платина
 Полимэтал
 Шўртньо
 Марганьэц
 Ртуть
 Сльуда
 Сира колчедан
 Сира
 Графит
 Асбэст
 Апатит
 Нэфэлин
 Радиоактивнэ руда
 Хром
 Стройкылык матэриал
 Кочмо шончал
 Глаубэр шончал


 Химсырйо
 Фосфорит
 Йўлышө сланэц
 Асфальтогудрон
 Минэрал памаш
 Кол
 Район-влак

 Мландэ шў
 Кўрэн шў
 Нэфт
 Кўртньо
 Вўргэньэ
 Йўлышө сланэц
 Фосфорит
 Торф
 Цэмэнтлык мэрэль
 Калий шончал


 Улшо кўртньо корно
 Ышташ тўнгалмэ кўртньо корно
 Москва—Донбас свэрхмагистраль
 Шюсэ корно
 Канал
 Параход коштшан энэр корно

ССР УШЭМЫН КУМДЫКШО, ПҮРТҮС УСЛОВИЙЖЭ ДА КАЛЫКШЭ.

1. ВЭР, КУМДЫК ДА ГРАНИЦЭ.

Географий вэр да кумдык.

Социалис Совет Рэспублик Ушэм (күчүкын ССРУ) Йэвроп дэн Азийын йүдвэл ужашыштыжэ улэш. Ты ужашышкэ Йэвропын эрвэл пэлыжэ, Азийын йүдвэл кумышо ужашыжэ пурат.

ССРУ налын шогымо мландын кумдыкшо 21,3 миллион кв. км улэш. Мландэ шар умбалнэ кукшо вэр пүтынэкшэ 149 миллион кв. км шотлалтэш; калык илымэ вэржэ, польар эл дэч посна, 134 миллион кв. км шотлалтэш. Тыжэч палэ: ССРУ пүтынэ калык илымэ вэрын кудымышо ужашыжым налын шога.

Вэр налын шогымо шотышто ССРУ дэч Британ импэрий гына (Англий пүтынэ колоний-влакшыгэ) кугырак. Тугэ гынат, Британ Импэрий ик вэрыштэ огыл, тудын колонийышт чыла мландэ ужаш йыда улэдат, иктэ вэсышт дэч окэан дэн ойыр-лалт шогат, политик шотыштат лушкыдын ушналт шогат. Мэмнан ССРУ ойрлыдымо ик ужаш улэш, политик шотышто пролетар диктатур улмылан кбра пэш пэнгыдэ ушэм улэш. Тыгай пэнгыдэ ушэман кугыжаныш тунья умбалнэ моло иктат укэ. Британ импэрий дэч моло кугыжаныш-влак кажныжат ССРУ дэч йатыр изи улыт. ССРУ-ын эн түрыштэ улшо границэ точкыжо-влак тыгай улыт: касвэлнэ (Польшо границыштэ) эрвэл кутышын (вост. долгота) 26° йымалнэ; эрвэлыштэ (Дэжньов мыс) 190° йымалнэ; кэчывэлнэ (Афганистан границыштэ) Кушка 35° йүдвэл лопкытышто (сев. широта), йүдвэлыштэ (Чэльускин мыс) 77°37' йүдвэл лопкытышто.

ССРУ-ын границыжэ да границылышэ моло кугыжаныш-влак.

ССРУ-ын йүдвэл да эрвэл границыжэ пүтынэк тэнгыз дэн кайа. Касвэл да кэчывэл границыжэ пүтынэк гайак кукшо вэр дэн кайа. ССРУ-ын йүдвэл границыжэ Йэвропышто йүдвэл польар тэнгыз да тудын ужашыжэ-влак — Барэнцово, Ош тэнгыз гыч кайа; Азийыштэ — Карский, Лаптьэв, Эрвэлсибир тэнгыз коч кайа. Эрвэлыштэ — Кугу альэ Тымык окэан да тудын ужашыжэ-влак — Бэрингов, Охотский, Йапон тэнгыз-влак коч кайа.

Эрвэлыштэ мэмнан лышыл пошкудына Йапон улэш. Йапон дэн мэ тэнгыз дэнат, кукшо мландэ дэнат (Сахалин остров) границылэна.

Кэчывэл границэ эрвэлым Посьэт залив (икса) гыч тунгалэш. Тыштэ мэ йапон провинцэ Корэй дэн границылэна. Умбакыжэ границэ Усури дэн йүдвэлкыла кайа, варажым Амур дэн кас-

вэлкылэ савырна. Амур дэн Уссури границэ вэс вэлнэ Китай провинцэ Манчжурый улэш. 1931 ийыштэ ты провинцым Япон шкэ кид йумақыжэ налын, „шкэ вуйалыкан“ Манчжоу-Го кугыжанышым ыштэн.

Тыжэч умбакыжэ касвэлкыла границэ Сайан да Алтай курык рүдө дэн кайа. Ты курык рүдө вэс вэлнэ мэмнан дэн кэлшэн, таг илышэ — Монгол да Танну-Тувин рэволюционно — калык рэспублик-влак улыт.

Умбақыжэ касвэлкыла, кокла Азийыштэ, ССРУ Китай провинцэ Син-Цзыан дэн да Афганистан дэн, Каспий тэнгыз кундэмыштэ Пэрсий дэн границыла (Каспий тэнгызын кэчывэл сэржэ пэрсийын улэш). Каспий дэн Шэм тэнгыз кокласэ Кавказ дэч кэчывэл границэ ССРУ-ым Пэрсий дэн Турций дэч ойырэн шога.

Касвэлысэ кукшо вэр гыч кайшэ границэ Шэм тэнгызын йүдвэл-касвэл лукгычшо туналэш. Ты границэ меридиан корно дэн каймэ гайрак тура кайа. Фин заливын луышкыжо шуын, Ленинград лышычын ты залив коч эрта. Фин залив вэс вэлнэ границэ йүдвэл-эрвэлкыла Ладожск йэр дэкыла кайа. Ладожск йэрын кэчывэл-касвэлчын йүдвэл-эрвэлкыла пүчкын кайа. Варажым адак йүдвэлкыла Колызо (Рыбачий) островын покшэлкыжэ кайа. ССРУ касвэлнэ Румыний, Польшо, Латвий, Эстоний да Финляндий дэн границыла.

Касвэл границэ, моло границэ дэн танастарымаштэ, мыланна кэч мо шотыштат кугу шотан улэш. Касвэл границэ лышнэ ССРУ-ын озанлык шотышто ончылно шогышо рүдышт — Донбас Моско, Ленинград улыт. Касвэл границэ вэс вэлнэ Касвэл Йэвропысо кугыжаныш-влак улыт. Нунын дэн мэ торгаймэ шотышто утларак кылдалтын улына, нунылан киндым, йытыным, йанлык коваштым, т.м. ужалэна, тушэчын эл индустрийангдаш күлэшлык сложно машинам, адак мэмнан элыштэ укэ илэ тарманым (каучукым, т.м.) налына.

Моло вэл границэ сэмын касвэл границэ курык дэн, вүд дэн ойырлалт ок шога, тёр вэр коч кайа. Эл аралымэ шотышто пүртүс полшымэ (йэстэствэннэ) аралтыш укэ. Касвэл границэ вэс вэлнэ мэмнан дэн кэлшэн, таг илышэ кугыжаныш укэ.

Румынийыштэ вуйлатышэ клас помэшкык (бойар) улыт. Нуно 1918 ийыштэ мэмнан Бэссарабийым толэн налыныт, кызыт маркээк вийэш кидышт йымалнэ кучэн шогат. Румын границэ Дунайын притокшо Прут энэр дэн кайа Бэссарабийым шупшын налмэкышт ты границэ эрвэкыла Днэстр энэрыш кусаралтын.

Касвэл границысэ, Румын дэн йүдвэлныла улшо моло кугыжаныш-влак ожнысо Российсэ мландэ гыч ышталтыныт (Финляндий, Эстоний, Латвий). Польшынат кугырак ужашыжэ ожнысо Российсэ мландэ улэш.

Касвэл границэ экономик (озанлык) шотышто пэш важнэ границэ улэш; тугэ гынат, ту границэ сар шотыштат пэш лүдмашан границэ.

Кэчывэл границыштэ вэс шот. Ты границэ торгаймэ шотышто ончылно ок шога. Пэш кужо кутышын границэ эртэн кошташ лийдымэ курык рүдо дэн кайа. Ты границэ коч кум вэрэ вэлэ

күртнөб корно кайа: 1) Кавказ вэс вэлнэ Пэрсий границэ коч, 2) Байкал вэс вэлнэ Монгол границэ коч, 3) Тэнгыз воктэн кундэмыштэ (Приморье) Манчжур границэ коч.

Кэчывэл пошкудо кугыжаныш-влак шукужым мэмнан дэн кэлшэн, таг илышэ кугыжаныш улыт. Турций дэн Пэрсий капиталист кугыжаныш-влак кидыштэ пызырналт илышэ кугыжаныш улыт. Ик ССРУ гына нунылан чын полшэн шога, капиталист кугыжаныш кид йумачын утлаш тыршымаштышт ушанымэ энэртышышт улэш. Монгол дэн Танну-Тувин калык рэспублик-влак мэмнан дэн пэш лышыл пошкудыла, таг, кэлшэн илышэ кугыжаныш-влак улыт. Нуно политик, озанлык шотышто капитализм жапышкат шуын огытыл. Тугэ гынат, ССРУ полшымо дэн нунылан, капитализм жапым эртыдэ, социализмыш куснаш йөн лийын.

Нинэ кугыжаныш-влак империалист кугыжаныш кидыш вэрэштат гын, ты границэ-влакат лүдмашан лийын кэртят. ССРУ дэн Англий колоний—Индий коклаштэ улшо Афганистаныштэ тыгай лүдмаш уло. Англий шуко лу ийышкэн Индий гыч Афганистанышкэ кидшым шуйкала, шкэ колонийышкыжэ савырнэжэ. Ты границиштэ мланна пэш шэкланэн шогыман.

Йүдвэл границэ ийан Йүдвэл польар тэнгыз коч кайа. Ты границэ моло кугыжаныш дэн озанлык кыл кучымаш шотышто йөнлө границэ огыл. Мэмнан умбак сар дэн толмо шотыштат лүдмашан границэ огыл. Йүдвэл границиштэ ик Мурманск гына ты шотышто йөршэш вэс түкө. Гольфштрэм манмэ лэвэ тэнгыз йогынлан көра Мурманск порт ийдалык мучко ок кылмэ. Тэлэткэнэжэт ты порт тэнгызысэ кугу параходлан кошташ йөнлө. Садлан экономик шотыштат *Мурманск* йүдвэлнэ пэш важнэ портлан шотлалтэш, сар дэн толын кэртмэ шотыштат лүдмашан.

Росийын кумдыкшо шарлэн шогымым, колонийлажэ йэшаралтмым историй жап дэн ончыктэн шогышо карт.

Росий импэрийын ожнысо историй жапысэ рүдыжө Моско княжэствэ улмаш. XV-шэ курымын кыдалныжэ Моско княжэствын кумдыкшо тыгай улмаш: кэчывэлнэ границижэ Коломна дэк шуын; кэчывэл-касвэлнэ — Калуга дэк. Йүдвэл-касвэлнэ — Волоколамск дэк; Йүдвэлкэ — Оштэнгыз дэк шумэшкэ; кумдан шарлэн йүдвэл-эрвэлкэ—Углич дэк; эрвэлкэ—Горький-Ола дэк шумэшкэ.

XV-шэ курымын кокумышо пэлаш ужашыштыжэ Моско княжэствэ суас кид йымач утла, Твэрым, Новгородым колонийыштгэ налэш, Ош тэнгыз дэк шумэш шарла.

XVI-шо курымышто кэчывэл стэпышкыла шарлаш тўналэш. XVI курымын кыдалныжэ Моско суас дэч Озан олам, Астраханым, пўтынь Йул корным шкэ кидышкыжэ налэш, Каспий тэнгызыш корным почэш. Ты сэнгымаш Пэрсий дэн торгайаш, Пэрсий коч Индий дэн торгайаш йөнны пуа. Ты жапыштак Моско йүдвэл-касвэлкыла шарлаш тырша; Балтий тэнгызыш лэкашаш вэрч, Швэд дэн сарым тўналэш.

XVI-шо курым мучаштэ (ты жапыштэ Амэрикум почыныт, ту почэш иктэ да вэс вэрым почэдаш тўналыныт) Моско Сибырым сар дэн налаш тўналэш. XVII-шэ курымышто, Касвэл Йэвропысо торговый капитал почэла-почэла экспедицим колтэзэн Амэрикуштэ, Африкуштэ, Кэчывэл Азийыштэ толэн, шкэ кид йымакыжэ мландым налэдэмэ жапыштэ, Моско кугыжаныш шэргакан Йанлык коваштан вэрлам толэн Йүдвэл Азийыш шарлэн, шкэ кид йымакыжэ налын. 1648 ийыштэ, Йэрмакын походшо дэч 68 ий вара, Дэжньов казак тэнгыз дэн Бэрингов

пролив коч Колым аг гыч Анадырь агыш лэктын; Хабаров лұман казак Йакутск гыч Амурыш лэктын.

Ты жапыштак Польшо дэн сарым ыштэн, Моско шола сэрýсэ Украиным, Киев олам нэлэш, кэчывэлкыла Азов тэгыз дэк шумэшкэ шарла.

XVIII-шэ курым тўналтышыштэ швэд дэн сарым ыштэн кугыжан Росий Балтий тэгыз дэк лэктэш. 1701 ийыштэ Пэтъэрбург (кызытысэ Ленинград) олам ышта, тыгэракын Моско Йэвропыш коштшаш „окнам“ шўта.

XVIII-шэ курымышто кугыжан Росий Турций дэч Крымым, Шэм тэгыз да Азов тэгыз күндэмыштэ стэплам шупшын нэлэш; Польшо дэч Днепр энгэр вэс вэлым. Ньэман, Касвэл Буг, да Днэстр маркэ сэнгэн нэлэш; Сибириштэ казак-влак дэч Урал дэч Иртыш маркэ стэлым сэнгэн нэлэш. Крымым нэлэкэ кэчывэл стэплэшкэ шуко калыкым кусныктараш тўналэш, ты күндэмым У Росий (Новороссий) маныныт.

Пытартышыжлан XIX-шэ к. Росий импэрий 1810 ийыштэ Финляндийым сэнгэн нэлэш; Висла күндэмýсэ Псльшым Варшавэ олагэ (Варшавэ гэрцогство)



1 сўр. Росий тэриторий кушмын кэртшэ.

1815 ийыштэ сэнгэн нэлэш; эрвэлнэ Амур күндэмым, Тэгыз күндэмым 1858 ийыштэ нэлэш; Кавказ вэс вэлым 1801—1864 ийыштэ, Кокла азийым 1865—1884 ийыштэ коклаштэ сэнгэн нэлэш.

Тыгэракын шуко курым мучко сарым ыштэн толын, эрвэлкат, касвэлкат йүдвэлкат, кэчывэлкат кугыжан Росий шкэ кугыжанышыжым шарэн, шуко тўрлб калыкым сэнгэн кулышкыжо савырэн.

Большевик партий вуйлатымэ дэн Росийсэ пролетариат шкэнжым утаршаш вэрч крэдалмэ дэн пырлыа кугыжан Росий пызырмэ тўрлб калыкым утарышаш вэрчат крэдалын. Ленин вуйлатымэ большевик партий шкэ программыштыжэ тыгэ ончыктэн: Кажнэ калык шкэ шонымыжо сэмьн илэн кэртэш, шона гын ойырлэн, посна кугыжанышым ыштэн кэртэш. Ты лоаунгым большевик партий чывак илышыш пурташ чарныдэ тыршэн. Граждан сар жапыштэ ош гвардэйэц-влак „ик ойырлыдымо Росий“ вэрч крэдалыч гын, большевик партий, совет власть шкэ политикшым ышт пудырто: Ушэмьш (Союз) ушнаш иктат ыш вийытлэ; Финляндий, Эстоний, Литва, Латвий, Польшо ойырлымо ваштарэшат иктат ыш шогал. „Украиньсэ пашазэ да крэсаньыклан Деникиным сэгымэ нэргэн“ возымо письмаштыжэ Ленин тыгэ возэн: „Мэ тугай добровольно калык ушэмьш, тугай Ушэмьш ыштъэнэна: ту ушэмьштэ ик калык вэс калыкым нимо-

гай пызырымаш ынжэ лий; тугай ушэмьм ыштынэна: ту ушэмьштэ изак-шольякла иктыланэн, ваш-ваш пэггыдын ўшанэн, кумылын кэлшэн ылымаш лийжэ*.

Ленинын ты наций политикыжэ ош гвардийым сэнгьмаштэ мланна пэш кугу польшым пуэн шогыш. Ты политикак мэмнан Ушэмнам пэггыдэмдэн шогаш полшыш, кызытат полша.

2. ССРУ-ЫН ПҮРТҮС УСЛОВИЙЖЭ.

Тэнгыз-влак.

ССРУ-ын тэнгыз границыжэ кукшо вэр границэ дэч кок кана кужурак (40 тужэм км тэнгыз границы, 20 т. км кукшо вэр границэ) тугэ гынат, ССРУ тэнгыз лышылан огыл, тэнгыз дэч ырдыштö улшан (континентальнэ) кугыжавышлан шотлалтэш. ССРУ-ын мландыжэ коч тэнгыз дэч 500 км ырдыжгычын корэшым кораш гын, эн шуко мландыжэ тэнгыз дэч 500 км ырдыштö лийэш. Адак мэмнан шуко тэнгызна тэлылан кылмат. Путынъ йүдвэлнэ кылмыдымэ порт мэмнан ик *Мурманск* вэлэ; эрвэлнэ талук мучко паша ыштышэ порт *Владивосток* вэлэ, туштат ий пудыртылшо пароход (ледокол) полшымо дэн гына талук мучко паша ышталтэш; Балгий тэнгызэ „көргө тэнгыз“ вэс сэмын манаш гын, шончалан кугу йэр. Шэм тынгыз Сре́дизем (мландэ покшэл) тэнгыз дэн ангыр пролив коч (Босфор, Мрамор тэнгыз, Дарданьэл) вэлэ ушнэн шога. Шэм тэнгыз сэрыштэ Совет Ушэмын важнэ портан ола-влак *Новороссийск*, *Батум*, *Одэсса* улыт.

Йүдвэл польяр тэнгыз кэнэж жап 3-3¹/₂ тылзыштыжат вүд умбалнэ ий коштымылан көра параходлан кошташ лийдымэ улэш. Совет лиймэкэ гына йүдвэл тэнгыз корно Обь дэн Йэнисэй ангышкэ почалтын. 1932 ийыштэ гына „Сибиряков“ луман ледокол Архангэльск гыч Бэрингов проливыш ик кэнэж жапыштэ кайэн кэртшашым ончыктэн.

Рэльйэф (мландэ умбалын формыжо).

ССРУ-ын ужашлажын мландэ умбал формыжо ик түрлө огыл.

Йэвропысо ужашыжэ пэш кумда лап төр вэр улэш (*Эрвэл-йэвропысо лап*). Тэнгыз умбал күкшыт (уровэнь) 200 м угла кукшытан вэр шагал кумдыкышто гына улэш. Ты кумдыклаштыжэ 300 м дэч күкшö вэржэ посна точкыла вэлэ улыт. Тыгай күкшö вэрла улыт: *Йүдвэл увал*. Ты увал *Йүдвэл* польяр тэнгызыш йогышо энэр-влакым да *Йулышко* ушнышо энэр-влакым ойрэн шога. *Средньэрусский* манмэ күкшö вэрын йүдвэл ужашыжэ *Йулым*, *Днэпрым*, *Касвэл Двинам* ойрэн шога. *Йул воктэньысэ күкшö вэр* *Йулын* пурла сэргэ кугышэш *Ульйановск* ола гыч *Сталинград*ышкэ шумэшкэ шуйна. *Умбақыжым* *Йэргэни* манын лүмдалтын, *Йүдвэл* *Кавказын* *Кума* энэргэ дэк шумэшкэ шуэш. *Подольский плато* *Днэпрын* пурла сэрыштыжэ, *Доньэцкий крьэж* йүдвэл *Доньэцын* пурла вэлыштыжэ, нинэ кок күкшака вэрым *Днэпр* *воктэньысэ* града манмэ күкшака ушэн шога.

Курык-влак Эрвэл-йэвропысо лапын тۇрыштө гына улыт: Эрвэлшытэ — *Урал*, Кэчывэлыштэ — *Кавказ курык рүдө*, адак *Крымысэ курыккла*; йүдвэлнэ — *Хибин курык* (Кольск пелостровышто). Нинэ курыккла коклаштэ эн кукшыжө — *Кавказ курыккла* улыт. Йужо курыкшо (Эльбрус, Казбэк, молат) 5500 м нарэ кукшытан. Кавказ курык коч эртэн кайаш лийшэ лапката вэр (пэрэвал) шагал, ты лапката вэрлажат $2\frac{1}{2}$ —3 туж. метр кукшытан улыт. Садлан Кавказ курык рүдө ик вэл гыч вэс вэлыш коштмо шотышто йөнлө вэр огыл.

Мландэ ўмбал формо шотышто Йэнисэй энэр Сибырым ужашлан шэлэш. Касвэл Сибырь лапката, салмагай төр вэр манаш лийэш. Новосибирск дэн Омск ола Обь энэр дэч 2 — $2\frac{1}{2}$ туж. км тораштэ улыт гынат, тэнгыз уровэнь дэч 80 м кукшытышто вэлэ улыт. Касвэл Сибырын кэчывэл ужашыштыжэ — Обь энэр тўналтышыштэ гына Алтай курыккла улыт.

Эрвэл Сибырь гын йөршэш вэс түрлө: курыкклан, кукшө вэрлан улэш. Йэнисэй дэн Лэна кокласэ мландэ пўтынвэк энэрла дэн пўчкэдалшэ кукшө вэрла. Тымык окэан сэрат эртак курыкклан улэш.

Кокла Азий пэш чот вашталтшэ рэлийэфан улэш: $7\frac{1}{2}$ туж. м кукшытан Тянь-Шань, Памир курыккла дэн йыгырэ мэ кумда лап вэрлам ужнына, йужо лап вэрышт тэнгыз уровэнь дэчат ўлиө улыт.

ССРУ кбргысө вүд-влак.

ССРУ-ын Йэвропо ужашысэ кугу энэр-влакшэ шукужым ик лышыл кукшака вэр гыч тўналыт. *Йул*, *Днйэпр*, *Касвэл Двина* Средньэрусски кукшө вэр гыч тўналыт, варажым кэчэ йолла түрлө вэлкэ шарлэн Каспий тэнгызыш, Шэм тэнгызыш, Балтий тэнгызыш ушнат. Средньэрусски кукшака гычак Дон энэр йогэн лэктэш, Азов тэнгызышкэ йогэн ушна. Йүдвэл-касвэлыштэ йатыр йэр-влак улыт. Нунын коклаштэ эн кугужо *Оньэжск* дэн *Ладожск* йэр-влак улыт. Нуно *Ньэва* энэр коч Фин залив дэн ушнат. Ты йэрлаш ушнышо шуко энэр-влакын тўналтышышт иктэ вэсэ дэч тора огыт ул. Нуно Кэчывэлнэ Касвэл Двинаш йогышо энэр-влакын тўналтышышт дэн, адак шолла вэлгыч Йулыш ушнышо энэр-влакын тўналтышышт дэн лышэмыт; эрвэлнэ, адак эрвэл-касвэлнэ йүдвэл Двинаш, Оньэгыш ушнышо энэр-влакын тўналтышышт дэнэ, адак Ош тэнгызыш пурышо моло энэр-влакын тўналтышышт дэн лышэмыт. Тыгэракын ты йэр, энэр-влак Каспий, Балтий, Ош тэнгыз-влакым ушаш йөнлө улыт.

Ты йөн-влак дэн түрлө жапыштэ түрлын пайдаланэныт. Шукэртэ-ожно ик энэр тўналтыш гыч вэс энэр тўналтышыш груз оптыман пушман мландэ ўмбач шупшын вончыктарэн шогэныт. Варажым (XVIII да XIX курым тўналтышыштэ) йужо тыгай вэрэшыжэ тальяка (талка) каналым ыштэныт. Кызытсэ жапыштэ, ты энэрла мучашым кэлгэ канал-влак дэн ушэн, тэнгыз-влакым ушымо паща шукталтэш.

Кавказысэ кугурак энэр-влак: а) курык рүдө касвэлвэ *Кубань* энэр йога, Азов тэнгызыш ушна; *Кума*, *Тьэрэк*, *Сулак* Каспий

тэнгэзыш ушнат; б) курык рүдө дэч кэчывэлиныла *Рион* энэр йога, Шэм тэнгэзыш ушна; *Кура Аракс* притокшо дэн Каспий тэнгэзыш ушна. Нинэ энэр-влак курык энэр улыт. Ты энэрлаштэ параход коштын ок кэрт. Курыкысо ий, лум шулымо дэн ты энэрлаштэ жапын-жапын вуд ташлэн, талышнэн йога, жапын талкэмэш; адак курык сэрла гыч кұым мушкын волдэн энэр анэш шында, параходлан кошташ лұдмаш пундашан лийэш. Кубань дэн Кура энэр ағыштыжэ гына тыгыдэ параход коштын кэртэш. Параход дэн коштмо шотышто Кавказысэ энэр-влак йобнан огытыл гынат, мландым вұдыштэн шогымо шотышто, адак электрэнэргийым пуэн кэртмаш шотышто пэш кугу пайдалэ улыт. Кавказысэ энэр-влак 18 миллион киловат энэргийым пуэн кэртят, а моло мэмнан, пұтынь Йэвропысо да Уралысэ энэр-влак 13 миллион киловат энэргийым вэлэ пуэн кэртят.

Сибирисэ энэр-влак қоклаштэ кугыракшэ тыгай улыт: *Обь* да *Иртыш* притокшо, *Йэнисэй Ангара* притокшо дэн, *Лэна* — *Вильуй*, *Витим* да *Алдан* притоқышт дэн, *Амур* — *Зэйа*, *Бурэй*, да *Уссури* притоқышт дэн. Ты энэр-влак шуко вұдан, кумдан шарлышэ притокан, кужу кутышан улыт. Ты энэр-влак кужо жаплан кылмат, адак параходлан кошташ шагал йобнан тэнгэзышкэ ушнат, садлан параход дэн коштмо шотышто шагал йобнанлан шотлатыт. Ты шотышто *Обь*, *Йэнисэй*, *Лэна* йұдвэл польар тэнгэзыш ушнымышт дэн утларак йобндымылан шотлалтыт. Пытаргыш лу ийлаштэ йұдвэл польар тэнгэзыш коч коштмо шотышто паша шуко ончык кайэн, ты шот мэмнан Сибирь энэрлан пайдалыкыштымат шуко йэшарэн кэртэш.

Сибирь энэр-влак йатыржэ мэридиан корно дэн йұдвэлкэ йогат, Амур гына эрвэлкэ йога. Товарым нангайаш кұлэш вэржэ эрвэл дэн кэчывэлыштэ улыт. Ты шотат Сибирь энэр-влакын пайдалыкыштым изэмда.

Сибирь энэр-влакын энэргийшт пэш шуко уло: пұтынь ССРУ-ысэ энэрлан энэргийышт 192 миллион киловат шотлалтэш гын, тыжэч Сибирь энэр-влакын ужашэшышт 128 миллион киловатшэ толэш. Утларакшым Йэнисэй дэн Ангаран энэргийышт шуқырак.

Кокла Азийын энэрышт Каспий, Арал тэнгэзыш, адак Балхаш йэрыш ушнат. Ты тэнгэзыш, йэр-влак моло тэнгэзыш, йэр-влак дэн ушнэн огыт шого. Садлан кокла Азийсэ энэр-влак транспорт шотышто пэш пайдалылан шотлалт огыт кэрт. Адак ты энэр-влак курыклан вэр гыч энэр пундашыш шуко кұым, рокым мушкын волдат, пундашыштым куштыраңдат; курыкысо ий, лум шулымо годым вұдышт ташлэн йога, энэр-влакын корнышт вашталтэш; адак тёр вэрлагыч йогымо кундэмыштышт притоқышт укэ, пэш шокшо жапыштэ вұдышт чот пучэн талкэмэш, шуко вұдшө каналла дэн кумда пасулашкэ шарла — ты чылажат транспорт шотышто тусо энэр-влакын пайдалыкыштым чот изэмда. Кокла Азийысэ Арал тэнгэзыш йогышо *Аму-дарйа* дэн *Сыр-дарйа* энэрат ты шотыштак улыт, Аму-дарйаштэ гына тыгыдэ параход-влак коштын кэртят. Мландэ, вұдыштымб да энэргий шотышто гын, ты энэр-влакын пайдалыкышт пэш кугу. Тысэ удымб мландэ вұдыштымб дэч посна шурным шочыктэн ок

кэрт. Кэнэжым эн шокшо жапыштэ курыкысо ий, лум шулымо дэн тусо энэр-влак чот ташлэн йогаш тунгалыт, тыгэракын мландым кумдан вудыштат. Адак курык гыч мушкын волтымо йошкын дэн агам пэш сай уаңдат, тьсэ йошкын Нильсэ йошкын дэчат утларак мландым сай уаңда. Ташлэн йогышо вудым удымо мландэ мучко канал дэн шарымаш ик вэлжым мландым уаңда, вэс вэлым вудышта, тыгэракын шурно шочыктымо шотышто пэш пайдалэ улэш. Кокла Азийсэ рэспублик-влакын, Казакстанын энэрыштын энэргийышт 33 миллион *квт* шотлалтэш, ты энэргий Йэвропысо СССР-ын да Кавказын энэргийышт дэчат утларак лийэш.

Климьт (ийгэчэ).

Тэныз дэч ордыштө улшо кукшо вэрыштэ кэнэж шокшо, тэлэ йуштө лийэш, адак вудыжгат шагал возэш. Тыгай вэрым континьэнтальнэ вэр маньт, ийгэчыжымат континьэнтальнэ климьт маньт. Йудвэл польар тэныз, кужу жапын ий йумалнэ лиймыж дэн, климатым умырандэн ок кэрт. Тымык тэнызат кэнэж жапыштэ гына сэржылан лышыл вэрым умыртэн шога. Садлан Атлантйк окэан дэч эрвэлышкыла кунар ордыш кайэт, туварэ климьт континьэнтальнэ лийэш; тыгай шот Тымык окэан дэч шумэшкак шарла.

Курык рудат ССРУ-ын кэчывэл границыла гычшэ вэлэ кайат, тыгэракын нуно кэчывэлгыч толшо лэвэ мардэж дэч авырэн шогат, а йудвэл йуштө мардэж нимо авыртышым гаш лийдэ шарла.

Садлан ССРУ-ын климьтшэ тыгай улэш: 1) шыдэ (суровый), 2) тэлэ дэн кэнэж пэш кугу ойыртышан улыт (тэлэ чот иуштө, кэнэж чот шокшо), 3) мландышкэ вудыжгө шагал возэш.

ССРУ-ыштэ талук жапысэ тэмпэратур кокла шот дэн йудвэл-эрвэлын тэрыштыжө 17° йуштө, кокла Азийын кэчывэлныжэ 17° шокшо шотлалтэш. Путьнь ССРУ-ын $\frac{1}{4}$ ужашыштыжэ $+4^{\circ}$ шотлалтэш. Касвэл гыч эрвэлышкыла каймэ сэмын изотэрмэ (икгай тэмпэратурын ончыктышо корно) кэчывэлкыла тайна. Икгай широташтэ улшо вэрыштак Сибириштэ Йэвропысо дэч йуштырак шога. Йанварьсэ изотэрмэ касвэл-йудвэлгыч эрвэл-кэчывэлкыла каймэ корныштыжо адакат утларак кэчывэлкыла тайна. ССРУ-ын йатыр вэрыштыжэ тэмпэратур гашталтмаш мэридиан корно дэнэ куснымо дэч утларак широта корно дэн кусна. Йанварьсэ изотэрмын ончымаштэ тидэ утларак палэ. Йанварьыштэ Кокла Азийын кэчывэлнэ $+2^{\circ}$ (шокшо) шога, а йудвэлнэ Вэрхойанскыштэ -50° (йуштө) шога. Вэрхойанск йудвэл пэлшарын „йуштө польусшо“ улэш манаш лийэш. Йанварьсэ изотэрмэ ССРУ-ын шуко ужашыштыжэ тэлэ йуштө улмын ончыкта.

Кэнэжымсэ, шокшо ийуль тылзысэ изотэрмэ Кокла Азийын кэчывэлныжэ $+32^{\circ}$ ончыкта, эн мундур йудвэлнэ $+2^{\circ}$ ончыкта. Тыжэч палэ: ийульсэ изотэрмын тайнышыжэ йанварьсэ дэч йатыр шагалрак, широта корно дэчын тайнымыжэ пэш кугуак ок лий. Кэнэж дэн тэлэ тэмпэратурын ойыртэмжэ, тайнышыжэ ССРУ-ын турлө вэрэжэ турлө улэш: касвэл границыштэ тидэ

тайныш 25° нарыш шуэш, ССРУ-ын рүдө кундэмыштыжэ — Моско дэн 30°, Уралыштэ 35°; Касвэл Сибириштэ 40°, эрвэл Сибирын йатыр вэрлаштыжэ ты тайныш 50° шуэш, а Йакут рэспубликын тұрысө йүд-эрвэлыштыжэ тэмпэратур тайныш 60—65° шуэш.

Йал озанлык пашаштэ ийдалык мучкысо шокшо жапын значэныжэ пэш кугу. ССРУ-ыштэ кокла шот дэн шокшо кэчэ йүдвэлнэ 150; кэчывэлнэ 250 нарэ шотлалтэш. 170 дэч шагал огыл шокшо кэчан кундэмлам палэмдышэ линий тыгай вэрлагыч кайа: Срэтээнск, Чита, Иркутск, Чэлыабинск, Пэрмь да Вологда дэч йүдвэлгычырак. Ты линий дэч йүдвэлнылажэ, шокшо кэчэ шагалан көра, шурно томам шочэш.

Вұдыжгө вочмо шотышто тыгэ каласаш вэрэштэш: ССРУ-ыштэ ийдалык мучкышто 50 см дэч утла вочман вэр мэмнан касвэл гранич кундэмыштэ, адак Лэнинградым, Озаным, Кийэвым линий дэн ушэт гын, ту линий-влак кокла кундэмыштэ гына улыт. Моло вэрэ вэрын-вэрын вэлэ 50 см дэч утла вұдыжгө вочшан вэр улыт: Крымыштэ, Шэм тэнгыз сэр кундэмлаштэ, Кавказыштэ да Мүндүр эрвэлын түрлаштыжэ. Пэш шуко вэрыштэ вұдыжгө 30 см дэч шагал возэш. Тыгай вэр йүдвэл-эрвэл Сибирь, Кокла Азий, адак Казакстан улыт. Йүдвэл-эрвэл Сибирь йүштө эл, садлан тыштэ ты вудыштышат утыж дэн манаш лийэш. Казакстаныштэ да Кокла Азийштэ кэнэж пэш шокшо лийэш. Ты эл-влак кукшо ийан эллан шотлалтыт. Садлан тыштэ ты вұдыжгө нимонарат ситышашлык огыл.

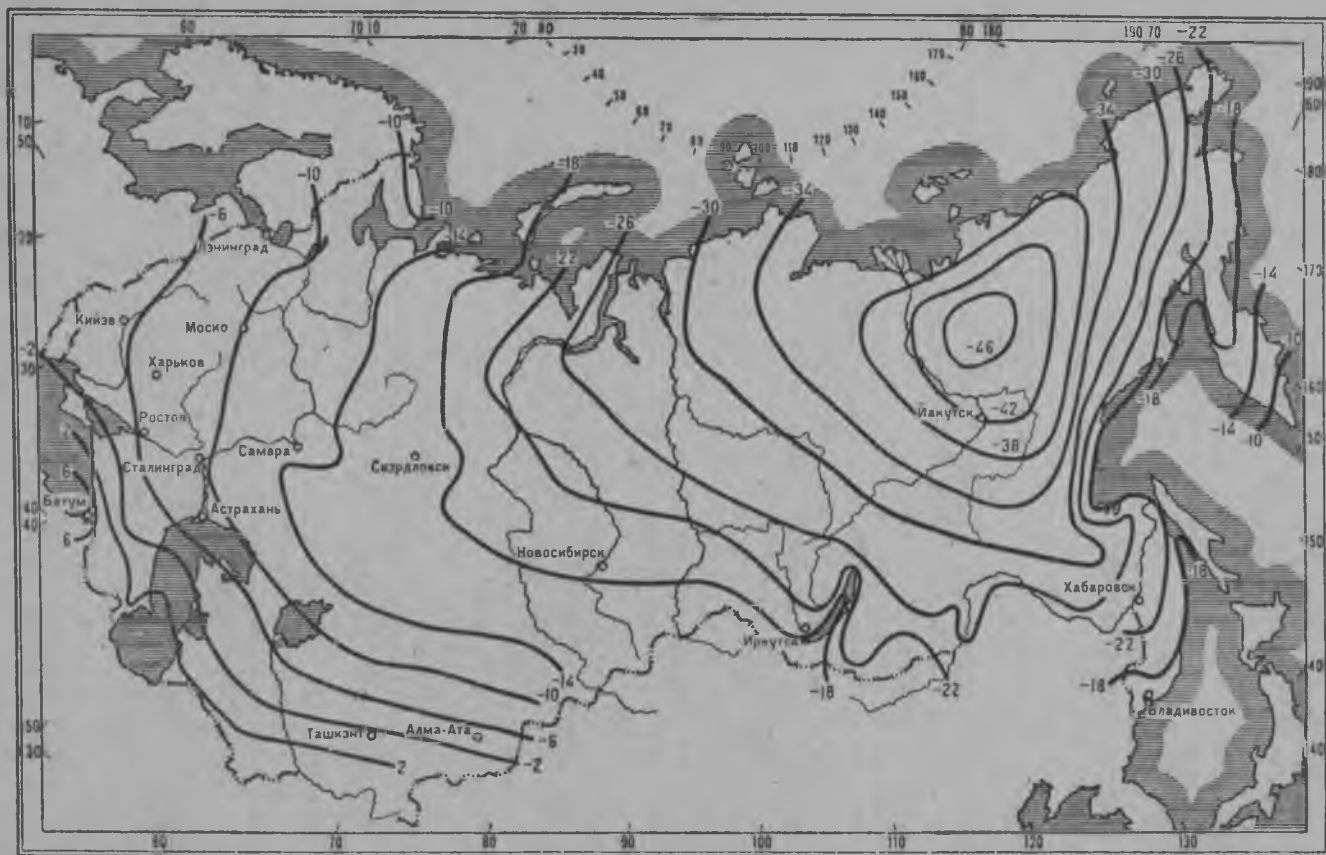
Ййдалык мучко вұдыжгө ик төр ок воч, утларакшым кэнэжым возэш.

Йужо район-влак климат шотышто посна ойырлэн шогат. Ты районлаштэ моло вэрэ кушкын кэртдымэ саска, шурно-влак кушкыт. Садлан мэ нуным посна ончэна. Нуно тыгай улыт:

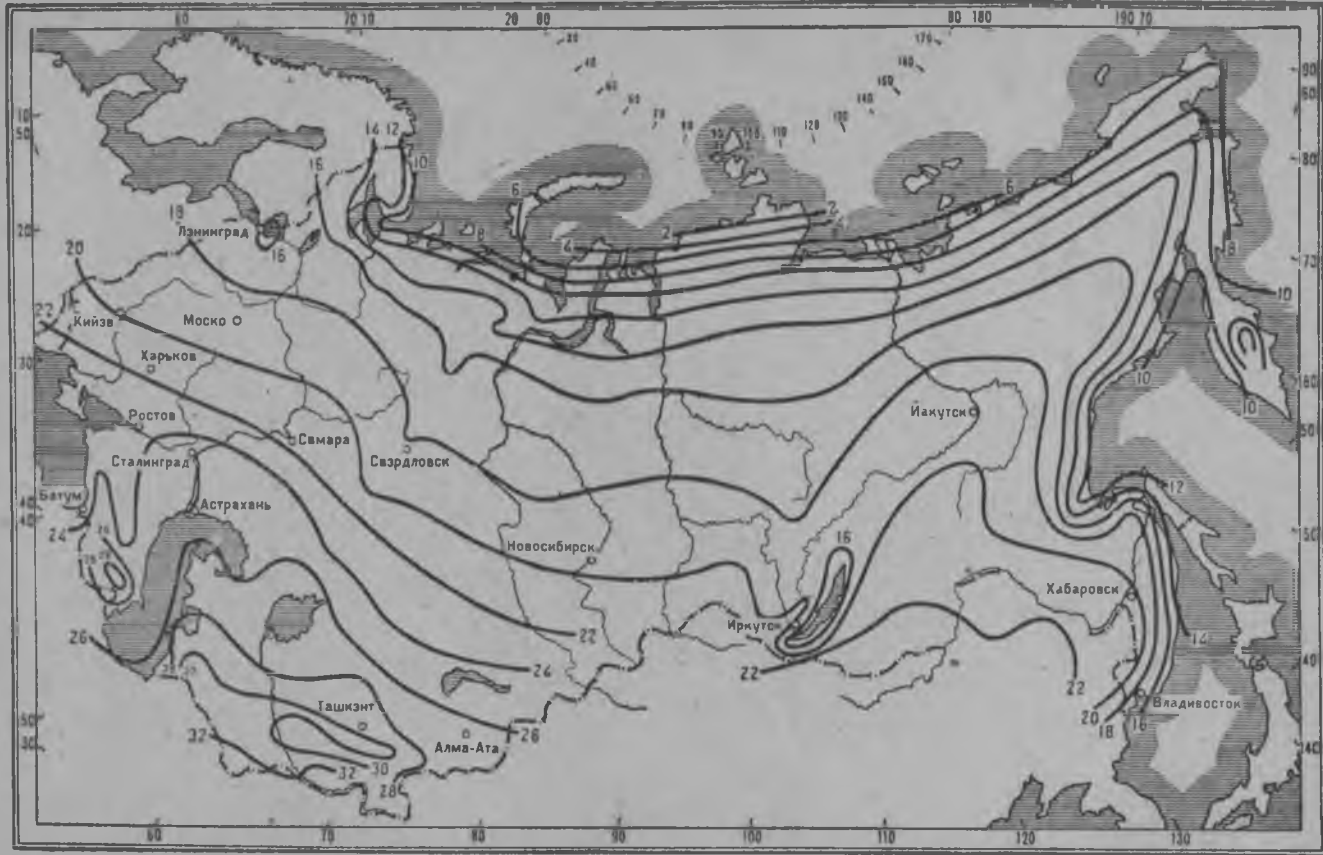
1. Крымын кэчывэл сэржэ йүдвэл йүштө мардэш дэч курык дэн авырналтын, садлан тыштэ пэш лэвэ климыт шога. Ты вэр Средизем (мландэ покшэл) тэнгыз климат районышко пура, тушто вұдыжгө шукужым тэлым, шагалжым кэнэжым возэш. Ййдалык мучко тыштэ вұдыжгө 55 см возэш, ийдалык мучко тэмпэратурым шотлаш гын, кокла шот дэн +15° шокшо лэктэш, йанварыштэ йүштө кокла шот дэн —4,2° толэш, ийульыштэ шокшо +23,7° толэш.

2. Шэм тэнгызын эрвэл сэржэ вұдыжгө, субтропикан климытанлан шотлалтэш; тыштэ кэнэж шокшо, вұдыжгө лийэш. Ййдалыкыштэ вұдыжгө 250 см возэш (Батумышто). Тэмпэратур кокла чот дэн йанварыштэ 4—6° шокшо толэш, йүштө кэчылаштэ тэмпэратур 0° дэч ұлык вольмаш пэш шуэн лийэш; ийуль тызын тэмпэратуржо кокла шот дэн 23—24° шокшо толэш.

3. Тымык окэанын сэржэ муссон климытан кундэмышкэ пура, вұдыжгө йатыр вочман кундэмлан шотлалтэш (80—100 см утларкат возэш), ийдалык кокласэ шокшо жапыштэ апрэль дэн нойабрь коклаштэ 90% вұдыжгө возэш, моло кодшо жапшэ йүштө да кукшо жаплан шотлалтэш. Тыштэ тэлым муссон мар-



2 сўр. Январь изотэрмын картинэ.



3 сўр. Июль изотэрмын картинэ.

дэж мландэ дэч тэгызышкыла пуа, кэнэжым Тымык окэан дэч мландышкыла пуа.

Ты кум климытан вэр-влак шуко вўдыжган климытлан шотлалтыт Арал да Каспий кундэмысэ климыт кукшо климытлан шотлалтэш кокла азийсэ, Казакстанысэ адак Кавказ вэс вэлын эрвэл кундэмысэ кукшо стэп да пустынь-влакат тыгай кукшо климытанлан шотлалтыт. Кокла шот дэн тыштэ вўдыжгö ийдалакыштэ 30 гыч 10 см маркэ, утларакат вола. Кэнэж пэш шокшо лийэш: ийуль тылзыштэ 25—30°, утларакат шокшо лийэш, тэлым чўчкыдын йўштат лийэш.

Касвэл Йэвропысо климыт дэн танастарымаштэ ССРУ-ын климытшэ йатыр йўштö да кукшо улэш. Касвэл Йэвропын йатыр



4 сўр. Вўдыжгö вочмаш карт.

ужашыжэ ССРУ-ын дэч кэчывэлнэ улыт, Атлантик окэанысэ Гольфштрэм манмэ лэвэ вўд йогын дэн умыралтын шогат; ты йогынжо Касвэл Йэвропын сэржым кутышэш лэвыктэн шога. Садлан касвэл Йэвроп ССРУ дэн танастарымаштэ йатыр лэвэ, вўдыжгö, пушкыдо климытан улэш; а Сибирь дэн гын, танастарышаш гайат огыл. Январьысэ 0° изотэрмэ Скандинав пэлостровын кэчывэл сэржэ гыч Вэна олашкэ, варажым Дунай иксашкэ вола. Тыжэч палэ: Касвэл Йэвроп мэмнан дэнысэ гай тэлым огэшат шинчэ. Мэмнан элыштэ 50 см вўдыжгö кокла шотышто эн утларак вўдыжгылан шотлалтэш, Касвэл Йэвропышто гын, ты вўдыжгö эн шагалжылан шотлалтэш.

Мэмнан элысэ климыт шукужым йўдвэл Амэрыкысэ климыт дэн икгайлан шотлалтэш, туштат климат йўштö, шокшо дэн йўштö вашкэ вашталтшан.

Умбал рок.

Мэмнан мландэ төр улмылан көра умбал рокат широта шот дэн альэ зон шот дэн вашталт шога. Тидэ зон йүдвэлгыч кэчывэкыла тыгэ вашталт шога:

1) тундр рокан зон, 2) кула рокан зон, 3) шэм рокан зон, 3) каштан да күрэн түсан рокан зон, 5) ошалгэ күрэн да лудо рокан зон (Кавказ вэс вэлнэ да Кокла Азийыштэ).

Посна ойырэн ончыкташ күлэш: 1) йошкар рокым (ССРУ-ыштэ шагал вэрыштэ Кавказ вэсвэлнэ гына Батум дэн Лэнкоран кундэмыштэ уло), 2) ошма, 3) күкшө курыкысо рок. Нинэ кажнэ зон мо чоло кумда вэрым налын шогымышт ты таблицэ гыч койэш.

У м б а л р о к	Кумдык (түжэм кв километр дэн)	Процент шот дэн
Тундр	3 116,5	14,7
Кула рок	11 158,3	52,5
Шэм рок	2 507,5	11,8
Каштан да күрэн түсан	1 861,5	8,8
Ош күрэн да лудо рок	1 212,3	5,7
Күкшө курыкысо рок	672,6	3,2
Ошма	682,5	3,3
Чылажэ	21 211,2	100,0

Тундр зон. Йүдвэл польар тэныз сэрыштэ, ССРУ-ын Йэвропысо да Азийсэ ужашлаштыжэ, тундр зон уло. Тундрышто климты йүштө, тэлэ кужу, кэнгэж күчык. Тундрышто вүдыжгө шагал возэш, ийдалыкыштэ 300—200 мм, ийгод йүштө шогымо дэн ты вүдыжгат мландэ умбалым ситышын вүдыштэн шога. 0,7 да 1,5 м кэлгытгыч түналын, кэлгышкыжэ эр э кыл м э мландэ шога, нигунамат ок лэвэ.

Кула рокан¹ зон. Кула рокан зон дэч тундр зон кэчывэлныла кийа, ССРУ-ын пэл кундэмжым утла налэш. ССРУ-ын йүдвэл пэлыжэ чыла кула рокан зонлан шотлалтэш. Ты зонын кэчывэл границыжэ Урал курыкын кэчывэл мучашгычшэ эрта, Урал дэч эрвэлышкыла Сибир мучко Тымык окэан дэк шумэшкэ шуйна. Касвэл Сибириштэ кула рокан зонын кэчывэл границыжэ күртнью корно линий дэн Томск маркэ кайа, Томск дэч эрвэлкыла тундр зон дэч ССРУ-ын кэчывэл границэ дэк шумэшкэ гайак чыла кундэм кула рок зонан улэш.

Кула рокан зон тыгай вэрыштэ лиэш: вүдыжгө, йуалгэ климытыштэ да чодра кушман вэрыштэ, ты вэрлаштэ ожно, льэдник пэриодышто, шун альэ ошма йошкын кодын.

Кула рокын тун койышыжо тыгай: ошалгэ ложаш гай наста — ломыж гай лийэш, тудо ошо альэ түкө (нарынчэ) түсан лийэш, тушто нимогай тургыж (шүшө кушкыл) укэ. Кула рок тыгыдын шаланышэ кварц улэш. Тыгай рокрышто вүд

¹ Кула рокым эша ломыж түсан рок маныт.

йатыр лийэш, ты вуд кула роқышто, кушкыллан күлэш шончалым мушкын йымакэ волта. Шунан вэрыштэ шун йөршан кула рок лийэш, ошман вэрыштэ ошма йөршан.

Кула рокын үмбалныжэ 8—12 см күжгыт сарэм лийэш, ты сарэмыштэ 2% нарэ тургыж лийэш.

Шэм роқан зон.

Шэм роқан зон Йэвропысо ССРУ-ын пэлыжым—чыла кэчывэл ужашым налын шога, Шэм тэнгыз да Азов тэнгыз сэрыш шумэшкэ шуэш, Йудвэл Кавказын пэлыжым—касвэл ужашыжым налын шога. Умбақыжэ ты зон кэчывэл границыжэ Саратов лышнэ Йул коч вояча, Ильэк ола лышнэ Урал коч вояча. Сибириштэ ты зон Касвэл Сибир лапын кэчывэл кундэмжым налын шога, вэрын-вэрын Эрвэл Сибирын кэчывэл ужашыштыжат улэда.

Шэм рок кукшо климытан, стэп шудо кушман вэрлаштэ шун породо гыч лийэш.

Шэм рокын шэм түсшө тургыж улмо дэн лийэш; шэм роқышто 6—10% адак утларакат пэрэгной лийэш. Кукшо роқышто шончал ок мушкылт, садлан көра шэм роқышто кушкыллан күлэш кочыш шуко лийэш.

Каштан да күрэн түсан роқан зон.

Каштан да күрэн роқан зон шэм роқан зон дэч кэчывэлкыла улэш. Ту зон анысыр лаштыкым Шэм тэнгыз дэн Азов тэнгыз сэрым налын шога, кумда вэрым Каспий воктэнысэ лапыштэ да Казакстаныштэ налын шога, кэчывэл дэкшэ Каспийын, Аралын да Балхашын йүдвэл сэрышт дэк шуэш.

Ты зоньшто климыт шэм роқан зон дэч адакат утларак шокшырак да кукшырак. Шэм роқан зоньсо дэч тыштэ кушкыл шагалрак, роқышто пэрэгнойжат шагалрак (каштан түсан роқышто 5% нарэ, күрэн роқышто 2% нарэ). Рок гыч шончал шагал мушкылтэш, садлан тыштэ рок йатыр шончалан лап вэрлаштэ кумда вэрын шончал йөршан рок уло, тыдэ рокын чот шончалан улмыжым овчыкта.

Лудо роқан зон.

Лудо роқан зон Казакстанын кэчывэл ужашыжым, пүтынэк гайак Кокла Азийым, (күкшө курыккан районжо дэч посна), да Кавказ вэс вэлым эрвэл лоп ужашыжым налын шога.

Лудо рок — пустыньсэ рок. Тыгай рок вүдыжгө пэш шагал вочмо вэрлаштэ, кушкыл йөршын гайак укэ вэрлаштэ лийэш. Тыгай роқышто шончал пэш шуко, тургыж пэш шагал.

Үмбал рокын тыгэ зон шот дэн вашталтмашыжэ ССРУ-ыштэ вэлэ огыл, моло эллаштат тыгак уло; тыгэ вашталтмаш йүдвэл пэлшарыштат, кэчывэл пэлшарыштат уло¹⁾.

Күкшө курыккан районлаштэ рок вашталтмаш горизонталь шот дэн экватор гыч (польусышкыла) огыл, вэртикаль шот дэн, улычын күшкыла лийэш; экватор гыч тунгалын польусышкыла рок вашталтмэ сэмынак, курык пундашысэ рок гыч тунгалын

¹⁾ Тыдым ыглыктарыдэ ок лий: 1) ик зон дэн вэс зон күрылтын вэсэмын огыт вашталт, эркын вашталыт; 2) зон көргыштат рок чыла вэрэак ик гай ок лий, түрлө лийэш.

вашталт мийа. Кавказ вэс вэлым налына: тушто рок лудырак гыч тўналын варажым шэм рок дэн вашталтэш, адакат кўшкө кўзымө сэмын ломыж гай рок дэн вашталтэш.

Мэмнан элысэ нарэ кумда вэрым налын шогышо шэм рокан кундэм нимогай элыштат укэ. Шэм рок тўрлө шурным, саскам пэш сай шочыкта. Физик да химий шотыштат эн сай улэш. Ломыж гай рок шэм рок дэч йавыкрак, шурнымат шагалрак шочыкта. Тугэ гынат, тудым моштэн ўангдэт гын, адак мландэ пашам сай ыштэт гын, шэм рок дэчат утла шурным пуэн кэртэш. Каштан тўсан рокат йал-озанлык шотышто томамлан шотлалт ок кэрт. Ты рок пэшкыдэ шыдагым шочыктышо улэш, ты рок куکشо ий дэн кучэдалмым йодэш. Кўрэн рок, лудо рок зонат искусствэнэ вўдыштымө годым шурным сай шочыктат.

Кушкыл-влак.

Кушкылат ўмбал рок сэмынак широта шот дэн вашталт толэш. Курыклаштэ гын рок сэмынак вэртикаль шот дэн вашталтэш.

Мўндыр йўдвэлнэ, тундр полосаштэ кушкыл-влак пэш начар улыт. Тушто рэгэнчэ (мок), лишайник, пэш изи, икмонар сантиметр кўкшытан куэ, шэртньэ вэлэ кушкыт. Шэргакан кушкыл-жылан йагэль лўман лишайник гына шотлалтэш. Тудым пўчб-влак кочкыт.

Умбакыжэ кэчывэлкыла, ангысыр чодран тундр полоса эртымэкэ, чодра зон тўналэш. Моло кушкыл зон коклаштэ чодра зон ССРУ-штэ эн кумда вэрым налын шога.

Чодра зон кок зонлан шэлалтэш: 1) тайга да 2) варнышэ чодра. Тайгаштэ шукыжым иман чодра (кож, нулго, пўнчө, лышташан пўнчө) кушкэш. Варнышэ чодраштэ иман пушэнгэ дэн пырльа лопка лышташан пушэнгат (тумо, ваштар, т. м.) кушкэш.

Варнышан чодра Йэвропысо ССРУ-ын касвэл кундэмыштыжэ, 50 см дэч утла вўдыжгө вочмаштэ, кушкэш. Чодра зонын кэчывэлыштылажэ чодра шуэмэш. Ты кундэмым чодра-стэн полоса маныт. Ты полоса дэч кэчывэлкылажэ стэп тўналэш.

Чодра зонын кэчывэлграницыжэ ломыж тўсан рокын границыжэ дэн иктэшрак толэш.

Умбакыжэ кэчывэлкыла стэп зон тўналэш. Стэп зонышто чодра йёршынак укэ. Ты стэп зонышто ковыль манмэ шудо кушкэш. Кызыт ындэ ковыльан стэп кодынат огыл манаш лийэш: чыла курал пытарымэ. Лач заповедникаштэ гына ожнысо гай стэпын ужаш лийэш. Ковыльан стэпын кэчывэл границыжэ шэм рокан зон границэ дэн иктэшрак толэш.

Умбакыжэ кэчывэлкыла куکشо стэп зон, варажым пустынь зон тўналэш. Ты зон-влак Йулын ўлыл ужашыжым, пўтыньэк гайак Казакстаным (йўдвэл ужашыжэ дэч посна), адак Кокла Азийым налын шогат. Тыштэ ковыль олмэш типчак, арым шудо, сольанкэ кушкыт. Моло тўрлө сай шудыжо кўчык жаплан, шощым гына кушкэш. Пушэнгэ йёршына укэ, лач пушэнтэ тўсан саксаул гына пустыньыштэ кушкэш.

Мландэ кӱргысӱ поянлык да ош шӱ запас.

Климьт дэн ӱмбал рокын сайлыкшэ йал-озанлык пашалан пайдалэ. Мландэ кӱргысӱ кӱнчэн лукшаш поянлык промыш-леностылан пайдалэ.

Ты поянлыкын пайдажэ тӱрлӱ лийэш; йужыжо — шӱ, нефт, торф — олтышлан кайат, шокшым, энэргийым пуат, йужыжо — кӱртньӱ, вӱргэньэ, т. м. — тӱрлӱ ӱзгар, машинэ ышташ кайат.

Шӱ тӱн олтышлан шотлалтэш, тудо пӱтынь мэханик энэргий шотышто $\frac{3}{4}$ ужашыжым пуа. Шӱ тӱрлӱ уло: кӱрэн тӱсан, кӱ, адак антрацит. Антрацит эн вийан олтышлан шотлалтэш, кӱрэн шӱ пушкыдырак, шагал шокшо пушо олтыш улэш. Йӱлатымэ годым коксым (лэвэн лэкшэ пэш пэшкыдэ наста) пушо шӱ эн шэргаканлан шотлалтэш. Кокс металургийштэ пэш кӱлэш наста.

Куын пайдалыкшым аклымаштэ, тудын сайлыкшым да шу-лыкшым вэлэ огыл, мландэ йымалнэ тудын кузэ киймыжымат (могай кэлгытыштэ, лончын кӱжгытшӱ могай) ончат. Адак промышленыслан лишнэ улмыжым, калык илымэ вэрлан, тӱрлӱ мэталан лишнэ улмыжымат ончат.

Шӱлан поянлык шотышто ССРУ тӱнья ӱмбалнэ кокымышо вэрым налын шога (пэрвой вэрым Амэрик налын шога). Эн по-ян шӱ запасан кундэмлан ССРУ-ыштэ Сибирь шотлалтэш. Тыштэ мӱндӱр йӱдвэлнэ, калык илдымэ вэрлаштат шӱ запас уло. Шӱ вэрым чылажымак альэ кычал муың, палэнат шуктымэ огыл. ССРУ-ыштэ тӱн шӱ вэрлажэ тыгай улыт:

1. *Дон басэйн.* (Донбас) ССРУ-ын Йэвропысо ужашыжын кэчывэлныжэ, Дон энэр да тудын Йӱдвэл Донэц притокшо кундэмыштэ, Украин дэн Йӱдвэл Кавказ крайыштэ. Тысэ шӱ за-пас 70 миллиард тон шотлалтэш. Тыштэ эн сай шӱ лукталтэш (антрацит да кокс пушо шӱ). Донбас дэч мӱндӱрнӱ огыл (Кривой Рог да Кэрчыштэ) шуко кӱртньӱ рудам пушо вэр уло.

2. *Кузньэц басэйн* (Кузбас) Касвэл Сибир крайыштэ, Обьын пурла притокшо Томь энэр воктэнэ. Тыштэ шӱ запас 400 мили-ард тон нарэ шотлалтэш; шӱ пэш сай, кӱжгӱ лончын кийа.

3. *Караганда* (Караганда) Казакстаныштэ; альэ шукэртэ огыл вэлэ кычал мумо, палэн налмэ. Тыштэ 15—18 миллиард тон за-пас шотлалтэш; шӱ сай. Ты шӱ район Урал кӱртньӱ рудалан чак (Кузбас дэч кок кана лышнырак).

Промышленыслан чак улмыжлан кӱра Подмосквоно ба-сэйн, Моско дэч 100—150 км кэчывэлкыла, йатыр пайдалыклан шотлалтэш. Тыштэ кӱрэн шӱ лукталтэш. Тыгак, Уралысэ шӱ вэрат, кӱртньӱ рудалан лышнэ улмыж дэн, пайдалылан шот-лалтэш.

Нефт запас улмо шотыштыжо, лукмо шотышто, шӱ дэч йатыр шагал. Тугэ гынат, тудо шэргаканлык шотыштыжо йатыр кӱшнӱ шога. Тэвэ мо шот дэн: 1) шӱ дэн нефтым ик висамак нална гын, нефтын шокшо пумыжо $1\frac{1}{2}$ гана утларак; 2) нефт шэргакан вишкыдэ олтышым (кэросин, бэнзин т. м.) пуа; ты ол-тышыжо флотысо, авиацысэ, трактырысэ, автомобильысэ кӱр-

гыштө йулышан двигачыллан (двигатель внутреннего сгорания) пэш күлэшан улэш.

ССРУ нефтлан эн поян эл. Нефт эн шукужым Кавказыштэ лукталтэш: 1) Кавказ вэс вэлнэ *Баку* кундэмыштэ да 2) Йүдвэл Кавказыштэ *Грозный* кундэмыштэ.

Тылэч посна нефт Казакстаныштэ, кокла Азийыштэ, Уралыштэ да Сахалиныштат уло.

Торф (тургыж) мландэ шү да, нефт дэч томамрак олтыш. Торф улмо шотыштат ССРУ эн поян эллан шотлалтэш. Торф запас эн шукужым ССРУ-ын Йэвропысо ужашыштыжэ, кокла да йүдвэл полосаштыжэ улэш. Ты полосалаштэ калык нугыдын ила, промыслэныс чот шарлэн, шү да нефт укэ. Садлан тыштэ торфын улмыжо пэш пайдалэ.

Күртнью пэш кумдан шарлышэ, пэш күлэш метал. Күртнью „машинан капшэ“, шү — „кочкышыжо“ маныт. Күртнью лукмын эн тунг вэржэ Украйныштэ *Кривой Рог* шотлалтэш, Крымыштэ — *Кэрч*, Уралыштэ — *Магнит курык*, *Бакал*, т. м. шотлалтыт. Пытартыш ийлаштэ Рүдө шэм рок кундэмыштэ, *Курский магнитнэ аномалий* манмэ кундэмыштэ күртнью запас вэрым муымо.¹⁾ Тыштэ күртнью запас пүтынь туньасэ кызыт палымэ запас нарэ уло маныт. Тылэч посна күртнью запас адак моло вэрэат уло: Рүдө обласыштэ — Тула воктэн, йүдвэлнэ, Сибириыштэ, Кавказыштэ, Кокла Азийыштэ.

Вургэньэ лукмо тунг вэр Казакстаныштэ (Балхаш йэрын йүдвэл сэрыштыжэ (*Коунрадыштэ*) адак Уралыштэ да Кавказ вэс вэлнэ улыт.

Цинк *вулно* да моло тусан метал-влак Казакстаныштэ, Кавказыштэ, Уралыштэ, Мундур Эрвэлнэ йатыр вэрэ шортнбан вэр улыт. Адак мэмнан пэш шэрган метал-влакат улыт: платина — Уралыштэ, Йакутийыштэ; ванадий, вольфрам, молибдэн да т. м. Байкал вэс вэлнэ, адак моло вэрэат.

Мэмнан элыштына метал дэч посна мландэ көргысө моло пояндыкат йатыр уло. Озанлык пашаштэ нунынат значэныш кугу. Йужыжо стройкылан күлшө наста, йужыжо химий промыслэныслан күлшө наста улыт. Глаубэр шончал Карабугазыштэ, Каспий тэнгыз заливыштэ уло; калий шончал Уралыштэ, Соликамск лышнэ; Кольск пелостровышто Хибиногорскышто апатит да нефэлин улыт. Чыла тидэ поянлык тунья мучко значэнын улыт.

Чыла тидэ поянлык дэч посна, промыслэныслан шарлаш адак шунгалт йогышо вүд вийат (ош шү) йатыр полша. Ожно тыгай шунгалт йогышо вүдэш вакш орвам шынден пайдаланат ыльэ, кызыт ындэ турбиным шынден элэктровийым (элэктроэнэргийым) луктыт, ты энэргийым вара вүргэньэ воштыр (провод) коч күлэш вэрыш кусарат.

Шү дэн нефт икана энэргийым пуат да пытат, а вүд вий чарныдэ лэктын шогышо вий. (Вүд парыш савырнэн күш күза, йүр лийын вола да адакат йога.) Энэрым пүэн элэктростанцым

¹⁾ Ты вэрым компасын магнитан стрэлкыжэ куснымэ пэлдык муыныт.

шындэт гын, варажым тудо моло росход дэч посна гайак эрэ пашам ышта. Садлан „ош шү“ пэш шулдо лийын кэртэш. Кугу энэрэш ыштымэ кугу станцэ адакат шулдырак акан вийым пуа. Электростанцэ шындаш ийдалык мучко ик сэмын, пучыдэ йо-гышо энэр утларак пайдалэ.

Вүд вий запас шотышто ССРУ пэрвой вэрэм налын шога; туньамбалсэ вүд вий запасын $\frac{1}{3}$ ужашыжэ утла ССРУ-лан толэш. ССРУ кóргыштö „ош шү“ запас шукужым Сибириштэ (Эрвэл Сибир край, Йакут АССР, Мүндүр Эрвэл край) улэш; варажым Кокла Азийыштэ да Кавказыштэ улэш.

3. КАЛЫК.

Монар калык уло, кузэ йэшаралт шога.

1925 ийыштэ калыкым шотлэн возымо поштэк ССРУ-ыштэ 146 миллион йэнг чотлалтын. Тагастарэн каласаш гын, туньамбалсэ калыкын $\frac{1}{13}$ ужашыжэ, альэ 8% лийэш. 1933 ийын 1-шэ йанварьлан шотлымо почэш ССРУ калык 165 миллионым эртышашлык. Калык шукулык шотышто ССРУ кумышо вэрэм налын шога: пэрвой вэрэм Британ импэрий налын шога, (450 миллион калык), кокымышо вэрэм Китай (350—400 мил. калык). Моло кугыжанышлагыч шукурак калыканжэ Амэрик (130 мил) да Франций колонийлагыгэ (100 мил.) улыт.

Мэмнан элна кугу, кумда. Ты шот мэмнан эллан моло кугыжаныш дэч аралалташ польшым пуа; адак кугу, кумда элыштына илышлан күлэш чыла пойанлыкат уло. Садлан моло кугыжаныш полшymo дэч поснат илэн кэртына. Адак тыдымат каласыдэ оклий: мэ шуко калыкан, кугу элыштэ социализмым ыштэна. Мэмнан элыштэ чыла пашанат план поштэк ышталтэш. Кунар калык шуко, кунар мландэ кумда, тунарэ план поштэк ыштымэ пайдалыкым утларак пуа.

Калыкын шукулыкшым раш шинчымэ дэч посна адак калыкын йэшаралт шогымыжымат шинчаш күлэш. Калыкын йэшаралтмыжэ калыкын шочын да колэн шогымо ойыртышыжыгч лэктэш. Шочын шогымым да колэн шогымым ик түжэмлан шочын шогымагыч да колэн шогымагыч шотлэн луктыт.

Калык шочмо шотышто кугыжан Росий пэрвой вэрэм налын шогыш; тугэ гынат, колымо шотыштат тудо пэрвой вэрыштэ шогыш. Тидым мэ тэвэ тидэ таблицэ гыч ужуна:

Ончыктыш 1 түж йыңлан	Росий-ыштэ	Гэрманыйыштэ	Англий-ыштэ	Амэри-кыштэ	Франци-йыштэ
Шочмаш	44,1	34,8	28,1	23,7	21,3
Колмаш	27,2	19,9	16,0	13,1	19,4
Йэшаралтмаш	16,8	14,9	12,1	10,5	1,8

Импэриалист да граждaн сар годым колымаш шочмаш дэч утларак лийын, тулэч варажэ колымаш шагалэмын, а шочмаш

тошто сэмьнак кодын. Калык илыш куштылэммылан көра, культур нөлталалтмылан көра, адак калык тазалыкым эскэрымаш кушмылан көра, колымаш изэмын, а калык йэшаралтмаш кугэмын.

1926 ийыштэ кокла шот дэн ССРУ-ыштэ тўжэм йынган тыгэ толын:

Шочмаш	44,0
Колымаш	20,3
Йэшаралтмаш	23,7

Тыгэ кугун калык йэшаралтмашым ик кугыжанышат, ик элат ок шинчэ. Пўтынь калыкклан йэшаралтмаш 2,4% толэш, 165 миллион йэн гыч шотлымаштэ гын кажнэ ийын 4 миллион йэшаралтэш. Тыгэракын ССРУ-ыштэ калык йэшаралтмаш эн ончылно шога. Даний, Норвэгий, Швэцарий, Финляндийыштэ чумыр калыкым налат гынат, СССР-ыштэ ик ийыштэ йэшаралтмэ нарэ ок лий, мэ пэш чот йэшаралтына. Капиталист кугыжаныш-влак озанлык кризисыштэ улмыштлан көра пэш изэмын, эркын йэшаралт шогат.

Клас да профэссий шотышто калыкын пайлалтмыжэ.

1897 ийысэ калыкым чотыш налмэ материал гыч кугыжа годсо клас шотышто Лэнин тыгай ончыктышым луктын:

Шолдыра буржуазий, помэшык, кугу чиновник-влак да мойн	3 миллион
Пойан тыгыдэ оза-влак	23,1 .
Нужна тыгыдэ оза-влак	35,8 .
Пролэтар (22 миллион дэч шагал огыл) да пэлэпролэтар	63,7 .
Чылажэ	125,6 мил.

Капитализм шарлэн, вийан шогымо сэмын кокла лончо-влак изэмын шогэныт: кушто иктышт — кўшкыла, буржуй вэлыккла кўзэныт, шўдө дэнжэ — ўлыкыла, нужна вэлкыла волэныт.

Октябрь рэволюцо чыла тыдэ шотым пытарыш.

Социалист наступлэньэ талын кушкын шогымо, частнэ капитал ўмбак талын наступатлымэ, илышышкэ у шотым пуртышт: промышлэнысыштэ да торгаймэ пашаштэ посна йынган рольышт йомо. “Мучко колэктивлымэ нэнгызэш кулак класым — „пойан посна озанлык-влакым“ тўн шотышто йөршын пытарымэ.

XVII партконфэрэнцын пунчалжэ поштэк кокымышо вичийашлыкын тўн задачыжэ тыгай улэш: капиталист элемэнтим да класым йөрэш пытараш, клас ойыртышым да эксплоатацым луктын шогышо причиным йөршэш пытараш, экономикыштэ да калыкын ушыштыжо улшо капитализм пушым йөршын пытараш да чыла шэмэрым класдымэ социалист обшэствым активнэ, ыңглэн ыштышышкэ савыраш. Йал озанлыкыштэ ындэ тўн вий колхозник улэш, $\frac{2}{3}$ ужаш йорло-марда крэсаньык-влак ындэ колхозышкэ ушнэныт.

Йал озанлыкышкэ паша ыштыдымэ калык 1931 ийыштэ шотлымо почэш тыгэ пайлалтэш:

	Процент.
Производствысо группо	67
Ты шотышто кугу промышлэнысыштэ	36
" " " стройкышто	16
" " " күртнӧ корнышто	9
" " " моло транспортышто	4
" " " моло производствышто	4
Производствыдымо группышто	33
Ты шотышто торгаймэ да кредит пашаштэ	10
* * учрӧждэнӧ да свӧз пашаштэ	23

Вичийашлык тўналмэ годсо дэн тагастарэна гын, производствысо группо 62 гыч 67% кушкын, а учрӧждэнныштэ ыштышэ 29 гыч 23% волэн. Промышлэнысыштэ паша ыштышэ 3 гыч 5,5 миллионыш шуын, стройкышто ыштышэ 0,7 мил. гыч 2,3 миллионыш шуын. Уло пашачэ да службышо 1924/25 ийыштэ 8,5 миллион ыльэ гын, 1932 ийын мучашыжлан 22 миллионыш шуо.

Оласэ да йалысэ калык.

1914 ий дэч вара лийшэ вашталтышым калык ушнымо шотыштат, оласэ да йалысэ калык вэсэм толмо шотыштат ты таблицыгыч раш ужына:

КАЛЫК ШОТ.

Ий	Пўтынъ калык (миллион дэн)	Оласэ		Йалысэ	
		миллион	процент	миллион	процент
1914	135,6	24,7	18,1	110,9	81,9
1920	130,8	20,7	15,8	110,0	84,2
1923	133,5	21,5	16,1	111,9	83,9
1926	147,0	26,3	18,0	120,7	82,0
1932	163,7	35,2	21,5	128,5	78,5

Империалист да граждан сар 1914 ий гыч 1920 ий маркэ пўтынъ калыкым йатыр шагалэмдэн. Утларакшым оласэ калык шагалэм толын: промышлэныс шаланымылан кӧра пашачэ калык йаллашкэ куснэн. 1920 ий дэч вара пўтынъ калык пэш чот йэшаралташ тўналэш, утларакшэ оласэ калык йэшаралтэш. 1920 ий гыч 1930 ий маркэ оласэ калык 70% кушкын, а йалысэ калык 12% гына. Ты кушмаш промышлэныс чот кушмагыч лӧктэш. Эн талынжэ промышлэннэ центрлаштэ (Донбасыштэ, Уралыштэ) калык йэшаралтэш, адак у промышлэннэ стройко кугун ышталт шогымаштэ — Сталино, Луганск, Макэйэвка, Свэрдловск, Чэлябинск, Пэрмь, Сталинград, Ростов, Горький, Архангэльск, Новосибирск, адак т. м. олалаштэ калык чот йэшаралтэ шога. Тошто ола-влак кушмо дэч посна у ола-влак шочыт. Тыгай у ола-влак — Магнитогорск, Бэрэзники, Красновишӧрск, У Запорожий, Коун-

рад, Карагандинск, Сталинск, Хибиногорск, Игарка да т. м. улыт. Йатыр олажэ ышталташ тўналмышт лэч вара кок-кум ийгыч кугу олашкэ савырнэныт, 50—100 тўжэм калыкан олашкэ савырнэныт.

Калыкын нугыдын (плотнан) илымыжэ.

Калыкын нугыдын илымыжым ик квадрат километрлан кунарэ айдемэ толмагыч шотлат. Кокла шот дэн ССРУ-ыштэ калык нугыдылык тыгэрак вашталт толэш: 1926 ийыштэ ик *кв. километрлан* 7 йэн толын. (Тидым тыгэ шотлэн луктыт: 146 милион калыкым 21,3 милион *кв. километрлан* пайалт). 1933 ийыштэ ик *кв. километрлан* 8 йэн толын (165:21,3). Калыкын плотнан илымыжын тўнья ўмбалсэ кокла шотшо дэнэ танастарымаштэ, мэмнан элысэ плотналк кок кана шагал лэктэш. Тўнья ўмбалсэ плотналык ик *кв. км-лан* 14 йэн утларак толэш (1850:134). Касвэл Йэвропысо, Индийсэ, Китайысэ плотналык дэн танастарэна гын, мэмнан элысэ плотналык шуко гана шагалрак толэш.

Тугэ гынат, тидэ кокла чот плотналык чылажымак ок ончыкто. Йэвропысо ССРУ-ыштэ, Кавказ дэн пырля, плотналык кокла шот дэч 3 кана утларак,— 26 йэн толэш; Кокла Азийыштэ да Казакстаныштэ кок кана шагалрак— 4,0 йэн вэлэ толэш; Сибир дэн Мундўр Эрвэлыштэ 6 кана шагалрак. Адак Йэвропысо ССРУ-ыштат плотналык ик гай огыл, шэм рокан полосаштэ ик *кв. км-лан* 100 йэн толэш гын, йудвэл, йудвэл-эрвэл, кэчывэл-эрвэлыштэ 10 йэн, а йужо вэрэжэ 1 *кв. километрлан* 1 йэн дэчат шагал толэш. Сибириштат плотналык икгай огыл. Йужо вэрэжэ (шурно сай шочман вэрлаштэ, кўртнѳ корно лышнэ) *кв. км-лан* 20 йэн толэш, а моло вэрэжэ (Мундўр йудвэлнэ да мойын) 0,01 йэн вэлэ толэш, Казакстан дэн Кокла Азийыштэ плотналык адакат чот вашталт шога: оазислаштэ 150 йэн нарэ толэш, а пустыньлаштэ йѳршынат калык укэ манашат лийэш.

Калык пэш шагал илымэ полоса ССРУ-ыштэ кок вэрэ уло: йудвэлнэ — тундр дэн тайга полоса, ты полоса 9 милион *кв. километр* вэрим налын шога; кэчывэлнэ — Кокла Азий дэн Казакстаныштэ—кукшо стэп полоса, ты полоса 2 мил. *кв. км* вэрим налын шога. Тыгай кугу вэрим налын шогышо кок полосаштэ 10 милион йэн дэчат шагал калык ила. Моло 155 милион калыкшэ ССРУ-ын пэл кундэмыштыжэ ила. Тыштэ кокла шот дэн *кв. км-лан* 15 йэн толэш. Ты плотналык Амэриkyсэ дэчат шукрыак.

Эн плотнан илымэ вэрим тыгай линий шот дэн ончыкташ лийэш: Лэнинград, Рыбинск варажым Йул йогын линий Саратовыш шумэшкэ. Саратов гыч Дон агысэ Ростовыш. Ты линий кундэмлаштэ 20 йэн дэч шагалан плотналык укэ манаш лийэш. Моло кувдэмлаштэ гын шагал вэрэ коло йынгыш шуэш.

Пытартыш ийласэ кугу стройко, калык шагал илымэ вэрлашкэ кўртнѳ корным ыштымэ, кугу фабрик-завод-влакым у олалам ыштымэ пэш талын калыкым кусныктылаш тўналъэ. Ты стройко йатыржым Эрвэлыштэ — Уралыштэ, Сибириыштэ

кайа. Садлан калыкат тышкыла пэш вийан куснэн шога. Ты нэргэн тэвэ нинэ цифр раш ончыктат: 1926 ий гыч 1932 ий маркэ СССРУ-ыштэ калык 146 гыч 161 миллионыш шуын, 10% йэшаралтын, а Урал дэн Сибирьыштэ 18 гыч 22 миллионыш шуын, 21% йэшаралтын,

Калыкын наций шот дэн пайлалтмыжэ.

Наций шотышто мэмнан эл пэш шуко түрлө калыкан эл. СССРУ-ыштэ 200 нарэ түрлө калык шотлалтэш. Ты калык түрлө расыгыч лэкшэ улыт, культур шотыштат түрлө улыт. Тынар шуко милион, тынар түрлө калык мэмнан элыштэ кэлшэн, ваш-ваш польшкалэн у ылышым ыштат. „Түрлө-түрлө калык иктэ вэсышт дэн кэлшэн илэн огыт кэрт, пүртысын законжак тугай“ манын империалист-влакын туныктымыштым мэ ышкэнан ылышна дэнак шойашкэ лукна; наций дэн нацийын кредал ылымышт капиталист общэстыгыч, түрлө класан общэстыгыч лэк-тэш манын чыла туньалан раш ончыктышна.

Ик вэрыштэ чумыргэн ылышэ кажнэ наций СССРУ-ыштэ сойузыш альэ автоном республикыш ушнэн, альэ автоном обла-сыш, национальнэ округыш, районыш ушнэн илат. Ёлнысö таблицэ? 1926 ийысэ пэрэпись поштэк СССРУ-ысэ утларак улшо калык шотым ончыкта.

	1926 ийыштэ. (түжэмдэн)		1926 ийыштэ (түжэмдэн)
Руш	77 732,2	Коми	226,3
Украинэц	31 189,5	Пэрмак (Уралыштэ)	149,4
Бэлорус	4 738,2	Мордва	1 339,9
Польэк (Йэвропысо ужашын касвэлыштыжэ)	781,7	Мари	428,2
Моло славян: чэх, словак, сэрб, болгар	140,9	Моло фин калык (кокла йу- ылшто)	219,3
Литовэц да латыш (Йэвропы- со ужашын йүдвэл-касвэл ужашыштыжэ)	192,5	Татар (суас)	4 828,8
Таджик	376,4	Башкир (Пошкырт)	983,1
Осэтин	272,0	Каракалпак	126,0
Пэрс, тат, талыш, курд (кав- казыштэ)	226,9	Казак да киргиз	4 578,6
Молдаван	283,5	Узбэк	2 440,9
Нэмыч	1 237,9	Туркмэн	427,6
Грэк (Кавказыштэ, Крымыш- тэ да Украинын кэчывэл- ныжэ)	213,7	Чуваш	1 117,3
Чыган	71,8	Йакут	214,8
Йэврэй	2 679,1	Калмык	133,5
Грузин	1 820,9	Бурят	238,1
Арман	1 565,8	Моло тьурк да суас тукум калык (Азийыштэ, йул вок- тэн да Кавказыштэ)	294,5
Кавказысэ моло калык	1 243,1	Моло тошто азиат калык: чукча, корак, камчадал т. м. (Мүндүр эрвэлын йүдвэл- ныжэ)	28,53
Удмурт (одо)	514,2	Китайэц (Мүндүр Эрвалыштэ)	24,8
Карэл	248,1	Корэйэц (Мүндүр Эрвалыштэ)	87,07
Эст (Йэвроп ужашын йүдвэл- касвэлыштыжэ)	154,6	Моло калык	688,37

Калыкын культуурлыкшым ончыктымаш.

Калыкын культуурнысьшо обшо шотыштат, профэсий шотыштат тунэмшэ улмыжо калык озанлык пашаштэ пэш кугу значенъан улэш. Калыкын культууржо кунар күшнө шога, тунарэ тудын паша лэқтышыжат күшнө лийэш. Культуурын күшнө улмыжо социализм ыштышэ элыштэ пэш күлешан шотышто шога; у техникэ, у производство, түрлө сложно, кугу машина ыштымэ паша пэш вийын шарлэн шогымо жапыштэ, милион дэнэ шэмэр калык ты пашашкэ шупшылт шога. Культууран калык вэлэ чыла ты кугу сложно пашам вашкэ умлэн, тунэм шуын кэртэш.

Культууран улмым эн пэрвойак грамотан улмашын ончыкта. Кугыжа годсо жап мланна ты шотышто пэш йөсө наследствым кодэн. 1897 ийыштэ ыштымэ пэрэпись поштэк Росийыштэ 22,3% вэлэ грамотан улмаш (пөрийэн коклаштэ 31,8%, удрамаш коклаштэ 13,1%). Ту жапыштэ касвэл Йэвропысо шуко кугыжанышлаштэ гын грамотдымо укэ гайак улмаш.

Совет влас лиймэкэ грамотдымо кузэ шагалэм толмым ты таблице гыч ужуна:

ПРОЦЕНТШОТ ДЭН ТУНЭМШЭ-ВЛАК КУЧЭММАШ

	пөрийэн коклаштэ			удрамаш коклаштэ		
	1920	1926	1930	1920	1926	1930
Олалаштэ	66	70	91	53	57	80
Йаллаштэ	38	46	71	19	23	46

Грамотан лиймаш удрамаш коклаштэ пөрийэн кокласэ дэч ултларак кушкэш. Шэнгелан кодшо-влак ончык кайшэ-влакым поктэн шуаш тыршат. Эн талынжэ грамотность шэнгелан кодшо тыгыдэ калык коклаштэ, кугыжан правительствын пызырымэ, ожно шкэ йылмышт дэн тунэмаш эрыкдымэ улшо калык коклаштэ кушкэш. Мутлан каласаш: чэркэс коклаштэ 1926 ийыштэ 17% грамотан ыльэ, 1931 ийыштэ чыла чэркэс калык грамотан лийынт. Калмык, кабардиньэц, адак моло калык коклаштат тыгай ончык каймашымак ужуна. 1930 ийыштэ кокла шот дэн грамотность 77,3%-ыш шуын, 1897 ий дэн танастараш гын, грамотан калык кум пачаш шукэмын.

XVI-шо партсейзд пунчал поштэк мэмнан элыштэ всэобшо обэзачылнэ тунэммаш илышыш пурталтын; тунэмдымашым ударнэ шот дэн пытаралтэш. Кызыт ындэ тунэмдымэ 10% дэчат шагалрак кодын. 1932 ийысэ призывышкэ толшым шотлымаштэ ту тунэмдымэ рүдө районлаштэ ик процентат лэктын огыл.

Рэвольуцо дэч ончылысо дэн танастарымаштэ кызыт тунэмаш ала монар гана ултларак кушкын.

МОНАРЭ ТУНЭМШЫМ ОНЧЫКТЫМО.

школ-влак	1914—15	1930/31
	т ү ж э м д э н	
Массовый школ-влак	5532	11 896
Профшкол-влак	198	1 293
Кугу школ-влак	97	171

Кугыжан власть годым кокла школ дэн кугу школышто пашачэ дэн кресаньык-влак тунэм кэргын огытыл, кызыт гын, чыла шэмэрлан школыш пураш корно почылтын.

Ты школ сэтэ дэч посна пэш шуко дошкольно, вьнешкольно учрөждэньэ-влак почылтыныт. Тыгай учрөждэньэ-влак кугыжан Российыште иктэ дэн гына шотлалтыт ыльэ. Пэчэтлэн лукмо кнага шотышто тыгай ойыртышым ужуна: 1912 ий дэн 1931 ийым тагастарымаштэ иктат пэлэ кана шукэмын (34 гыч 55 т ү ж э м маркэ), экзэмпляр шот дэн 6¹/₄ кана утларак (133,6 гыч 833,4 миллион экзэмпляр маркэ). Лум шот дэн газет лукмо 5 кана шукэмын, а тираж шот дэн 12 кана.

ССРУ-ЫМ КУНДЭМ, КРАЙ, РЭСПУБЛИК ШОТ ДЭН ОНЧЫМАШ.

1. ССРУ-ым РАЙОНЛЫМАШ.

Кугыжан годсо Росий губерньалан (альэ обласьлан), губернья уйээдлан, уйээд волостьлан пайлалтын. Губернья дэн облась-влак Росий импэрийыштэ 100 нарэ улыт ыльэ. Тыдэ пайлымаш административнэ значэныа гына улыт ыльэ, кузэ сайрак вуйлатышым гына, вэс сэмын каласаш, йозакым да рэкрутым погышаш йөнанын гына ышталтыныт ыльэ. Губернья границэ пүртүс условийым ончыдэ, озанлык условийым ончыдэ, наций шотым шотлыдэ ышталтыныт. Ик кана ыштымэ границэ шуко лу ий годсэк вашталтдэ шогэн. У күртнө корно ышталтын, ожно илыдымэ вэрла шуко калык илымэ вэрыш савырнэныт, промышленэ шарлэн, ожнысо йал олмэш кугу промышленэ ола кушкыныт; тугэ гынат, административнэ рүдө ола тошто вэрэшак кодын. Ожнысо административнэ рүдө ола экономик шотышто шэнтэлан кийэн кодын гынат, уйээднэ альэ губернья олаланак шотлалтын, а шуко түжэм калыкан, шуко завод-фабрикан у промышленэ рүдө-влак йаллан гына шотлалтыныт, нунылан нимогай ола прават пуалтын огыл. Мутлан каласаш, Уралыштэ Нижний Тагил 30 түжэм калыкан промышленэ рүдө вэр 1917 ий маркэ йаллан гына шотлалтын, чыла пашамат йалысэ сэмынак сход дэн вуйлатэн шогэныт.

Кугыжан годсо тыгай административнэ пайлымаш Октябр рэволюцо дэч вара нимолан йөрдымыш лэктин. Лэнин манмыла кугыжан Росий „калык чурма“ улмаш. Чыла нацийлан төр правам пуышо Октябр рэволюцо кул шотышто улшо чыла калыкымат утарыш. Шуқырак калыкан, ончыл культуран наций-влак Ушэм Рэспубликым организовайышт. Тыгэ Украин, Бэлорус, Закавказ Фэдэрацэ, Туркмэн, Узбэк, Таджик Ушэм Рэспублик-влак организовайалтыч. Моло шагалрак калыкан, культура шотышто шэнтэлынырак улшо наций-влак автоном рэспубликым, автоном обласьым организовайышт. Нинэ автоном рэспублик, облас-влак Ушэм рэспублик көргыштө ышталтыт. РСФСР көргыштө тыгай автоном рэспублик да облас-влак эн йатыр улыт. Тыгай автоном рэспублик, облас-влакын границышт ик түрлө калык илымэ шот дэн, ик түрлө калык чылажак шкэ рэспублик — обласьыш пурыжо манын ышталтэш.

Калык шот дэн пайлымэ дэн пырлыа уло ССРУ кундэм адак экономикэ (озанлык) шот дэн пайлалтын. Йужо кундэмыштэ ик калык ила гынат, озанлык, пүртүс — да моло шотышто тудо кундэм түрлө лийын кэртэш. Садлан тыгай кундэмыштэ түрлө про-



5 Сур. ССРУ-ын Йэвропысо ужашыжын схэмэ шот дэн пайлалтмашыжэ.

изводство шарлэн вийнэн кэртэш. Тыгай ойыртыш кугыжан Российыштак раш койын лэктэ. 1861 дэч вара промышлэныс шарлымаш да угыч кўртнѳ корно ышталташ ты шотым эшэ утларак ойыраш полшышт. Йўдвэл кундэм чодра паша кундэмыш савырныш, тушто чыла чодрадымэ кундэмлалан чодрам пуаш тўнчалэ; кэчывэл стэп чыла вэрыш шурно пушо районыш савырныш. Тўрлѳ тэхник культур пушо район-влак ойырлалтыч (сакыр пушо йошқар ушмэн, йытын, кыньэ, кэчэ шудо, хлопок, т. м.). Промышлэн район-влакат кажныжэ тўрло промышлэн район шот дэн пайлалтыч.

Производительнэ вийым ончык колтэн шогымо шотышто, ты кундэм шот дэн тўрлѳ паша пайлалт шогымо шотышто тош-



6 сўр. ССРУ-ын Азийысэ ужашышын схэм шот дэн пайлалмашыжэ.

то Росийыштэ чыла озанлык паша вийнымэ шотлан кэлшышашын ышталтын огыл. Мутлан каласаш, ты паша тўн Росийым гына ужын шогэн. Кавказ, Сибир, Кокла Азий да мойын шотыш пышталтын огытыл, нуным сырьё пушо кундэмлан вэлэ шотлэныт, садлан тушто нимогай промышльэнысат шарлэн огыл. Ты шот руш капитализмын колоний политикиж гыч лэктын шогэн. Мэтрополий кўргыштыжат промышлэныс вийнымэ паша иктѳр вийнэн шогэн огыл. Моско да Ленинград кундэмлаштэ олтыш дэн сырьё укэ гынат, промышлэнысын $\frac{2}{3}$ ужашыжэ тушто шарлэн шогэн. Сай тэхник культур пуэн кэртшэ мландэ — Кавказ вэсвэл да мойын шурно культурым ўдэн илэныт. Ты район-влакым шэргакан тэхник культур пушо районлаш савыраш липэш ыльэ.

Экономик шот дэн у районлымаш ончылно тыгай паша шогэн: уло кундэмым экономик шотышто икгай шот дэн, ик түрлө производство шот дэн пайлаш. Тыгэракын кажнэ экономик кундэм ты шот дэн кэлшалт ышталтман: 1) ик экономик кундэмыштэ кажнэ производство ваш-ваш ушнэн, иктэ вэсыжылан полшэн шогышт; ик комбинат лийышт; 2) ты экономик район уло Союзышто паша пайлалтмэ да спэциализацэ шотышто уло Союз дэн ушалт шогыжо.

Кажнэ кундэмын ик түрлө спэциализацыжэ, экономик шотышто ик түрлө пашам шуктэн шогымыжо курымашлык огыл. Тэхник да экономик вашталтмэ күртнө корно коч вэс районландэн ушалтмэ нунын спэциализацыштымат, экономикыштымат вашталтат.

- | | | | |
|-------------------------|-------------------|-------------------------------|--------------|
| 1. Моско облас | } Промышленэ рүдö | е) Чэчэн АО | } |
| 2. Иванов облас | | ж) Ингуш АО | |
| 3. Ленинград облас | } Йүдвэл | з) Дагэстан АССР | } |
| а) Карэл АССР | | 15. Кавказ вэс вэлысэ СФСР | |
| 4. Йүдвэл край | } Йэвроп | А. Грузин ССР | } |
| а) Коми Авт. Обл. | | у) Кэчывэл Осэтин Авт. Обл. | |
| 5. Бэлорус ССР | } Йэвропын | б) Абхаз договорно ССР | } Кавказ |
| 6. Касвэл облас | | в) Аджар АССР | |
| 7. Рүдö шэм роқан облас | } Касвэл ужашыжэ. | Б. Армән ССР | } |
| 8. Горький край | | В. Азербайджан ССР | |
| а) Чуваш АССР | } Йул | г) Курык умбалсэ | } |
| б) Марий АО | | Карабах АО | |
| в) Удмурт АО | } вэл. | д) Нахичэван АССР. | } |
| 9. Суас АССР | | 16. Башкир АССР | |
| 10. Кокла Йул Край | } Йул вэл | 17. Урал облас | } Урал |
| а) Мордва АО | | 18. Касвэл Сибир Край | |
| 11. Удъл Йул Край | } Йул вэл | а) Ойрат АО | } |
| а) Йул воктэнысэ | | б) Хакас АО | |
| Нэмыч АССР | } | 19. Эрвэл Сибир Край | } Сибир |
| б) Калмык АО | | а) Бурат Монгол АССР | |
| 12. Украин ССР | } | 20. Иакут АССР | } |
| а) Молдавий АССР | | 21. Мүндүр Эрвэл Край | |
| 13. Крым АССР | } | 22. Казак АССР | } |
| 14. Йүдвэл Кавказ Край | | 23. Кокла Азий Рэспублик-влак | |
| а) Адыгэй АО | } Кавказ | а) Узбэк ССР | } Кокла Азий |
| б) Карачай АО | | б) Туркмэн ССР | |
| в) Кабардино балкар АО | } | в) Таджик ССР | } |
| г) Чэркэс АО | | г) Курыкысо Бадахшан АО | |
| д) Йүдвэл Сэтин АО | } | д) Кара-Калпак АССР | } |
| | | е) Киргиз ССР | |

Совет озанлык — план поштэк вийнэн шогышо озанлык. Садлан кэч могай районуштат озанлык спэциализацэ вийнымаш самотьок шот дэн огыл, раш план поштэк вийнэн шога. Ты вийнымаш кажнэ районунын ожно пүртүс да историй условий поштэк спэциализацэ вийнымым вэлэ огыл, эн ондак совет элынын, озанлыкын обшо интэрэсшым ончэн шукталтэш.

Кажнэ обласын спэциализацыжэ индустрий шарлымэ корно дэн шукталтэш. Могай кундэмлаштэ могай индустрийлан шарлаш йөн уло, тудым чыла вэлымат тунэмын, палэн налын кундэм-влак индустриандалтыт.

Кажнэ облас спэциализацым ик түрлө озанлык отрасль шот дэн виктарэн шогымаш ты кундэмлам раш тунэм налаш полша,

ты отрасльым моштэн виктараш, пашам чыла вэлымат сай организовайаш полша. Садлан чыла кундэмым отрасль шот дэн моштэн пайлымаш планан пашан йатыр ужашыжым шуктымаш лийэш, пэрвой вичийашлыкын туналтышыжылан тыгай паша шукталтын ыльэ. Тылэч посна экономик шот дэн районироваймэ годым, адак түрлө наций илымэ шотат шотыш налалтын. Кугырак наций илымэ кундэмгыч посна озанлык район ышталтын. Шагалрак наций кундэм-влак моло экономик районыш посна экономик районыш посна йэдиниц шот дэн ушалтыныт. Тыгай автоном республик, облас-влакым ушэя шогышо экономик кундэмла край маныт.

Экономик шот дэн пöлымö облас, край (тушко пурышо автоном республик да облас-влак) адак посна экономик кундэмла шотлалтшэ республик-влак ончылно ончыкталтыныт. Ту ончыктымо шот дэн умбакыжэ мэ ты экономик район-влакым тунэмаш тунгалына.

2. ПРОМЫШЛЭНЭ РҮДÖ.

Моско дэн Иванов облас промышленэ рүдо манылтыт, ты кок обласын обшо (икгай) койышыжат йатыр уло. Нуно коктынат шукэрсэ промышленэ кундэмла шотлалтыт, вичийашлык туналтышлан ты кок обласынат тэкстиль промышленэ тун отрасльлан шотлалтын, индустрий шарлымэ условийжат ты кок обласынат тун шотышто икгайак улыныт.

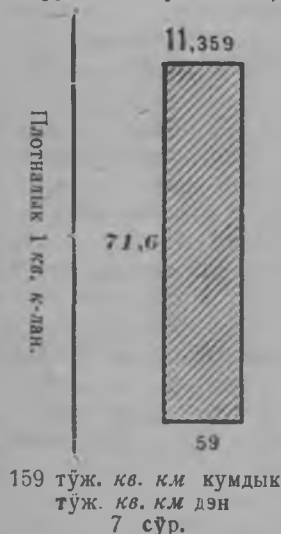
Ты обласлаштэ промышленэ, Уралысэ, Донбассэ сэмын мландэ көргö гыч кунчэн лукмо пойанлык нэнгызэш шарлэн огыл, а йөршэш вэс сэмын шарлэн: моло условий дэн шарлышэ промышленэ тыштэ шкаланжэ күлэш мландэ көргысö пойанлыкым кычалыктэн, мландэ көргö пойанлыкым кычалмэ паша тыштэ ондак кушшо промышленэ нэнгызэш шарлэн. Ты промышленэ рүдö ожнысэк тун шотышто лийын шогэн. Тун шотлыкшо тыжэч лэктын: ты облас рүдыштö улын, моло калык толын толат манын лудшаш шагал лийын; моло кундэмла дэн шуко энэр-влак дэя ушнэн шогэн. Ты обласлашкэ ожнысэк границэ воктэнысэ мландэ гыч польак, швэд, суас толымо дэч шылын толшо калык чумыргэн. Ты кундэмла чодран вэр улыт, мландэ шэмрокан огыл, кэнэж мучаштэ вудыжгö вочмаш ик төр ок лий. Садлан ты обласлаштэ акрэт годсо мландэ паша тарман дэн шурно удымö пашам пайда пушым ыштэн шуктымат лийын огыл. Чылажат тидэ ты обласлаштэ түрлө промышленэслалан шарлаш йöным кондэн. Промышленэ продукцым киндэ дэн вашталташ йöнлö лийын: промышленэ рүдö кугыжаныш покшэлнэ улмаш; кэч кушкылат вуд корно улмаш. А тунам күртнö корно укэ улмаш, садлан вуд корнын значэныжат кызытысэ дэч утларак улмаш. Руш кугыжанышын шарлэн шогымыжо, түрлө тыгыдэ калыкым пызырэн, толэн, илымыжэ тунгалтыш капиталым чумыраш полшэн шогэн. Торгово капиталын тыгэ промышленэ рүдышкö чумыргэн шогымыжо, варажым промышленэслан вийангашат йöным пуэн. Тыдлан көра ожнысэкак тыштэ түрлө промысла

шарлаш тунгалын. Эн пэрвойак йытын промысла, күртнӧ руда улмагыч лэкшэ промысла шарлэныт. Ты промысла-влак улмо дэн ты обласлаштэ ожнысэкак уста пашазэ-влакат шукэмыныт. Чодран вэр улмышт дэн тыштэ олтышыжо вэрысак ситэн. Варажым күртнӧ корно шарлымэ сэмын, рудыгыч ӧрдышкыла корно ышталтмэ сэмын, промышлэнэ рудӧ түрлӧ күлэш сырйом (хлопок, мэж, порсын, метал, т. м.) адак олтышым (нэфт, мландэ шӱ) ӧрдыжгычла кондаш тунгалын. Шкэжэ уста пашачым йодшо производством вэлэ виктарэн шогэн.

Моско облас (МО).

Моско облас Йул дэн Ока энэр коклан касвэл ужашыштыжэ улэш. Тудо йудвэлнэ Йулын шола вэл приток-влакшым, кэчывэлнэ Ока энэрын пурлавэржым, Моско лышнысэ мландэ шӱ бассейнын кэчывэл границышкэ шумэшкэ, налын шога.

Пүртүс условий. Моско обласын мландэ умбалжэ тӧр, касвэлыштэ да йӱдвэл касвэлыштэ гына курыкка улыт. Тышкэ *Среднеруский кӱкшака* вэрын курык йолышт толыт (кӱкшытышт 300 м). Ты кундэмышкэ тыгай энэр-влак пурат: *Йул*: 7 сӱр. 11359 тӱж. йӱг 1)



тудын приток-влакшэ; кӱшыл мучаштыжэ, йӱдвэлнэ *Твэрца*; кэчывэлнэ Ока энэр, тудын приток-влакшэ Моско да Клязмэ. Нынэ энэр-влакыштэ тыгыдэ пароходат коштыя кэртят. Ты кундэмыштэ вудыжгӧ ситышын возэш (65—45 см), кэчывэл-эрвэлышкыла гына шагалэмэш. Январь тылзыштэ Москошто кокла шот дэн тэмператур — 8° шога, ийулышто + 18,9°. Кэчывэл-касвэлышкыла климыт утларак пушкыдэмэш. Умбал рок кушкыл шот дэн ты кундэмым чокын кум ужашлан пайлаш лийэш:

1) Йулын шола сэр вэлжэ, йӱдвэл тайга ландшафтан, ломыж тӱсан рокан, кумда вэрым налшэ иман чодран, шуко энэран, купан, йэран ужаш;

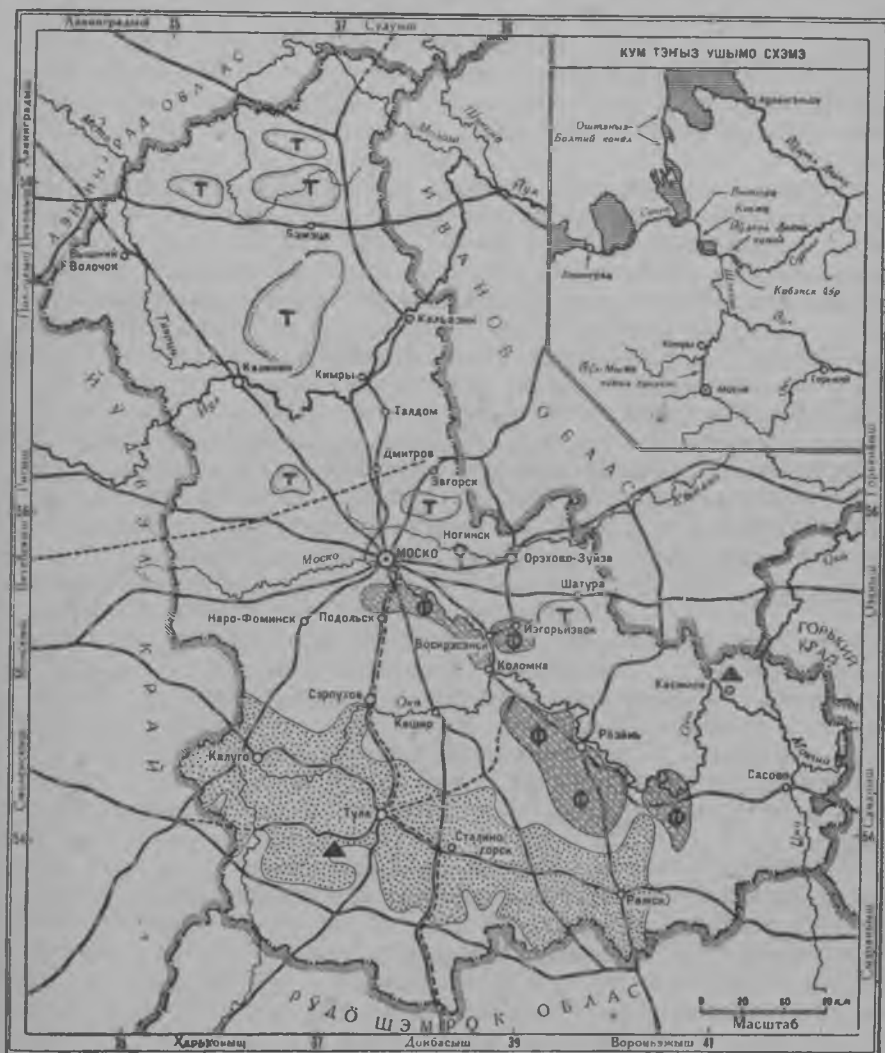
2) Кокла полоса: йӧрэ чодран, изишак курыккан, кэчывэл-эрвэлышкыла лапэмалтшэ мландан ужаш;

3) Лапка лышгашан чодран, чодрастэпан, лэвэ климытан, сатым шараш лийман, йатыр вэрыштэ шэм рокан полоса. Ты полоса Ока энэрын пурла вэлыштыжэ кийа.

Кунчэн лукмо поянлык шотышто тӱн поянлыкшэ кӱрэн тӱсан мландэ шӱ улэш. Ты поянлык Моско лышнысэ мландэ

1) Кажнэ облас нэргэн ойлаш тунгалмаштэ улшо виклукан диаграмыштэ виклукашын нэгышэ — обласын тэриторий кумдыкшым цифр дэн ончыкта (тӱж. кв. км. дэн). Виклукашын кӱкшытшӧ обласыштэ илышэ калыкым цифр дэн палэмда (1 кв. м-лан монар йӱг толэш). Виклукашын кумдыкшо обласыштэ илышэ-влак монар улмым тӱж. йӱг дэн ончыкта — цифржэ кӱшан шындалятэш.

шү басэйнштэ, обласын кэчывэлыштыжэ (Калуга, Тула, Рәжск) линий дэн улэш. Ожно ты районысо шү шулданан шүлан шот-лалтэш ыльэ. Тэвэ молан: тудо шокшым шагал пуа, адак тудо сира дэн да мойн йбрэ варнышан, ломыжым шуко $\frac{1}{10}$ пуа. Кы-



8 сүр. Моско облас.

зыт тыгай шүымат вэс сэмын йуалташ тунэмынот. Ты у йон пэш кугу пайдам пуа. Ломыж дэн да мола варнышэ наста дэн химий производствышто пайдаланат. Ныможат арам ок йом. Тыгэ-ракын тэхник кушкын шогымо—ожно йбрдымылан шотлымо наста-мат найдалэ насташ савыраш полшэн шога.

Торф шукужым Моско дэч йүд вэлкэ да эрвэлнэ уло. Тула воктэн күртнө руда запас йатыр уло. Пытартыш жапысэ развэдкэ тыштэ йатыр күртнө рудан вэрэм муын, кугу күртнө заводым ышташ лийшашым ончыктэн. Воскрэсэнск лышнэ, Моско дэч кэчывал-эрвэлыштыла фосфорит уло, адак Моско обласыштэ стройкылык материалат уло.

Калык. Тыштэ илышэ калыкым моло вэрысэ дэн тангас-тараш гын, ты обласым ик түрло калыкан (нацийан) обласлан шотлаш лийэш: 95% руш; моло түрлө калыкшэ — карэл, Калинин ола дэч йүдвэлныла, Касим кундэмыштэ суас илат.

Йалысэ калыкын плотналыкшэ пүртүс условий сайэмме сэмын, йүдвэлгыч кэчывэлышкыла кушкэш (30 гыч 50 йэнг маркэ ик кв. километрлан). Оласэ калык ты обласыштэ пэш шуко уло: уло калыкгыч 38,5% оласэ калык улыт, ССРУ-ын кокла процентшэ дэч кок кана утларак. Тыдэ шот Моско обласым индустрий облас улмыжым раш ончыкта. Ик Москоштак 3 мил. утла калык ила, Моско обласэ оласэ калыкын тидэ $\frac{3}{4}$ нарэ лийэш. Моло ола коклаштэ кугырак олажэ улыт: *Тула* — 191,2 тўж. *Калинин* — 133,1 тўж, *Сэрпухов да Орэхово* — *Зуйэво* ((100 гўж. нарэ), нунын почэш *Рязань*, *Воскрэсэнск*, *Подольск*, *Коломна*, *Ногинск* да *Йэгорйэвск*. Ты ончыктымо ола-влак пытартыш жапыштэ пэш талын кушкын шогышт. 1923 ий дэч вара Москосо калык кок кана шукэмэ, у ола *Бобрики* ышталтэ. Пэш кугу промышленэ строителствэ каймэ тыгэ калыкым йэшарэн шогыш.

Озанлык. Моско облас ССРУ-ын эн промышленэ обласшэ. Уло продукцо гыч 86%-жэ промышленэ продукцо. Ты-шотышто 10%-жэ кустарнэ промышленэ продукцыжым шотлаш гын, чырыкшым Моско облас пуа.

Пэрвой вичийашлык тўнгалмэ жапыштэ Моско обласыштэ тэкстиль промышленыс ончыл вэрэм налын шога ыльэ, промышленэ продукцын 52%-жэ тэкстиль продукцо ыльэ, 12%-жэ мэтал продукцо, электротэхник да химий продукцо 2%, моло промышленэ продукцо 34%. Пэрвой вичийашлыкыштэ ты шот пэш чот вашталтэ. Ындэ кызыт мэтал да электротэхник промышленыс 32% шуыныт, тэкстиль промышленыс процент шотышто 28% волэн. Химий промышленысат пэш чот йэшаралтэ. Тэкстиль-мэтал промышленысан обласгыч Моско облас мэтал-химий-тэкстиль промышленысан кундэмыш савырныш. Совет ушэмым индустриангдаш күлэш манын партий дэн Совет власын ончыктымо корныжым шуктэн шогымо тыгай вашталтышым ыштыш. Моско облас ожнысэк промышленэ облас. Тыштэ уста пашачэ, тэхник, наук пашачэ йатыр ыльыч. Ты облас моло кундэм дэн йатыр күртнө корно, вүд корно дэн ушнэн шога. Тыштэ йатыр фабрик-завод, түрлө машина лийын. Чылажат тидэ партий дэн Совет власын „Элнам индустриангдаш“ манмэ лозунгышым шукташ полшыш. Пэрвой вичийашлык жапыштэ Моско облас тыгай кугу гигант-влакым ыштыш: Сталин лүмэш автомобиль завод (ожныс АМО), „Шарикоподшипник“, станок ыштышэ йатыр заводлам, вискалымэ узгар ыштышэ завод, вэлосипэд завод, час ыштышэ за-

вод да молат йатыр ышталтыныт. Тыгэракын ожво вэс кугыжанышгыч налын шогымо түрлө машина, ўзгар-влакым ышташ тўналыыч. Чылажат тиде элнам индустриандаш, капиталис кугыжаныш кид йўмач утлаш пэш кугун полшыш.

Моско облас точно машинам ышта, металжым шагал пытара; түгэ ынат металжэ „кумыраш пура, пашажым тэнтэашым йодэш“ Моско обласын шкэ металжэ шагал, тысэ металургий — качэсг-вэнэ металургий; качэствэнэ металургий промыслэныс сырйо шотышто тошто машина, заводлаштэ лэкшэ күртнө пўчкэдышла дэн да мойын пайдалана. Уралысэ да Украиньсэ сэмын тыштэ металургий күртнө руда улмагыч шарлэн огыл, а машина ыштышэ завод улмагыч шарлэн. Пытаргыш жапыштэ гына вэрысэ күртнө руда нэгызэш металургий промыслэныс шарлаш тўналын (Тула лышнысэ Косогор завод, Новотульский завод). Металургийлан күлэш метал эн шукыжым тыштэ Уралгыч да Украиньгыч кондалтэш. Машина ыштышэ, станок, инструмент-влак ыштышэ, автозавод — нинэ чылажат Моско олаштэ улыт; Моско лышнэ күртнө корнылык машина ыштышэ; йал озанлык машина ыштышэ завод-влак улыт. Нинэ заводлажат Москолан пэш лышнэ улыт. Тыгай завод-влак улыт: Мытищинск машина завод, Подольск крекинг завод, йал-озанлык машина ыштышэ Льюбэ-рэц завод, паровоз ыштышэ Коломенск завод да мойын. Моско дэч өрдыштө улыт: Тула районысо завод-влак, нуно Косогор завод метал дэн пайдаланат; Калинин олаштэ пассажир коштыктышо вагон ыштышэ завод уло. Ты заводын пугыч ўзгарым ыштэн лукмо цэхшэ кугу вэрым налын шога, садлан ты завод чодралан лышыл вэрэш ыштаалтын.

Электротэхник промыслэныс вуйгэ Москошто улэш.

Химий промыслэныс пэрвой вичийашлык дэч ожно тўнжым тэкстиль промыслэныслан чийам йамдылэн шогэн, садлан тудо тэкстиль фабрик лышнэ Москоштак ыштаалтын. Вичийашлык жапыштэ химий промыслэныс $3\frac{1}{2}$ кана шукэмэ. У химий завод-влак сырйо улмо вэрлаштэ кушкыч. Тыгэ Бобрик химкомбинат. Моско лышнысэ мландэ шў вэрэш кушко. Тушто азотан удобрэньэ-влакым ыштат. Воскрэсэнск химкомбинат фосфатан удобрэньым ышта. Адак нинэ заводлаштак сира кислотам до моло химий тўн продукт-влакымат ыштат.

Тэкстиль промыслэныс Москошто, адак тужэч эрвэлнэ Орэхово-Зуйэвэ кундэмыштэ шарлэн. Моло вэрэат вэрын-вэрын улэда: Сэрпуховышто, Наро-Фоминскыштэ, Калининьштэ, Вышний-Волочокышто да мойын. Тэкстиль промыслэнысыштэ тўн вэрым хлопчат-бумажнэ производство налын шога, варажым мэжгыч ыштэн лукшо производство, ургымо, трикотажнэ, порсын, йытын кумо производство. Моско обласын чыла тэкстиль промыслэнысгычшэ $\frac{1}{4}$ -шэ Москошто улэш. Москошто шукыжым порсын, ургымо, трикотаж производство шарлэн. Нинэ производство утларак уста пашачым йодыт, вэрым гын шагал налыт, адак электрэнэргийым йодыт.

Кызыт ындэ тэкстильнэ промыслэныс сырйо улмо вэрэш шарла: Кокла Азийыштэ, Кавказ вэс вэлнэ, Сибириыштэ. Моско

облас шэргакан куэмым (ткань) пушо, машиналан да химий промышлэныслан күлэш куэмым пушо кундэм лийэш.

Моско обласыштэ пэш кугу промышлэнэ строитэльствэ кайа, адак илымэ пёртламан пэш шуко ышташ вэрэштэш. Садлан пэш шуко стройкылык материал — кэрмыч, извэска да мойын күлэш. Тыгай стройматериал пушо производство Моско йыр пэш шарлэн. 80% кэрмычым, 60% цэмэнтым ты завод-влак пуэн шогат. Цэмэнт шукужым Подольск да Коломна кундэмлаштэ ышталгэш. Бобрики, Тула кундэмлаштат стройматериал пушо завод пэш кушкыт.

Чодра йамдылымэ паша Моско обласыштэ шуко чодран районлаштэ, кок вэрэ вийнэн шога: 1) йүдвэл ужашыштэ — Калининыштэ, Вышний Волочокышто, Бэжэцкыштэ; тыштэ йатыр пу уэгар ыштышэ заводла улыт. 2) Ока дэч йүдвэлныла Мэшчэрск чодра кундэмыштэ, Рязань дэн Сасово районлаштэ. Моско йырысэ чодра аралышэ зонлан шотлалтэш, садлан ту чодрам огыт руо. Ситыдымэ чодра материалым М.О. йүдвэл кундэмлагыч, адак касвэлгыч, эрвэлгычат конда. Пугыч уэгар ыштышэ Моско завод-влак ордыж гыч кондымо материал гыч ыштит.

Уло промышлэнэ продукцын 30% Моско пуа. Машина завод, электротэхник да тэкстиль промышлэныс дэч посна Москошто полиграф промышлэныс, кочыш йамдылышэ промышлэныс вийан шарлэн.

Тыгыдэ промышлэныс тыгай вэрлаштэ шарлэн: суран-йолчийэм ыштымаш Кимрэ — Талдом кундэмыштэ, мэж йолчийэм — Кальазинэ дэн, мэтал — Тула дэн, чодра промышлэныс МО йүдвэлнэ. Кустарнэ тэкстиль промышлэныс Моско дэч эрвэлкыла шарлэн; тыгыдэ промышлэнысыштэ чылажэ 300 түжэм йэн шотлалгэш. Кызыт нинэ пашачэ-влак чылаштат промыслово копэрацыш ушнэн пашам ыштат.

Промышлэныс пэш вийан кушкын шогымо энэргиймат пэш шуко йодэш. Рэволюцо дэч ожно Моско лышнысэ мландэ шү, торф пэш шагал лукталтыт ыльэ. Моско промышлэныс вичийашлык тўна тышыштат шукужым Донэцк мландэ шү дэн, да Баку гыч кондымо нэфт дэн пашам ыштэн. Моско облас ончылно шогышо ик кугу шуктышаш паша тыгай... олтыш пушо базым облас кўргыштак чот шараш; промышлэныслан күлэш олтышым шукужым мўндўргыч кондыл мо огыл, вэрысэ олтыш лийжэ. (МО III-шо партконференсын пунчалжыгыч). Пэрвой вичийашлык жапыштэ Моско лышылсэ мландэ шү лукмо кок кана, торф лукмо кок кана утла шукэмын. Чыла тўрлө олтыш кучылтмо шотышто Моско обласыштэ 1932 ийыштэ тыгай цифрым ужына: чыла олтыш гыч 60%-жэ вэрысэ олтыш кучылталтын; пу — 23%, торф — 19%, мландэ шү — 18%, мўндыр ордыж вэлгыч кондымо олтыш — 40% (ты шотгыч Донбасгыч кондымо шү 28,5% нэфт 11,5%. Моско лышылсэ шү шукужым Бобрик кундэмыштэ, Тула дэч кэчывэл-эрвэлыштыла улэш, а торф шукужым Моско дэч эрвэлыштыла, Орэхово-Зуйэво да Шатур районышто, адак Моско дэч йүдвэлнэ Калинин ола дэн улэш. Моско воктэнсэ мландэ шү дэн Кашир электростанцэ электроэнэргийым пуа, Бобрик электростанцэ ыштал-

тэш, торф дэн элэтроэнергийм пушо Шатур, Классон лүмэш ыштымэ, Орэхов, Калинин станцэ Ышталтынт. Москосо 5 элэктростанцэ, адак моло тыгыдэ станцэ-влак кондымо олтыш дэн энергийм пуэн шогат.

МО йал-озанлык уло валовой продукцын $\frac{1}{6}$ ужашыжым пуа, йал-озанлык продукцо промыслэныс дэн олалан полшэн шогышылан вэлэ шотлалтэш.

Ты шот дэн йал озанлыкат шарлэн шога: тэкстиль промыслэ-лэныслан йытын үдалтэш, оласэ калыкклан күлэш шот дэн шөр пушо вольык ашналтэш, ты шот дэнак пакча саска куштымо паша шарлэн шога, калыкклан кочкаш күлэш шот дэн, вольыкым, сөснам пукшаш күлэш шот дэн, адак спиртым, крахмалым лукташ күлэш шот дэн парэнгэ (рок олма) шындымэ шарлэн шога. Йытын удымб, вольык ашнымэ, пакча саскам, парэнгым шындымэ шарлымаш МО-ым потрэбитэльнэ районгыч производитэльнэ районыш луктын шога. Ты күлэш культур удымах МО-ым йал-озанлык шотышто шэргакан культуран шотышко лукто, Кокла Йулысо да Ёлыл Йулысо дэчат шэргаканыш лукто. Потрэбитэльнэ районгыч, производитэльнэ районыш лэкташ МО-лан колэктивизацэ вэлэ полшэн кэртэ. Кызыт МО-ын $\frac{2}{3}$ йорло-марда озанлык колхозыш ушнэныт, шуко совхоз ышталтын. Чыла удымб мландын 8% 1932 ийыштэ совхоз-влак үдэныт.

Йал озанлык спэциализацэ шот дэн МО 4 зонлан пайлалтэш:

1. Йүдвэл йытын удымб шөран вольык ашнымэ зон. Тыштэ йытын йатыр үдалтэш, шөр пушо вольык йатыр ашналтэш. Тыштэ вольык күташ, шудо кушташ йөршө йатыр олык уло, адак кормовой шудымат йатыр удат. Йытын удаш мландэ кэлшышэ лийжэ манын кормовой шудым удаш вэрэштэш, а кормовой шудо удымах вольык ашнаш полша. Йытын да кормовой шудо удымб вэр 40% удымб вэрым налын шога. Ты зонышто йытын тўналтыш шотышто шуктышо, адак шөр-торыкым күлэш продукцыш савырышэ завод-влак йатыр улыт. Уло мландыгыч тыштэ 20—30% мландэ вэлэ курал үдалтэш, молыжо чодра йымалнэ улыт.

2. Шөр, пакча саска, парэнгэ район промыслэнэ районын кокла полсажым налын шога, анысыр полоса дэн Моско-Курск күртнө корно кутышэш шуйна. Кэчывэлкыла Моско лышылсэ мландэ шў районышкыла шуйна.

3. Моско лышылсэ районышто пакча-саска йэмыж, шөр, адак нинэ продуктын кодшышт дэн пукшэн ашнымэ сөсна, кролик ашнымаш паша вийнэн шога. Пырчан, шурно тыштэ шагал үдалтэш.

4. Кэчывэлысэ шурно-парэнгэ район Моско обласын шурно районжылан шотлалгэш. Кызыт тушто уржа да шўльб олмэш кокийаш шыданг удаш тўналмэ пэш кугу пайдалэ паша улэш. Кугу вэрым тыштэ парэнгэ налын шога. Тыштэ шуко крахмал да паток ыштышэ завод, арака завод улыт. Парэнгэ улмо, адак парэнгым моло продуктыш савырышэ завод дэч кодшо наста (барда да мойын) сөсна ашнаш йоным пуат. Ты зонышто йатыр вэрэ сурт кайык ашнымэ пашат талын вийнэн шога.

Москогыч түрлө вэлкэ кайшэ күртнӧ корно-влак МО-ым ССРУ-ын чыла кундэмла дэнат ушэн шогат. МО чыла вэрлаш-кат шкэнжын промыслэнэ сатужым колдэн шога: түрлө-түрлө машинам, станок, аппарат-влакым, түрлө тканьым (куэмым), полиграф продуктым да мойын. МО чыла вэр гычат түрлө сырӧм, олтышым, кочшаш арвэрым — киндым, шылым Украингыч, Йул-вэлгыч, Сибиргыч; мэталым — Украингыч, Уралгыч; мландэ шұым Украингыч, нефтым Кавказгыч, хлопокым Кокла Азийгыч, Кавказ вэс вэч; сакрым ЦЧО да Украингыч; Колым У́лыл Йулгыч; түрлө саскам Крымгыч, Кавказгыч, Кокла Азийгыч, түрлө моло продуктымат моло вэрлагыч налын шога. Эн шукужым МО Донбасгыч мландэ шұым кондэн шога.

Ты грузым куштылгын кондэн шогышашлан лийын Москогыч Донбасыш электран свэрх магистраль ышталтэш.

Моско дэн моло кундэмлам сайынрак ушэн шогышаш вэрч Йул — Моско дэн Ленинградым вүд корно дэн ушаш полша, умбакыжэ Бэломор—Балтий канал дэн Ош (Бэломор) тэнгыз дэн ушнаш полша. Канал ыштымэ дэн Йулгыч Моско энэрыш толшо вүд Моско энэр коч, Ока коч Йул вүд дэн ушнаш полша.

Москошто, Моско лышнэ калык шукэммаш пасажир коштым пэш чот шукэмэ. Ты шотым куштылэмдышашлан электропоезд ышталтыт, адак Москошто метрополитэн (мландэ йымач коштшо трамвай) ышталтэш.

Моско ССРУ-ын транспорт дэн промыслэныс шотышто рудыжө улэш. Ты вэлэ огыл, Моско адак политик да культур шотыштат рүдө улэш. Тыштэ чыла рүдө правительствэнэ учреждэньэ улыт. Тыштэ чыла общесоюзно сйээд, конфэрэнцэ-влак эртаралтыт. Чыла рүдө, вуйлатышэ газет, журнал-влак лукталтыт. Тыштак шүдө дэн Научно-ислэдовательский институт, ВУЗ-влак улыт. Уло Совет Ушэмлан күлэшлык наук, техник кадрым йамдылэн шогат.

Первой вичийашлык шуктымэ МО ончыко вийнышаш корныжым тыгэла ончыкта:

1. Машина ыштымэ, электротехник, химий промыслэныс специализациям пэнггыдэмдаш да ончык вийын шарэн шога.

2. Мландэ шұ, торф улмо вэрэш электростанцим шарэн энэргий пушо базым шүкэмдаш.

3. Йытын, пакча саска, парэнггэ, шөр пушо районыш савырэн йал-озанлыкым вийангдаш, ончык колтэн шога. Купан, чашкэрлан вэрым удымө мландыш савырэн удымө мландым шукэмдаш, шурно лэктышым нӧлдаш.

Иваново промыслэнэ облас (ИПО).

Иваново промыслэнэ облас Йул дэн Ока энэр коклан эрвэл ужашыштыжэ улэш. Кэчывэлнэ ты облас Ока дэк изишак ок шу, йудвэлнэ Йулымат йатыр вонча.

Пүртүс условий. Иваново промыслэнэ обласыштэ мландэ төр лапката, күкшака вэржэ Углич — Данилов, Галич — Чухлома кундэмлаштэ гына улэда, тыштэ пэш ожно лэд-

ник мучаш улмаш. Йогын вүд ИПО-што йатыр уло. Эн кугужо *Йул*. ИПО-м покшэч пүчкын *Йул* касвэл-йүдвэлгыч эрвэл-кэчывэ-лышкыла йога. *Йулышко* ты обласыштэ йатыр приток-влак уш-нат: шола вэлым *Молога*, *Шэксна*, *Кострома*, *Унжа*; кэчывэлнэ *Окан* притокшо *Кльазма* йога. Ты энэр-влак параходлан кошташ, чодра волдаш пэш йөнлө улыт, адак ты вүддэн тэк-стиль промышлэнысат пайдалана.

Климьт Моско облассэ дэч йуштырак, йанварь тылзысэ кокла шот тэмператур тыгэ вашталт шо-га: — 13° йүдвэл эрвэлыштэ, — 11° касвэл-кэчывэлыштэ; ийуль тылзын кокла тэмпературжо + 17°, йүдвэл-кас-вэлыштэ, + 20° эрвэл кэчывэлыштэ. Вүдыжгө 50—60 см возэш. Тысэ ийгэчэ вүдым шагал парлаңдара, ты вүдыжгө утыждэн манаш лийэш, садлан тыштэ йатыр куп, йэр, энэр-влак улыт.

Ўмбал рок йатыр вэрыштыжэ тургыж (кулә рок). Кэчывэл-касвэлыштэ гына *Александров* — *Владимир* коклаштэ шэм рок вэрэштэш. Ўмбал рокат, климы-тат кэчывэл-касвэлгыч йүдвэл-эрвэлышкыла удангын мийа. *Йул* пурла вэлнэ варнышан чодра кушкэш, а шола вэлнэ иман чодра гына кушкэш. *Йул* шола вэлнэ түрлө шурнат пурла вэлысэ дэч удаң кушкэш. Күнчэн лукшаш поянлык тыштэ торф да фосфорит уло (*Унжа* кундэмыштэ).

Калык. Калык шотышто ты облас ик түрлө калыкан манаш лийэш. 99% калыкшэ руш улыт. Калык илымын плотналыкшэ икгай огыл. *Йул* пурла вэлнэ калык нугы-дын ила, 40—50 йэнг ик кв. км-лан толэш. Ты обласын чыла гайак олажат ты сэрэштат улыт. *Йул* шола вэлнэ калык шагал толэш; ты вэлнэ ола укэ манашат лийэш. Кугырак ола-влак ты-гай улыт:

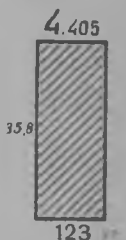
Иваново (177,2 тўж. йэн)—облас рүдө ола, *Александровгыч* *Киньэшмашкэ* кайшэ күртньө корно ўмбалнэ шога. Хлопчато-бумажнэ промышлэнысын эн тўн рүдыжө. Тыштэ пэш кугу у завод гигант-влакым ыштымэ. Ты олам „*Совет Манчэстэр*“ ма-наш лийэш. Тудын йыржэ кугу фабрик-заводаң ола-влак улыт: *Кохма*, *Шуйа*, *Тэйково*, *Родники*, *Сэрэда*.

Киньэшма ола—*Йул* воктэнэ, *Ивановын* *Йулысо* портшо. Тыштэ хлопчато-бумажнэ да химий промышлэныс шарлэн.

Йарославль (155,5 тўж. йэн)—*Йул* воктэн, *Рыбинскгыч* *Кос-тромаш*, *Архангэльск* гыч *Москош* кайшэ күртньө корно-влакын торэш ушнымаштышт шинча. Пытаргыш ййлаштэ тыштэ түрлө промышлэныс — автомобиль, химий, рэзин, йытын, пароход ыш-тымэ промышлэныс да мойын пэш виян шарлэн шога.

Рыбинск — *Йулышко* *Шэксна* ушнымо вэрыштэ улшо прис-тынь. Ты вэргычак *Йул* дэн *Фин* заливым ушышо *Мариинск* канал тўңгалэш. *Рыбинскыштэ* күшкыла наңгаймэ грузым кугу пароход гыч изи пароходыш кусарат. Тыштэ чодра промышлэныс, пароход ачалымэ, шурно йонгыштымэ промышлэныс кушкэш.

Кострома — *Йулысо* пристань, *Кострома* вүд *Йул* дэн ушнымо вэрыштэ шинча. *Кострома* энэр да тудын приток-влакшэ улмо



9 сўр.
(32 сгр-сэ
палэмды-
шым ончо).

кундэмыштэ чодра пашам организовайэн шогымын рудыжб Костромаштэ. Промышлэныс гыч йытын, чодра, шурно йонгыштымо промышлэныс шарлэн.

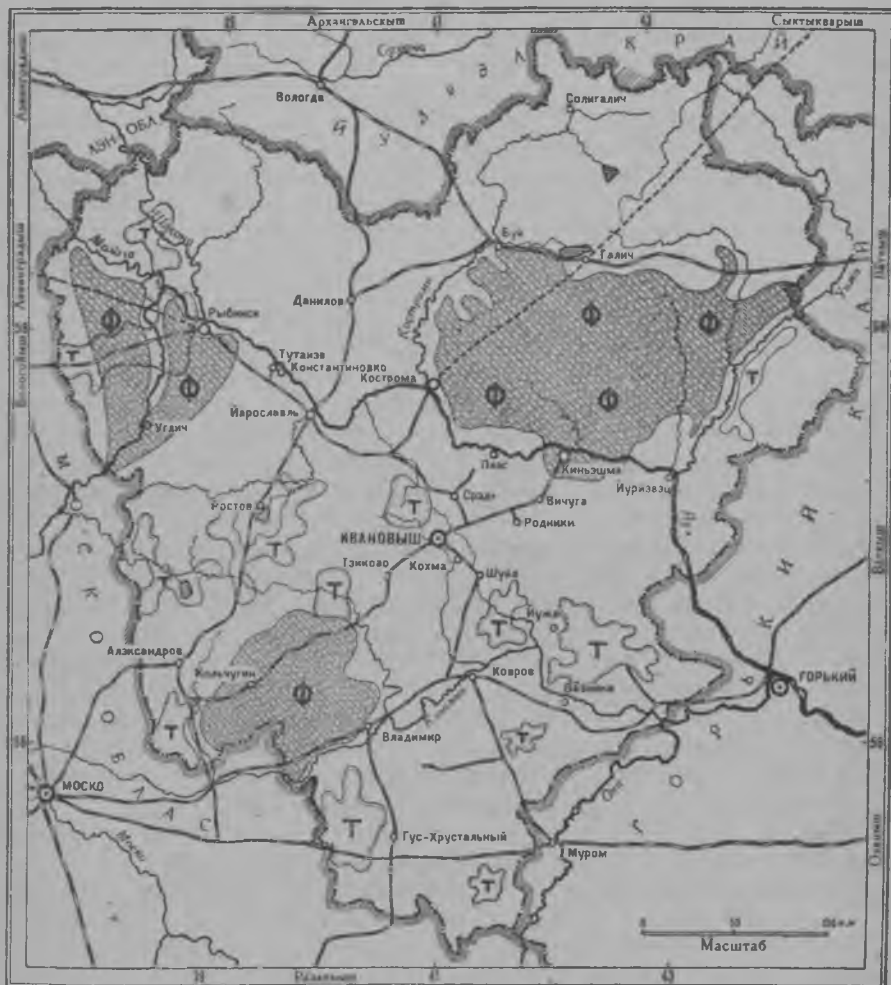
Владимир — Клязмэ энэрыштэ.

Озанлык. Иваново облас Моско облас сэмынак тошто промышлэнэ обласлан шотлалтэш. Уло валовой продукцо гыч $\frac{3}{4}$ -шэ промышлэнэ продукцо лийэш. Уло Союзын продукцыж дэн тагастараш гын, 10% ИПО пуа. тыгэракын тудо Союзышто Украин, Моско, Ленинград почэш нылымышэ вэрым налын шога. Йытын промышлэныс шотышто ИПО Союзышто пэрвой вэрым налын шога, 80% пуа; хлопчато-бумажнэ промышлэнысыштэ МО почэш кокымышо вэрым налэш (35%). Моло промышлэнысшэ шукужым тэкстиль промышлэныс дэн ушнэн шогат. Химий промышлэныс түрлө чийам йамдыла; крахмал-паток промышлэныс вынэр ыштымэ годым күлэш крахмалым пуа; пу промышлэныс тэкстиль промышлэныслан күлэш пу үзгарым пуа; метал промышлэныс күлэш машина деталым пуа, рэмонтым ышта. Моло түрлө промышлэнысшэ шукужым Йул дэн ушнэн шогат: Рыбинскыштэ судостройэньэ (параход ыштымэ промышлэныс) шарлэн; Рыбинск, Йарославль — шурно йонгыштымо; Йарославль, Константиновка — нефтэпэрэгоно промышлэныс. Адак ИПО-што түсан метал промышлэнысат вийан шарлэн; Кольчугин завод уло Союзын производствыжгыч 50% пуа. Чодра пүчшө завод-влак Йулын шола вэлныжэ—Кострома, Унжа энэр воктэн йатыр улыт; Гусь-Хрустальнэ улмылан көра йанда завод-влак шарлэнат.

Индустриандымэ политикым шуктэн шогымо Иваново промышлэн обласымат, Моско облас сэмынак, яэлэ промышлэнысан обласыш савырыш. Пэрвой вичийашыштэ Йарославльыштэ автозавод ышталтэ, резин-асбэст комбинат ышталтэш, синтетичэс каучук завод, судостройэньэ завод ышталтыныт; Рыбинскыштэ судостройэньэ завод, пэчатнэ машина ыштымэ завод ышталтыныт. Ивановышто тэкстиль промышлэныслан да торф лукмо пашалан күлэш машина-влакым ыштымэ завод-влак ышталтыныт. Ковровышто — экскаватер завод, Владимирыштэ — вискалым прибор-влакым ыштышэ завод ышталтыныт. Ты паша ВКП РК-ын пунчалжэ почэш — „ИПО промышлэнысшым кызытысэ у корныжо почэш вийангдэн шогаш (машино-судо-авто-авиостройэньэ, резин да химий промышлэнысыс); тугэ гынат, тэкстиль промышлэнысымат нимонарат мондаш огыл“ манмыжэ почэш шукталт толын.

Хлопчатобумажнэ промышлэныс Ивановышто да тудын йыржэ улшо, йаллагыч олаш савырнышэ олалаштэ — Кохма, Шуйа, Тэйково, Родники, Сэрэда, Вичуга, Киньэшмаштэ пэш чот шарлэн. Йытын промышлэныс имнэ таган формын ты хлопчатобумажнэ район йыр шарлэн шога (Йарославль, Кострома, Пльяс, Киньэшма, Вэйники). Моло түрлө промышлэнысшэ тэкстильлан полшэн шогышо гына улыт. Йарославльыштэ гын, моло промышлэныс тэкстильлан полшышо огыл, шкэ кугу значэныан улыт: автозавод, автомобильлан шина ыштышэ резин завод, парэнгыгыч синтетичэс каучук ыштышэ завод. Чыла ты заводлам Йарославльыштэ

Ыштымэ годым тэвэ тидым ончэн ышталтын: Йарославль Йул воктэн, сырйом кондаш, продукцым нангайаш сай вуд корно Йарославль лышнэ парэнтгэ шуко шындалтэш; Йарославль—Моско, Лэнинград дэн тура кўртньо корно дэн ушнэн шога, адак тудо моло кугыжаныш границэ дэн ёрдыштё улэш.



10 сўр. Иваново облас.

Иваново обласыштэ Моско гай кугу ола укэ. Садлан тушто Москосо сэмын электротэхникэ, полиграф, вургэм ургымо промыслэнысат укэ. Моско обласыштэ промыслэныс Москошто да Орэхово-Зуйэвыштэ чумыргэн шогат. Иваново обласыштэ промыслэныс облас мучко ик тёрракак шарлэн шога. Йўдвэл-касвэлыштылажэ вэлэ промыслэныс шагал. Кустарнэ промыслэнысат ты районлаштак чот шарлэн, 150 тўжэм нарэ калык

кустарнэ промыслыштэ улыт. Ты промысла-влакын тун пыжашышт: йытын куымо — Вазниковышто, хлопчатобумажнэ материал дэн куымо — Александровышто, портышкэм йорымо — Киньэшма районышто, коваштэ илымэ, ужга ургымо — Шуйа да Тутайэв, пу ўзгар ыштымэ промысла — Йулын шола вэлныжэ кумдан шарлэн.

Промышленыс кушкын шогымо Моско облассэ сэмынак шуко электроэнергийым йодэш. Иваново облас Моско облас дэч шагал олтышым йодэш. Тыштэ шў укэ; тугэ гынат, чодра шуко уло. Ордыжгыч кондымо олтыш кугу вэрым налын ок шого (27%), молыжо вэрысэ пу да торф олталтэш, торф йуалалтымаш кушкын толэш. Вичийашлык жапыштэ 17% гыч 27% шуын. Торф нэгызэшак электрофикацат шарла. Торф дэн Йарославльысэ, Ивановысэ электростанцэ-влак пашам ыштан, торф ўмба-ланак Йужск станцэ ышталтэш. Иваново обласын кэчывэл ужашыжэ электроэнергийым МО гыч налэш (Гусь-Хрустальный районлан), адак Горький крайгыч (Вазников) районлан налэш.

Иваново обласыштэ йал озанлык спэциализацэ Моско обласын гайак. ВКП (б) РК-ын пунчалыштыжэ тыгэ каласалтын: „ўдымө мландым йэшарышаш вэрч, эн чотшым йытын ўдымым йэшарышаш вэрч, чыла вийым мобилизовайаш“. Ты пунчал шуктымо корно дэн кызыт йал озанлык паша вийнэн шога.

Йорло-марда озанлык-влак $\frac{3}{8}$ ужашыжэ колхозыш ушнэныт. Колэктивлымэ нэгызэш вичийаш жапыштэ ўдымө мландэ 25% йэшаралтын, эн чотшо йытын ўдымө йэшаралтын ($2\frac{1}{2}$ кана), пакча саска $3\frac{1}{3}$ кана. Шурно ўдымаш йэшаралтын гынат, тудын удэльнэ висажэ шагалэмын. Процент шот дэн чыла культурым ончаш гын, тыгэ койш: шурно 60%, ўдымө шудо 17%, йытын 10%, парэнтгэ 11%, пакча саска (ковышта, кэшыр, кийар да мойын) 2%. Йытын ўдымө йўдвэлнэ, эн чотшо йўдвэл-касвэлнэ шарлэн, тыштэ 30% ўдымө мландэ йытын йымалнэ улэш, Адак йўдвэл-эрвэлышгат Вазниково кундэмыштэ йытын ўдалтэш. Обласын йўдвэл кундэмыштыжэ шөр пушо вольык ашнымэ паша шарлэн шога. Кугу ола-влак лышнэ укэлан кōра тыштэ шōрым ўйышкō савыраш вэрэштэш. Садлан тыштэ йатыр ўй завод уло.

Шэксна дэн Молога энэрла коклаштэ, шошым вўд налмэ вэрлаштэ, олык шудо нōшмым пэш шуко налалтэш. Ты вэр Ушэмыштэ ты шотышто эн тун вэрлан шотлалтэш. Пакча саска да шōр зон Йул пурла вэлнэ, Йарославль дэч Вазников маркэ шуйнэн кийа, обласын индустриальнэ ужашыштыжэ чот шарлэн. Ростов районушто, Нэро йэр кундэмыштэ пакча саска шындымэ паша эн чот шарлэн шога. Тыштэ йужо йалжэ эртак пакча паша дэн гына илат. Ростов дэн Йарославль коклаштэ парэнтгэ шындымаш чот шарлэн, 40% нарэ ўдымө мландэ парэнтгэ йымалнэ улэш. Обласын кэчывэлжэ ошма йōршан мландан, садлан туштат парэнтгэ ўдымө чот шарлэн. Александров дэн Владимир кундэм шурно ўдышō районлан шотлалтыт. Тыштэ млавдэ шэм рок йōршан, шурным сай шочыкта. Тыштэ вэрын-вэрын сад пакча шарлымэ вэрат улэдат. Тыгэракын мэ ужына: Йул пурла вэлыштэ йал озанлык паша спэциализацэ шот дэн шарлэн шога, лэктышыжымат сай пуа; Йул шола вэлнэ йал

озанлык паша шагал вийнэн, вэрын-вэрын вэлэ пырчан шурно, йытын удалтэш, адак шөр пушо вольык ашналтэш. Ты вэлнэ кугу олат, кугу промышлэнэ вэрат укэ.

Йарославль — Вологда, Вологда — Вяткэ кўртнѳ корно-влак шукужым транзитнѳ корно вэлэ улыт, озанлыкым ылышташ, вийангдаш кўлын полшэн шогѳн огыт кѳрт. Садлан обласын Йул вѳс вѳлжѳ чодран, улак кундѳмлан, томам вийнышѳ йал озанлык-лан, кустарнѳ промышлан кундѳмлан шотлалтэш. Ты кундѳмгыч Кострома, Унжа вўд дѳн ѳрдыж кундѳмлашкѳ чодра гына вол-талтэш. Моско обласыштѳ кўртнѳ корнын значѳныжѳ вўд корно дѳч йатыр ончылно шога. ИПО-ышто Йул улмылан кѳра вўд корнын значѳныжѳ кугурак. Груз йатыржым вўд корно дѳн ИПО-шко киндѳ, нѳфт толын шога, вўд дѳнак ўлыкыла чодра нангайалтэш.

ИПО-ын важнырак кўртнѳ корныжо нинѳ улыт: Александров — Киньѳшма, Рыбинск — Йарославль — Сѳрѳда, да Иваново — Ков-ров. Нынѳ корно ѳн промышлѳнѳ районлагыч кайат. Йул дѳн ушнѳн шогышо кўртнѳ корно пункт-влакгыч ѳн шукурак зна-чѳныанжѳ Рыбинск, Йарославль, Кострома, Киньѳшма улыт.

ИПО Кокла Азийгыч хлопокым конда, Урал гыч мѳталым, шўым, Йул вѳлгыч киндым, Кавказ вѳс вѳлгыч нѳфтым, Моско обласгыч машинам, химий продуктым, ѳлѳктротѳхник продуктым конда. Шкѳ обласгычшѳ луктѳш: тўрлѳ тканьым (куѳзым) авто-мобильым, автошинам, рѳзин ўзгар-влакым, лакым, чийам, йыты-ным, чодрам, пакча саскам. ИПО Моско облас дѳн, Горький край дѳн пѳнгыдѳ ваш кылым куча: нынѳ кум обласыштат автомобиль завод улыт, садлан нунын пашаштат пѳш ваш ушнѳн шога.

Иваново промышлѳнѳ обласысѳ озанлыкын он-чыко вийнышаш тўн корно-влакшѳ:

1. Тѳкстиль промышлѳныслан кўлѳш машина ыштымым, судо-стройѳнѳным, автостройѳнѳным, химий промышлѳнысым шараш (вѳрысѳ сьрйѳ нѳгызѳш), тѳкстиль промышлѳнысым, сай качѳст-ван тѳхникѳ ткань пушо корно дѳн шараш.

2. Торф ўмбалам ѳлѳктро-станцѳ-влакым ыштѳн, Йул вўд ѳлѳктрѳнѳргий базым шараш.

3. Йал озанлык шотышто йытын ўдымым, йытын заводым шараш, пакча пашам, шыл-шѳр пушо вольык ашнымѳ пашам вийангдаш.

4. Йул шѳла вѳлым озанлык шотышто нѳлталаш. Садлан ту-што кўртнѳ корным ышташ, чодра пашам вийангдаш, чодра-химий заводым, кагаз фабрикым ыштылапѳ.

3. ССРУ ын ЙѳВРОПЫСО УЖАШЫЖЫН ЙУДВѳЛЖѳ.

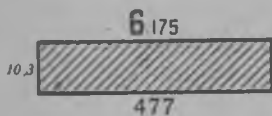
Лѳнинград облас, Карѳлий, Йудвѳл край (тушко Коми облас пура) ик широташтѳ улыт, садлан нуно шуко шотышто икгай улыт. Климыт йўштѳ, вѳр чодран, вўд шуко уло. Пўртўс условий тыгай улмо дѳн йал-озанлык пашат ўлнырак шога, шурно ўдымѳ паша ок вийнѳ. Чодра озанлык паша мола отрасль дѳч кўшнѳ шога. Ты зонышто калыкат шагал ила, йаллат шуко огытыл.

Могай облас могай вэлыштэ улмым ончэн, ты икгайлыкат пэш чот вашталт шога.

Ленинград облас, Карэлий, Атлантик окэанлан чак улыт. Ты чак лиймэ нынэ обласын климытыштымат пушкыдэмда. Садлан ты обласлаштэ климыт Йүдвэл крайын дэч йатыр лэвэ. Ленинград обласын тэнгыз воктэн улмыжо, тэнгыз дэн ушнэн шогымыжо (Лэнинград, Мурманск, адак Ош тэнгыз дэн ушэн шогышо Бэломор-Балтий канал) экономик шотышто пэш полшэн шогат.

Лэнинград облас (ЛО).

Лэнинград обласым Карэл рэспублик кок ужашлан пайла: кэчывэл тўн ужашыжэ Фин залив кундэмыштэ улэш; йүдвэл ужашыжэ Колский пэлоостровышто Мурман округ манылтэш.



11 сўр. (32 стр.-сэ палэмдышым ончо).

полшэн шога, ойырлыдымо ужашыжэ улэш манаш лийэш.

Пўргўс
услови.

Пэш ожно ты вэрыштэ улшо лэдник (ий ора куснэн толмо) ты обласэш пэш раш шкэ кышажым кодэн. Шуко йэр улмо, кугу кў моклакала улмо, лэдниковый шун, ошма улмо—чылажат тидэ ожно лэдник улмым ончыкгат. Фин залив басэйнысэ кугу йэр-влак *Ладожск, Онъэжск Ильмэнь* йэр улыт. Ильмэнь йэр Ладожск йэр дэн *Волхов* энгэр вўд дэн ушнэн шога; Онэжск йэр Ладожск йэр дэн *Свирь* энгэр дэн ушнат. Ладожск йэржэ *Нъэва* энгэр гоч Фин залив дэн ушна. Ты йэрлашкэ йогышо энгэр-влакын тўналтышышт кэчывэл-эрвэлыштыла Йулын притокишт-влак дэк лышкэ мийат; эрвэлыштэ Йүдвэл Двина дэк лышкэ мийат; кэчывэлыштэ Дньэпр да Касвэл Двина дэк лышкэ мийат. Кок кугу йогын вўд-влакын тўналтышышт лышнэ улмо дэн ожняк пайдаланэныт. Ик йогын гыч вэс йогыныш пушыштым мландэ ўмбач шупшын наггайэн вончэныт. Садлан тыгай вэрым „волок“ маныныт. Кызыт тыгай вэрлам кўнчэн каналым ыштэн йогын-влакым ушымо. Фин залив Йул дэн кум канал систэм коч ушна. Нинэ канал коклагыч эн кугу значэньанжэ Мариинск канал улэш. Тудо Фин залив дэн Йулым тыгай корно дэн уша: Нъэва, Ладожск йэр, Свирь, Онъэжск йэр, Вытьэгра, Мариинск канал, Ковжа, Ош йэр, Шэксна да Йул; йэрлагыч кошташ лўдмашан ынжэ лий манын, йэр сэр-ла воктэн канал ыштымэ.

Атлантик окэанын климытым вашталтэн шогымыжо обласын касвэл ужашыштыжэ пэшак раш палэ. Лэнинград Моско дэч 4° йүдвэлнэ. Тугэ гынат, тыштэ климыт Москосо дэч йўшто огыл, лэвырак вэлэ. Йанварысэ кокла тэмператур Москошто — 10,8°, а Лэнинградыштэ — 7,6° шога. Вўдыжгө тыштэ 60 см возэш. Ты вўдыжгө йуалгэ, пылан кэнэж улмылан кўра утыждэн манаш

лийэш. Тыштэ йал озанлык пашалан кукшо ий огыл, йўран ий зийаным конда. Вудыжгё утыждэн улмылан кёра тыштэ куп, йэр, энгэр-влак пэш шуко улыт. Ёмбал рок тургыжан (кула рок), ёан-дышым йодэш. Чодра пэл обласшым лэвэд шога, йўд эрвэлыштылажэ мландыжэ чодра йўмалнэ. Тыштэ пўртүс условий шукужым пырчан шурно ўдаш огыл, йытын, шудо ўдаш кэлшышэ.

Нэфт, мландэ шў тыштэ укэ: тугэ гынат, тыштэ кўрэн шў Боровичи кундэмыштэ, сланьэц Вэймарн, Гдов кундэмыштэ, адак шуко вэрэ торф уло. Минэрал сырйо гыч куп кўртньё руда уло (шкэ жапыштыжэ тудо дэн йатыр пайдаланэныт), Тихвин лышнэ альуминий ышташ кўлшэ сырйо боксит уло, адак йатыр стройматериал, химий промыслэныслан кўлэш сырйо да мойын улыт.

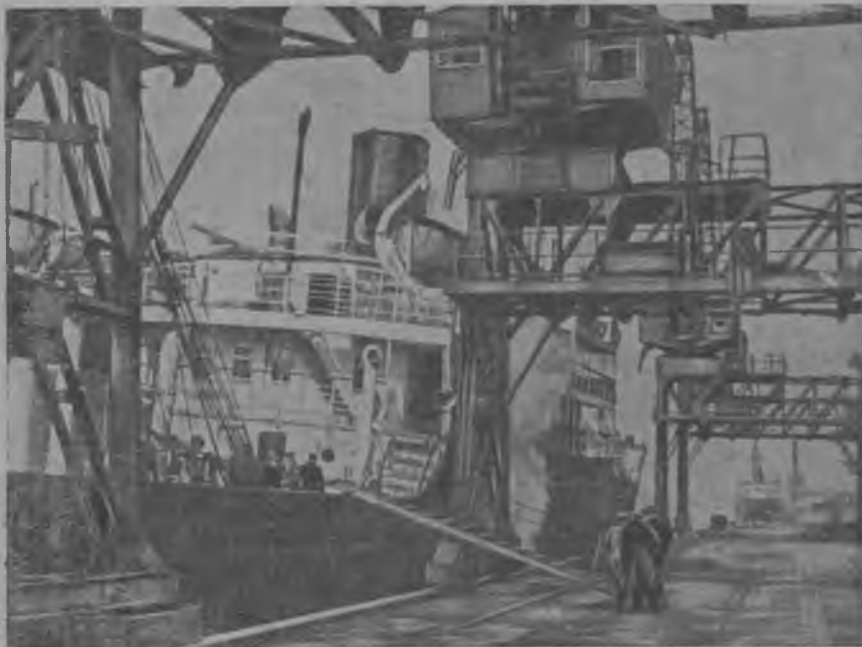
Ленинград обласын историйжым кўчыгын каласымаш.

Шукэртэ ожно Ленинград обласын кэчывэл ужашыжэ Новгород кид йымалнэ улмаш. Тунам Новгород пэш чот торгайшэ ола улмаш, тудо Ганзэй сойузыш ушнэн шогэн, тэңыз вэс вэл калык дэн пэш чот торгайэн илэн. Кугу Новгород шкэ власшым мўндыр йўдвэлкыла, Ош тэңызыш шумэш шарэн шогэн. XV-шэ курым пытышаштэн тудым Моско кугыжаныш сэнгэн палын. Ты жапыштэ Фин залив швэд кидыштэ лийын. Касвэл кугыжаныш-влак дэн ныгэ мешайыдэ торгайэн шогышашлан лийын, Моско Фин заливым шкэ кидышкыжэ налаш тыршаш тўналэш. Швэд дэн сар XVI шо курымыштак тўналэш. XVIII курым тўналтышыштэ Пётр Великий шонымыжым шукта, Фин заливым налэш, тужакын Пэтэрбург (кызыт Ленинград) олам шында. Пэтэрбург ола шындымэк тудо тунамак каналым ыштгэдэн Пэтэрбургым Йул дэн ушаш пижэш. Йул дэн ушнымэк, Пэтэрбург кугу тэңыз портовой олашкэ савырна. Тушто моло кугыжанышлагыч кондымо сырйо нэгызэш промыслэныс пэш талын вийнаш тўналэш. Тунам альэ кўртньё корно укэ улмаш. Донысо мландэ шў, Бакусо нэфт тўкыдэ шыи кийэныт. Ты жапыштэ Пэтэрбургын значэныжэ



12 сўр. Ленинград облас дэн Карэл АССР.

лэш кугу улмаш. Тудо моло кугыжаныш дэн торгаймэ корнышто шкэг кугу пункт лийын. Моло кугыжаныш дэн Росийын ушэн шогышо пункт лийын. Тудо Балтий тэгыз дэн эгэрла, йэрла, каналла, Йул Каспий тэгызым ушэн шогэн. Каспий тэгыз коч Пэтэрбург вуд корно дэнак Урал, Касвэл Сибир, Кокла Азий, Кавказ, Пэрсий дэн ушнэч шогэн. Тыгэракын тудо шулдакан вуд корно дэн моло кугажаныш гыч машинам, мландэ шұым (Ангий, Германий), хлопокым (Америк), джутым (Индий), Тропик элла гыч (Азий, Африк, кэчывэл Америк) каучукым кондэн шогэн. Вэс вэлым Йул корно дэн киндым, вольыкым (Йул-вэл, Сибир), чодрам йуд-вэлгыч, металым Уралгыч, нефтым Бакугыч кондэн шогэн, адак шуко моло түрлэ сатумат чыла вэлгыч кондэн шогэн.



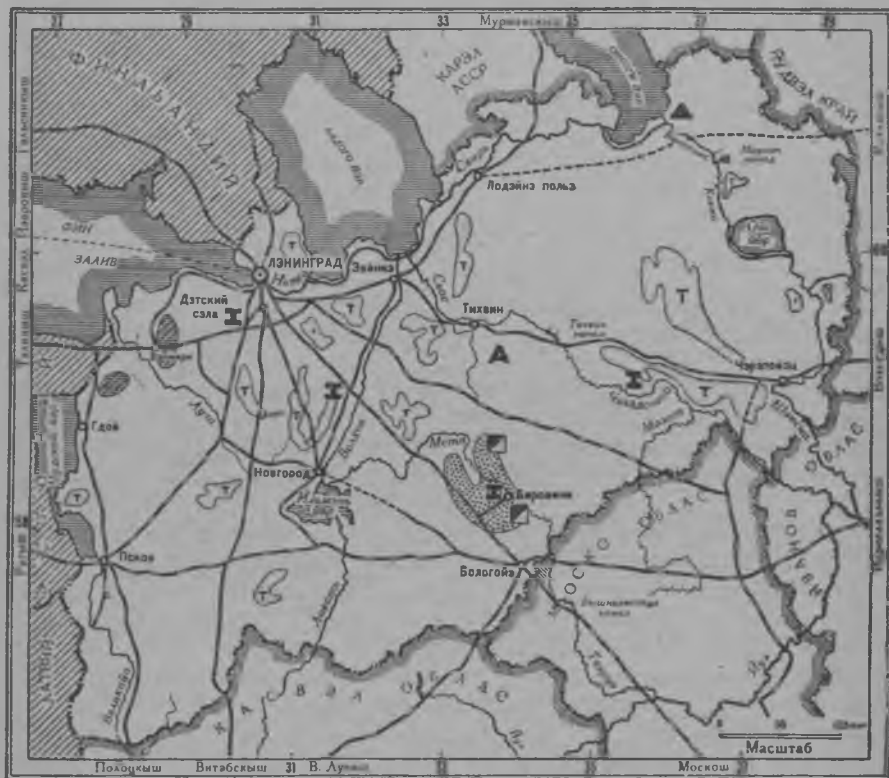
13 сур. Ленинград порт. Погрузка па ша л механизация пуртымо.

Кугыжан годсо Пэтэрбургысо чыла промышленныс манмэ гайак моло кугыжаныш гыч кондымо сырйо, олтыш дэн пашам ылтэн. Тыгэ манаш лийэш: Ленинградыштэ промышленныс вэрысэ сырйо умбалан огыт, кондымо сырйо умбалан шарлэн, вийнэн. Сай вэрым налын шогымыжлан корак Пэтэрбург столицэ олашкат савырнэн. Столицыш савырнымыжэ адакат утларак кушкаш йэным кондэн. Правительствын заказ промышленныслан кушкаш утларак йэным пуэн. Кугу инкол почылтмаш промышленныслан наук дэн полшэн шогэн. Импералист сар тодым тыгай кугу промышленнысан, шуко учоный, мастер улшан ола сарлан күлэш узгар ыштышэ түн олашкэ савырнэн. Ты шот адакат утларак промышленнысым, пашачэ вийым йэшарэн.

Калык.

Ленинград обласыштэ 90% калыкшэ руш улыт. Моло калыкгыч йатырракшэ фин, эст, йэврэй улыт. Йалысэ калыкын плотналыкшэ икгай огыл: кэчывэл-касвэлыштэ, йал озанлык паша сайын вийнэн шогымо кундэмлаштэ калык нугыдын ила, йудвэл эрвэлнэ, чодран, купан кундэмыштэ калык шагал ила. Ты обласыштэ 50% калыкшэ оласэ калык, тыжэчын 1/3 ужашыжэ Ленинградыштэ ила. 1926 ййыштэ Ленин-

градыштэ 1644 тўжэм йэн илэн, кызыт кум миллионышко шу-
 зш. Ты калык ушнымаш вичийашлык жапыштэ пэш чот ончык
 каймашым, адак Лэнинградын чыла обласлан пэш кугу значеньан
 улмыжым ончыкта. ЛО-ыштэ 100 тўж. калыкан дэч утла моло
 ола иктат укэ. Моло олагыч кугуракшэ улыт: *Новгород*, Волхов
 энэрын Ильмэнь йэргыч йогэн лэкмыжэ дэч. ёрдыштак огыл;
Псков—Вэликий энэрын Псков йэрыш ушнымаштыжэ; нинэ ола
 коктынат пэш шукэртсэ ола улыт, кызыт нунын значеньышт во-
 лэн. Промышлэнэ строитэлыствэ нэгызэш кызыт пэш чот кушшо
 у ола гыч тыгай олам ончыктэна: *Боровичи* — Борович промыш-



14 сўр. Лэнинград обласын кэчывэл ужашыжэ.

лэнэ районын рудыжэ; *Званку* — Волхов энэр дэн кўртнэ корно
 торэшла ушнымэ вэрыштэ, Волхов ГЭС лышнэ.

Озанлык. ИндустрIALIZACЭ шарлымэ шотышто ЛО Моско
 облас дэн йыгырэ шога. Обласын уло валовой
 продукцыз дэн промышлэнэ продукцим танастарымаштэ тыгэ
 койэш: пэрой вичийашлык коклаштэ 70% гыч 83%-ыш шуын;
 ты жапыштак Лэнинград промышлэныс ССРУ промышлэныс дэн
 танастарымаштэ 13,5% гыч 17%-ыш кўзэн. Тыжэч ужына: ЛО-ын
 промышлэнысшэ йал озанлык промышлэныс дэн танастарымаштэ

вэлэ огыл, ССРУ-ын продукцыз дэн танастарымаштат кушкын толэш.

Тидым тэвэ тыгэ вэлэ ыглаш лийэш: Ленинград машина ыштымэ шотышто ожнысэк рүдө шотышто улын. Садлан тудо пэрвой вичийашыштэ индустриализацэ шуктымэ пашаштэ пэрвой вэрыштэ шогэн. У производством илышыш пуртымаштэ, тудын тэхникыжым ыглэн шуктымаштэ, түрлө заводын пашам ваш-ваш кэлыштарэн ыштымэ күлэш. Тэхник-культурым ыглэн налмэ күлэш. Тыдыжым кужу жап пашэ ыштышэ вэлэ куштылгын ыглэн кэртэш. Ты шотышто Ленинград гына шукужым ончылно шогэн кэртын. Пэрвой вичийашлык жапыштэ кушкын шогышо у производством тунэм шукташ, ожно мэмнан элыштэ укэ улшо у машин ыштышэ заводым ыштэн шукташ ик завод посна пашам шуктэя кэртын огыл, ты пашашкэ шуко заводым ик пашаш ушымэ күлын, „тэхник-культурым“ ыглэн налмэ күлын. Тыдым чылажымат кужу жап практик паша ыштышэ вэлэ күчүк жапыштэ ыглэн кэртын. Ты шотышто, чылаштыжат Ленинград вэлэ ончылно шогэн кэртэя. Пэрвой вичийаш жапыштэ Ленинград машин заводлаштыжэ шүдө түрлө угла машина ыштымым тунэм шуктэн, ожно мэмнан элыштэ ыштыдымэ машина-влакым ышташ тўналын. Могай у машинам ышташ тўналын? Красный Путилов заводышто тракторым; Сталин лүмэш заводышто турбиным; Ижорск заводышто бльумингым; тэкстиль промышлэныслан машинам; йол чийэм ыштышэ (обувной) машинам; тамак фабриклан күлэш машинам; пэчэтлымэ машинам, шотлышо машинам, полиграф машинам, рэфрижератыр, траулэр, мотоцикл, фото, тэлэфон, радиоаппарат ыштышэ машинам, адак тылэч посна пэш шуко моло түрлө машина ыштышэ машинам ыштэн шогэн улят. Ленинград у машина ыштышэ рүдө вэр лийын. Вара Ленинград гыч моло кундэмлашкэ ты производство шарла. Машина ыштышэ моло рүдө-вэр-влак чыланат Ленинград гыч күлэш оборудованьым налыт, тудын тэхник-опытшэ дэн пайдаланат. Пэш отвэтствэнэ машина ыштымэ шотышто Ленинград тўн пашажым, машинажым ыштэн ончыктэн пушо шотышто улэш. ССРУ-ыштэ чыла түрлө машина ыштымэ шогышто ЛО 25% машинам пуа, судостройеньэ шотышто 75%, а электротэхникиштэ 50%.

Химий промышлэнысыштат ЛО кугу вэрым налын шога: ССРУ-ын уло производствыштыжо тудо 25% налэш. Ты пашаштат тудо эн отвэтствэнэ пашам шуктэя шога: сингэтичэс каучукым парэнгыгыч луктэш. Ты пашам шукташ Красный Трэугольник заводын лабораторийжэ пэш шуко ий тыршэн толашэн. Кызыт ты пашам ыглэн тунэм налын шуктымэк, ты опытым нуно моло вэрэ пуэныт. Йараславль, Вороньэж кызыт ты опыт дэн пайдаланат. Пэрвой вичийашыштэ ЛО-ыштэ кугу Ньэва химкомбинат ышталтын. Ты комбинат фосфатнэ удобрэньым хибиньсэ апатит гыч ышта, адак Званкыштэ тихвинскэ бокситгыч завод альуминьым ышта.

Моло промышлэныс коклаштэ кугу значэньан улэш тэкстильнэ промышльэныс, адак кугу олалан күлшө кочыш йамдылышэ,

ургымо, полиграф промышлэныс-влак. Могай корно дэн, кузэ содорын түрлө промышлэныс кушкын шога, тидым мэ тэвэ тидэ таблицэ гыч ужына (процент дэн):

Могай отрасль	1928 ий	1930 ий
Метал	21,3	26,6
Электротэхник	5,8	11,6
Химий	13,1	14,2
Тэкстиль	28,0	10,9
Моло	31,8	36,7

Лэнинград промышлэныслан пэш шуко энэргий күлэш. Импералист сар дэч ожно ты энэргий шукужым вэс кугыжаныш гыч кондымо олтыш дэн—мландэ шү дэн ышталтэш ыльэ. Кызыт ындэ вэс кугыжаныш гыч кондымо шүым Донгыч кондымо шү вашталта, чыла олтыш шотышто $\frac{1}{2}$ нарэ вэрым налын шога, а Бакусо нефт дэн пырлыа шотлымаштэ $\frac{2}{3}$ нарэ налэш; кодшо $\frac{1}{2}$ ужашыжэ вэрысэ олтыш улэш. Ты олтышыжо пу, торф, сланьэц улят. Нэфт, мландэ шү мұндыр вэргыч кондалтыт, садлан нунынакыштат шэргэштэш, адак сар жап годым ты кондымо паша йөсэмынат кэртэш. Садлан Лэнинград промышлэныслан энэргий пушо шкэ базыжым ышгымэ пэш күлэшан шотышто улэш. Энэргий пушо базыжлан тыштэ вүд, торф, сланьэц шотгалтыт. Тыштэ чодрат шуко уло: тыгэ гынат, чодражэ тўн шогышто экспортлан адак пу гыч ўзгар ыштышэ промышлэнысыш кайэн шога. Рэвольуцо дэч вара тыштэ электростанцэ ыштымэ паша шарлыш. Волхов электростанцэ—Званкэ станцэ лышнэ вүд вийэш ышталтэ; Красный Октябрь—Лэнинград лышнэ, торф ўмбалан ышталтэ. Нинэ станцэ Лэнинградлан шуко энэргийым пуаш тўналыч. Тугэ гынат, чот кушкын шогышо промышлэныслан энэргийым пуэн огыт ситарэ. Садлан мұндыр вэргыч олтышым (нефт, мландэ шү) кондымо изэммэ огыл, кушкын вэлэ шогыш. Вүд вийэш Свирь станцым, торф ўмбалан Дубровск станцым ыштэн шуктымэ вэлэ Лэнинградлан ситышэ энэргийым пуэн шукташ тўналыт.

Вэс кугыжанышлагыч сырйом пурташ чарнымылан кбра ЛО вэрысэ сырйо нэгызэш шуко вэзэ у промышлэнэ пункт-влак ышталтыч (Званкэ, Боровичи, Тихвин да молат). Но ты жапыштак Лэнинградыштэ промышлэныс, эн чотшо машина ыштымэ промышлэныс, пэш вийан кушкын шогыш. Садлан Лэнинград промышлэнышсын удэлынэ висажэ уло обдас промышлэныс дэн танаастарымаштэ изэмын огыл, кугэмын вэлэ шогыш. Транспорт шотышто рүдө вэрым налын шогымыжат ыш изэм, Мурманск корно, Балтий Бэлмор канал ыштымэ тудын значэныжым адак утларак вэлэ нөлтальэ. Политик цэнтр Лэнинградгыч Москошко кусныш гынат, тудо наука да культур шотышто пэш кугу значэныжым ыш йомдарэ. Рэволюцион движэнышштэ пэш кугу пашам шуктэн шогышо Лэнинград пролетариат социализм ыштымэ пашаштат ончыл вэрым налын шога. Тудо пэрвой вичийалшым кум ийыштэ шуктыш, у, социалист паша формым луктын шогыш

(соцсорэвнованьэ, ударничествэ, вашэш промфинплан, шэфство).

ЛО йал-озанлык ончыл вэрым налын ок шога, тудын значэньыжэ кугу огыл. Вичийаш жапыштэ йал-озанлык паша вийнэн шогыш гынат, уло озанлык шотышто тудын удэлынэ вिसажэ изэм шогыш. ЛО промышлэныс эн шукужым Ленинградыштэ, чыла обласын промышлэнысшэ гыч 80% тушто лийэш. Садлан Ленинград дэч посна обласын моло ужашыжэ йал-озанлыккан кундэмлан шотлалтыт. Йатыр районлаштыжэ чодра промышлэныс утларак вийнэн шога. Ленинград кугу, промышлэнэ ола. Тудлан пэш шуко йал озанлык продукт күлэш. Садлан ожнысэк Ленинград йыр йал-озанлык олалан күлэш продуктым йамдылышыш савырнэн, түрлө снэциальнысым налын. Ола лышнысэ зоньышто пакча саска куштымо паша чот вийнэн, адак кормылык шудым йатыр Удат, шөр пушо волыкым шуко ашнат. Ты зон йыр шөр да парэнтгэ продуктым йамдылышэ зон шарлэн шога. Обласын кэчывэл-касвэл ужашыштыжэ (Новгород, Псков) йытын удымö паша чот шарлэн. Обласын моло ужашлаштыжэ сөсна ашнымэ паша чот шарлэн шога. Чодра кундэмлаштэ чодра паша чот вийнэн шога, ты кундэмлаштэ йал-озанлыкын значэньыжэ чодра паша дэч шэнтгэлнэ шога.

Кочшаш шурно культур (уржа) удымö мландын $\frac{1}{3}$ ужашыжым вэлэ налын шога, моло культуржо (шүльö, шож, кормылан шудо удымаш утларак вэрым налын шогат. ЛО шукужым öрдыжгыч кондымо киндым кочкын ила. Йул вэлгыч, Касвэл Сибиргыч утларакшэ шыданым конда.

ЛО обласын колхоз-совхоз-влакышт тун шотыштышт пакча саска ыштышэ, шөр-торык, йытын ыштышэ улыт. Вичийаш жапыштэ йытын удымö пэш чот шарлэн (150 түжэм га гыч 270 түжэм га нарышкэ), шудо удымö (200-га гыч 450 түжэм га нарышкэ), тыгак пакча саска йамдылымат йэшаралт шогэн. Чодра паша эн шукушо йүдвэлнэ да йүдвэл-эрвэлнэ ышталтэш (Чэрэповэп кундэмыштэ); тыштэ йамдылымэ чодра (ССРУ-ыштэ йамдылымын 7% -жэ) шукужым Ленинград коч вэс кугужанышкэ кайэн шога. Чодра материал улмо дэн тыштэ шуко чодра пүчшö завод (лэсопилкэ) ышталтыныт, адак кагаз завод ышталтыныт, нуно Сов. улчэмын кагаз промышлэнысыштыжэ 35% пуат, спичкэ фабрик, пугыч үзгар ыштышэ, чодрахимий промышлэныс да мойын, адак вискоз ыштымэ (искуствэнэ муш) да мойын йатыр кушкын шогат.

Мурман
округ.

Кольск пелостров кэчывэл ужашыжэ тайга чодран, йүдвэл ужашыжэ тундран. Барэнцов тэнгын сэржым Гольфштрэм мландэ лэвэ тэнгыз йогын мушкэш, садлан тудо тэлымат ок кылмэ, садланак тыштэ сэр лышыл кундэмлаштэ тэлымат климыт йатыр лэвэ шога. Тэнгыз дэч öрдышкыла, кэчывэлкыла климыт эрэ утларак да утларак йуалга. Имперялиист сар дэч ожно ты пелостровышто калык пэш шагал ыльэ (140 түж км-ыштэ 20 түж. калык). Мурманск сэр воктен руш помор-влак колым кучэн илэныт, пелостров мучкыжо пүчö ашнышэ, куснэн коштышэ лопарь-влак илэныт. Имперялиист сар годым вашкэн ыштымэ күртнö корно

ты пелостровым ылыжтыш. Күртнө корныжым кугыжан правительствэ сойузник (Англий, Франций) дэч сар узгарым налын шогаш йбна корным кычалмэ шот дэн ыштэн.

Совет властым ыштымэк ты күртнө корно пэш кугу значэньан лийэ.

Ты крайым ылыжтымэ, озанлык пашам виктарымэ күртнө корнылан пэш күлэш пашаш савырныш. Мурман күртнө корнылан тыштэ күртнө корно воктэн пэш шуко мландэ пуалтэ. Күртнө корно тышкэ шуко калыкым кусарыш, крайын пойанлыкшым палэн налаш пижэ, чодра пашам, мландэ көргысө пойанлыкым күнчэн лукмо пашам чот шарыш, вийандыш. Мурманск тэнгызысэ кол кучымо пашам организовайшэ рүдыш савырныш. Тыштэ колым траульэр дэн кучат. Кол кучымаш пэш шуко гана йшаралтэ. Кызыт Мурманскыштэ траульэр ыштышэ завод ышталтэш. Адак ты крайыштэ Хибин курыкышто пэш кугу пойанлыкым — апагит дэн нэфелиным мумо. Апатитшэ фосфатнэ удобрэньэ ышташ күлэш сырйо улэш, ты сырйом миллион тон угла луктыт. Вара ты сырйогыч Ленинград лышнэ Нэва Химкомбинатыштэ, адак моло заводлаштат фосфатнэ удобрэньэ лукталтэш. Ош тэнгыз сэрыштэ Йүдвэл Химкомбинат ышталтэш. Ты комбинат Нива энэр вүд вийэш ыштымэ электростанцын энэргийжэ дэн пашам ышташ тунгалэш. Ты апатит мумаш мэмнан фосфатнэ удобрэньым вэс кугыжанышгыч кондымагыч утарыш, адак вэс кугыжанышкэ луктын ужалаш йбным пуыш. Апатит дэн пырля лукмо нэфелингыч алюминийым ыштат, адак моло промышлэнысышкат кайа. Кызыт Кандалакшаштэ алюминий заводым ыштат. Ты заводат Нива энэрысэ гидростанцэ вий дэн пашам ышташ тунгалэш. Тыгэракын күчүк жапыштэ Хибиныштэ, польар круг дэч Йүдвэлнэ, у, курык промышлэныс почылто. Ты промышлэныс ончыкыжым пэш чот шарлышашлык. Йүдвэл сэр дэн да Имандра йэр лышнэ пэш шуко күртнө рудам муымо. Хибингорск олаштэ кызыт 50 туж. йэн шотлалтэш. Тудын йыржэ пакча саска йамдылышэ совхоз-влак кушкыт, ты совхоз-влак пүтынь Мурман районлан пакча саскам ситэрэн шогаш тунгалыт, кылым кучэн илышэ, пүчым ашнышэ калык колхозыш ушнэныт.

ЛО ончыкыжым ты шот дэн озанлыкшым вийангдэн, шарэн шогаш тунгалэш:

1. Уло вийым пыштэн энэргий лушо базым ты корно дэн йешараш: вүд вийэш да торф, сланцэ нэгызэш у элэтростанцым ышташ.

2. Завод-влакым сайэмдэн, кустарь-влакым копэрацыш ушэн, вэрысэ металургий базым йешарэн, машина ыштымэ специализацым вийандаш.

3. Вэрысэ сырйо нэгызэш химий промышлэнысым вийандаш.

4. Вүд корным сайэмдаш, эн ондак Мариинск систэмым.

5. Ыдымө мландым шарэн шурно лэктышым нөлтэн, йал-озаклык пашам сийэмдаш.

Карэл АССР.

Карэл АССР ССРУ-ын йүдвөл-касвэл границыштыжэ улэш, тудо касвэлыштэ Финляндий дэн йыгырэ кийа.

Карэлийн мландыжэ Финляндийысэ сэмынак пэш ожно лийшэ ий нушкын толмо вэрыштэ лиймыжым ончыкта. Финляндий сэмынак ты эл—гранит, йэр, чодран эл. Карэлийыштэ 35 тўжэм нарэ йэр уло, нуно чыла кундэмын $\frac{1}{6}$ вэржым налын шогат. Нынэ йэр-влак энэр-влак дэн ушнэн шогат. Энэр-влак кучык улыт, но нунын вўдышт шукужым шунгалт йогат. Садлан ты энэр-влак ушышо корнылан огыл; энэргий пушылан шотлалтыт.

Климыт йўштө, вўдыжтө; вўдыжгө ийдалыкышто 50 см нарэ возэш. Тыштэ вўд парышкэ шагал савырна, садлан тыштэ шуко куп уло. Шурно удаш тыштэ вэр кэлшышэ огыл. Йал-озанлык культур йымалнэ 3% мландэ вэлэ шотлалтэш (тыдэ шотгыч 25% олык, 0,5% ўдымо мландэ), кодшыжо 97% чодра да купла. Чодражэ — пўнчэр $\frac{2}{3}$ ужашыжэ, $\frac{1}{3}$ ужашыжэ кожэр.

Карэлийыштэ мландэ йымач кўнчэн лукмо стройкылан кўлэш поянлык пэш шуко тўрлө улыт: гранит, 'диабаз, мрамор, шпат, кварц, цэмэнтан шун да молат. Тулэч посна кўртнө руда уло, нуно Выгозеро да Сэгозеро йэр пундашыштэ, адак курык породышто улыт. Пытаргыш жапыштэ у сорт мландэ шў муымо, тудым шунгит маныт.

Калык шотгыч $\frac{8}{5}$ ужашыжэ руш, $\frac{2}{5}$ ужашыжэ карэл. Калыкына плотналыкшэ йўдвөлкыла шагалэм мийа. Олаштэ илышэ калык 26% шотлалтэш, ты шотгыч пэлыжэ угла Карэлийын тўн олаштыжэ *Петрозаводскышто* ила. Ты олаштэ Карэлийыштэ улшо мэталургий да чойын вэлымэ завод уло. Кугыжан правительствэ годым Карэлийыштэ нymoгай корно шот укэ ыльэ, калыкат шагал ыльэ. Карэлий „столицэ воктэнысэ Сибирь гай“ ыльэ. Мурманышкэ кўртнө корно 1946 ийыштэ гына ышталтын.

Ты крайын тўн поянлыкшэ — чодра, вўд вий, кўнчэн лукмо поянлык — ожно пайдаланыдэ кийэныт. Калык пэш йорлын илэн. Йал-озанлык паша ситышын кочышым пуэн огыл, пычал дэн коштын, колым кучэн, өрдышкө пашашкэ кайэн, Мариинск систэмыштэ пашам ыштэн калык илаш тыршэн.

Пытаргыш ийлаштэ Карэлий палыдымэ лийэ. Эн ондак чодра промыслэнысым виктараш, вўд вий дэн пайдаланаш пижыч. Чодра паша 5 кана шукэмэ, 1931 ийыштэ 8,5 мил. куб. м чодра йамдылалтэ. Карэлийн чодражэ пўтынвэк гайак Ленинград гоч, Ош тэнызысэ Кэмь, Сорока порт коч вэс кугыжанышыш Кайа. Вэс кугыжанышыш колтымо чодра шотгыч $\frac{1}{8}$ ужашыжэ карэлийгыч кайа. Тыштэ чодра пўчшө завод пэш кугун ышталтэш. Кызыт Карэлийыштэ чодра пўчшө 60 рам угла пашам ыштаг. Ышташ тўналмэ завод-влакым ыштэн шуктымэк, Карэлий 5 мил. куб. м чодра сырö нэгызэш кызыт пэш кугу кагаз промыслэныс кушкэш. Кондопогышто кугу кагаз фабрик ышталтын, ты фабрик Суна энэр вий дэн пашам ышта. Ты фабрик да станций пэш чот шкэ вийштым шарэн шогат. Онъэжск йэр сэрэш у чодра-кагаз комбинат ышталтэш. Уло продукцо шот гыч чодра про-

мышлэныс $\frac{2}{5}$ ужашым пуа, моло промыслэныс $\frac{1}{5}$ ужашым пуат, йал-озанлык $\frac{1}{5}$ ужашым пуа. Стройкылык материал йамдылымат пэш чот кушкын шога. Кызыт ындэ Финляндийгыч ты материал пуртымым йөршын чарнымэ. Карэлийсэ кў Москошко, Лэнинградышкэ кайэн шога. Ош тэгыз сэр воктэн, кундэм көргысө вўдлаштэ кол кучымаш, тугак нэш ончыко колэктывлымэ кайэн шогымо нэгызэш (60% 1932 г ийыштэ) ўдымб мландат чот йэшаралтэ (100 тўж. га маркэ). Йал-озанлык паша шөр да пакча саска пушо корно дэн шарлэн шога. Киндым пэдыжым утла моло вэрлагыч пуртэн шогат (Мариинск систэм дэн Йулгыч).

Корно укэм пытарашат шуко паша ыштымэ. 800 километр рэльсдымэ корно ыштымэ, 1200 км автомобиль корно ыштымэ.

Бэлмор-Балтий каналат Карэлийлан пэш кугу польшыым пуа. Тудо Карэлийым Ладожск йэр дэч тўнгалын Ош тэгыз дэн вўд корно дэн уша.

Карэлийсэ озанлык ончык кайымым тэвэ тыдэ ончыкта: ожно паша укэлан кбра Карэлийгыч калык ёрдыш паша кычалаш кайа ыльэ, кызыт гын мөнгэшла — Карэлийышкэ паша йынгым кондалтэш.

Карэлийын ончык каймыжэ кугу политик значэньан улэш. Финляндийысэ фашист-влак Карэлийым шкэ кидышкышт налаш тыршат ыльэ. Кызыт Финляндийыштэ озанлык луштыргэн, шаланэн шога, а совет Карэлийыштэ кэчын кушкэш. Ты шот Финляндийым кидшыгыч пэш чот пэра. Тидым мэ факт дэн ончыктэн пуэн кэртына.

1927 ий гыч 1931 ий маркэ Карэлийгыч вэс кугыжанышкэ лукмо чодра материал 200% маркэ кушко, а Финляндийгыч лукмо 44%-ыш волыш.

1928 ий гыч 1931 ий маркэ Мурман кўртнёб корнын груз шупшыктымыжо 3,3 мил. тонгыч 10,8 мил. тон маркэ кўзэн, а Финляндийын пўтынь кўртнёб корно грузшо 11,5 мил. тонгыч 8,2 мил. тоныш волэн. Финляндийыштэ 1000 йэнгыч 138 йэнжэ тунэмэш, а Карэлийыштэ 338. Карэлийыштэ тунэмдымэ 5% вэлэ кодын. Кугыжан власть годом Карэлийыштэ шочмо йылмэ дэн туныктышо ик школат укэ ыльэ, кызыт 14 тэхникум, 3 ВУЗ уло.

Карэлийын ончык каймыжэ пэш кугу, тугэ гынат, тыдэ тўнгалтыш вэлэ. Чодран кажнэ ийын кушкын шогымо запасшыгыч 30%-шэ дэнэ вэлэ пайдаланалэш. Вўд вий дэн пайдаланымэ нэргэн ойлашат ок кўл. Вўд вий тыштэ шуко энэргийым пуэн кэртэш, край көргыштө кучылт пытарашат ок лий, ёрдыж кундэмлашкэ энэргийым луктын шогаш вэрэштэщ. Ты шотышто Нива энэрысэ гидростанцэ раш ончыкта: тусо энэргий вэрыштэ кучылт пытаршашан огыл, Хибин промыслэнысланат вийжым пуэн шога.

Йудвэл край.

Йудвэл край Лэнинград облас да Карэлий дэч эрвэлыштыла лийэш. Тудо Йудвэл тэгызыш ушнышо ныл энэр басэйным налын шога. Ты энэр влак: *Онъэга, Йудвэл Двина, Мзэнь да Пэчора* улыт. Ты крайын эрвэл границыжэ Урал курык дэн кайа,

Урал курык Пэчора дэн Обь энэрым ойырэн шога, кэчывэл границыжэ Йүдвэл польар тэнгызыш йогышо энэр-влак дэн Йулым ойырэн шога. Йүдвэл крайышкэ У мландэ, Вайгач, Калгуйэв, Франц Иосиф мландэ пурат.

**Пургус
условий.**

Ты крайын мландыжэ төр мландэ. Энэр-влак тэнгызышкыла йогымо кундэмышкыла мландэ изишак лапэмын шога. Күкшырак вэржэ *Тиман крәж* вэлэ улэш. Ты күкшака вэр Пэчора дэн Мэзэным да Вычэгда энэрын пурла притокрыштым ойырэн шога.

Климат йүштө, ты йүштыжө йүдвэлкыла вэлэ огыл, эрвэлышкылат йэшаралт шога. Кэчывэл-касвэлыштыла тэмператур кокла шот дэн $+2^{\circ}$, йүдвэл-эрвэлыштыла -4° ; энэр-влак ийдалыкыштэ 200 кэчэ ий йымалнэ улыт, а Пэчоран йүдвэл ужашыжэ 270

2.680

1 242

15 сүр. (32 стр.-сэ палэмдышым ончо).

кэчэ ий иымалнэ лийэш. Ты крайын йүдвэл ужашыштыжэ тундр, кэчывэлкылажэ тайга улэш. Ты тайган касвэл ужашыштыжэ пүнчэр чодра, эрвэлыштыжэ кожэр чодра кушкэш. 80% мландэ чодра дэн лэвэдалт шога. Ты крайын тунг пойанлыкышэ чодра. Энэрла коклаштэ йатыр вэрым куп-влак налын кийат. Йал озанлык паща ышташ кэлшышэ мландыжэ энэр лап воктэн вэлэ улыт. Йүдвэлрак ужашыштыжэ энэр воктэнласэ олык дэн пайдаланат, кэчывэлысэ ужашыштыжэ куралмэ мландат уло.

Күнчэн лукшаш пойанлыкгыч улыт: мландэ шү (тудын запасшэ Донбассэ дэчат утла уло), Пэчор басэйныштэ нэфт, Вайгач островышто вулно, адак тылэч посна сланьшэ, торф шончал да молат улыт.

Крайын күчык историйжэ. Шукэртэ ожно ты крайыштэ карэл, коми да моло фин тукым калык илэныт. XIV курымышто касвэлым Ладожск, Онэжск йэр да Ош йэрдэч толын Новгород калык нуным шкэ кид йымакыжэ сэнгэн налын. XV курымышто Новгородым чыла колонийжыгэ Моско кугыжаныш сэнгэн налын, Моско корно дэн Новгород корно Вологда ола дэран ушнэн улыт. Ты колоний гыч нуно шэргакан коваштым, колым, шончалым т. м. налын шөгэзыт. Йүдвэл крайгыч Вычэгда, Пэчора, тудын притокшо Уса дэн Уралыш пэрвой корным почыныт. Ты корно дэн Сибириш шэргакан коваштэ дэк коштыныт. Озан олам сэнгэн налмэк ижэ кэчывэлнэ улышыл корно дэн Сибириш кошташ тунгалыт. XVI курымышто Моско Англий дэн торгайаш тунгалэш. Ты жапыштэ йүдвэл крайын значэныжэ пэш кугэмэш, Архангэльскгыч Ош тэнгыз коч торгаймэ корно почылтэш, Архангэльск тунг торговой ола лийэш. Тыжэч Английышкэ йытыным, чодрам моло түрлө таварын шупшыккат. Моско кугыжаныш пэл доходшым ты торгаймагыч налын шога. Моско — Вологда — Архангэльск тэр корно эн тунг торговый корныш савырна. Но ты сай жап кужынак ок шого. XVIII курымышто Архангэльским Ленинград вашталта. Кэчывэлыштэ Крымым налмэкэ Йүдвэл крайыш куснышо калыкаг шагалэмэш, кэчывэлысэ кумда стэпыш куснаш тунгалэш. Йүдвэл крайыштэ илыш шыплана. Рэвольуцо дэч ожно Вологда, Архангэльск пычкэмыш луклан шотлалтын, тышкэ политически сылныйым да мойын вэлэ колдылыт. XIX курым пытартышыштэ тыжэч талын вэс кугыжанышышкэ чодрам лукташ тунгалыт. Чодрам чаманыдэ, шот дэч посна руат, шотдымо локтылыт. Кугыжан казнам, кэңцэсионэрым пойдарэн крайын пойанлыкышэ күрылтэш. Граждан сар годым Архангэльск Англичан кидышкэ вэрэштэш.

Калык.

Йүдвэл край кумдык шот дэн пәрвой вэрым налын шога, калык илымэ шотышто гын, пытартыш вэрыштэ улэш. Йүдвэл крайыштэ калык пэш шагал. Ик кв. км. лан 2,4 йэг вэлэ толэш. Калык илымын плотналыкшат край мучко ик төр огыл. Касвэлнэ Онъэга да Йүдвэл Двина басэйныштэ 95% калык ила. Ты басэйн Крайын пэлыжэ дэчат шогал вэрым налын шога. Крайын кэчывэл касвэл ужашыжэ центр дэкат



16 сур. Йүдвэл край.

лышнырак, мландыжат сайрак садлан тыштэ калык мучко ила, ик кв. км-лан 15 йэг нарэ толэш. Моло вэрэжэ калык вэрын-вэрын вэлэ ила. Энэрла воктэн гына йалла улыт. Нуно чодра пашам ыштэн, колым күчэн илат, олык шуко удмо вольык ашнашат полша. Энэр дэн энэр кокласэ кундэмла шукужым кулан улыт. Садлан тушто ылышат укэ. Йүдвэл-эрвэлыштыла Большеземельский тундрышто ик кв. км-лан 0,2—0,1 йэг вэлэ толэш.

90% калыкшэ руш улыт. 8% утларак Коми, 1% нарэ нэнэц улыт.

Коми ик вэрыштэ илышэ калык. Нуно Вычэгда да Пэчор ба-сэйныштэ илат. Йал озанлык паша, чодра промысла, охотнык-лан коштомаш — тэвэ нунын пашашт. Нэнэц-влак кусныл коштшо (кочэвой) калык улыт. Нуно пүчым ашнат, крайын мұндыр йүд-вэлыштыжэ, тундырышто илат. Нинэ тыгыдэ калыкым кугыжан правитэльствэ пэш чот пызырэн ашнэн. Совет власть лиймэк ну-нат төр праван лийыч, нунылан шкэ сэмын эрыкан илаш авто-номи пуалтэ. Қоми Автоном облас 325 тўжэм кв. км вэрым налын шога, 250 тўж. калык ила. Рүдө олашт *Сыкты каро*. Нэнэц округ 200 тўж кв. км вэрым налын шога, 15 тўжэм калык ила. Рүдө олашт *Нарйан-Марэ*, Пэчор аныштэ. Йүдвэл крайыштэ оласэ калык 12% вэлэ улэш. Уло Ушэмысэ процент шотгыч кок пачаш шагалрак. Моланжэ палэ. Йүдвэл крайын озанлыкшэ шэнгэлан кодшо озанлык, промыслэныс шагал, корнат шагал. Кугу олажэ ты Крайыштэ коктыт вэлэ;

Архангэльск (128,6 тўж. йэн ила) — Йүдвэл Крайын рүдө ола-жэ, тэныз порт, чодра промыслэнысын рүдө вэржэ. Шуко чод-рам вэс кугыжанышкэ колтэн шога. *Вологда* кок күртнө корно торэш ушнымаштэ: Моско — Архангэльск, Лэринград — Вяткэ. Ты ола йүдвэлэсэ үй ыштымын рүдө вэржэ.

Моло олагыч *Котласым* ончыктэна. Котлас Йүдвэл Двинасэ пристань. Вяткэ дэн күртнө корно дэн ушнэн шога.

Озанлык. Йүдвэл Край — крэсаньык край; тугэ гынат, тисэ крэсаньык „киндан“ крэсаньык огыл. Ёдымө млан-дэ чылажэ 1 миллион га нарэ вэлэ, тудыжат кэчывэл-касвэл ужа-шыштэ улэш. Вэрисэ киндэ пэл ийлан вэлэ сита. Ситыдымэ киндыжым кэчывэл кундэмлагыч кондат. Йал озанлыкгыч лэктын шогышо сату-йытын, Вологда дэн Холмогор кундэмлагыч лэк-тын шогышо экспортно үй, адак тундыргыч лэкшэ пүчө вэлэ улыт.

Чодра озаялыкын значэныжэ йатыр кугу, 58 мил. га сай чодра уло. Норвэгийын, Швэдийын, Финляндийын уло чодраш-тым иктыш ушаш гынат, тынар ок лий. Адак нунын сай чодраш-руэн пытарымэ манаш лийэш, садлан вэс кугыжанышкэ чодрам ужалэн шогымышт эрэизэм толэш. Мэмнан чодра экспорт эрэ шукэм толэш. Мэ чодрам вэс кугыжанышкэ ужалэн шогэна, олмэшыжэ элнам индустриангдаш күлэш машинам да мойын кон-дэн шогэна. Соъузгычна вэс кугыжанышкэ ужалэн шогымо чодран 45% -жым Йүдвэл край пуэн шога, садлан тудым валъутно цэх“ маныт.

1927/28 ийыштэ йүдвэл крайыштэ 14,5 миллион куб. м чодра йамдылалтын. Вичийаш планыштэ 1932/33 ийлан 40,5 мил. куб. м йамдылаш ончыктымо ыльэ. Ты планым 1930 ийыштак тэмымэ. 1932 ийыштэ 65 мил. куб. м йамдылымэ. Сар дэч ожно йамды-лымэ цифрым кум гана утла эртарымэ. Чодра пашашкэ мэхани-зацэ пурталтэш. Чодра пүчшө завод ожнысо дэч кум пачаш ут-ла ышталтын. 1931/32 ийыштэ кугу, у чодра пүчмө завод-влак йатыр ышталтыныт. Кагаз, чодра-химий промыслэныс кушкэш.

Ончык каймаш йатыр лийын гынат, альэ тидэ ок ситэ, тидым альэ тўналтыш пашалан вэлэ шотлаш кўлэш. Кажнэ ийын руаш шушо чодрагыч альэ 60% вэлэ руалтэш. Чодра промышлэнысыштэ кодшо пу шагалжэ таварышкэ савыралтэш. Вэс кугыжанышлэшкэ сырйо шотан чодра вэлэ колдалтэш, сатушко савырэн колтымаш альэ шагал. Чодра край мучко ик тёр ок руалт, вўд воктэн чот руалтэш, а вўд дэч ёрдыштё чодра тўкыдэ кодэш. Мэзэнь дэн Пэчор басэйнлаштэ чодра пэш шагал йамдылалтэш.

И ўдвэл крайын шуктышаш пашажэ тыгай улыт:

1. Чодра промышлэнысым ончыкшат талын вийандэн шогаш; экспортланат, шкаланна кўлэшланат утларак чодрам йамдылаш.



17 сўр. Архангэльск олаштэ чодра шэлшэ у завод. Пёрня нёлтымаштэ механизациэ пуртымо.

Чодран кодшыжат арам инжэ лий манын тыршаш. Экспорт чодрам сырйо шотаным огыл, сатушко савырымым ышташ тыршаш. Рудэ шогышо чодрам тёр руаш тўналаш.

2. Паша вий шагаллан кёра чодра пашашкэ механизациым утларак пурташ. (Кызыт тушто 400 тўжэм калык, паша ыштэн кэртшэ гыч пэлыжэ нарэ, чодра пашам ыштат). Калык шагал илимэ вэрлашкэ, Пэчора басэйннышкэ да мойын, калыкым илаш ёрдыжгыч кондаш.

3. Вэрысэ кочыш запасым йэшарышашлан лийын, олыкан вэрлаштэ вольык ашнымым шукэмдаш, тундрышто пўчё ашнымым йэшараш; кол кучымо пашам тэнызыштат, энэрлаштат нёлталаш; парэнтэ, пакча саска ўдымё пашам шараш.

4. Альэ маркэ тўкыдымō кундэмлашт пашам вийаңдэн шогышаш вэрч кўртнō корным ышташ, вуд корным сайэмдаш. Пэрвой вичийаыштэ ыштымэ Сыктывкар — Пиньуг кўртнō корным кэчывэлкыла шуйаш, адак йўдвэл эрвэлышкыла Усть — Цильмэ дэк, да умбакат шуйаш. (Тыштэ Пэчора лишнысэ нефть, млавдэ шў кийат). Тылэч посна Архангэльск — Усть-Вашка — Усть-Цильма — Сорока-Плэсэқайа кўртнō корным ыштэн шукташ. Пэчорын, Вычэгдан, Камын тўналтышыштым канал дэн ушымо пэш кугу пайдам пушашлык. Ты канал пэчорысо чодралан, мландэ шўлан кэчывэлкэ, касвэлкэ корным почын пуа.

4. ЙЭВРОПЫСО ССРУ-ЫН КАСВЭЛ УЖАШЫЖЭ.

Белорус ССР дэн РСФСР-ын Касвэл Обласшэ шуко шотышто икгай улыт. Пўртўс условийышт, обшэствэн — историй условийышт, адак производствын спэциализацэ шот дэн пайлалтмэ шуко шотышто икгай улыт. Ты кок кундэмыштат климыт пушкыдо, вўдыжгō; чодра лышташан да иман — варнышэ чодра, кок кундэмыштат куп шуко уло, энэргий пушо олтышлан торф шотлалтэш.

Руш историй тўналтышыштэ кок кундэмат „вараг гыч грэцийшкэ“ каймэ корно ўмбалнэ лийыныт. Ты корно дэн Фин заливгыч Волхов энгэр дэн Новгород коч, варажым Ловать коч мландэ ўмбач пушым шупшыын Касвэл Двинашкэ кустнэныт, гужэчын Днэпрышкэ, Днэпргыч Шэм тэңызыш лэқтыныт. Ты корнышто Киев дэн Новгород ола коклаш Смоленск ола кушкын. Варажым стэпгыч толшо кочэвник влак ты корным пўчкынытат, чыла ты тэриторий вич курым нарэ (XIII — XVIII) Моско дэч ойырлэн Польшо Литва кидыштэ лийын. Ты курымла мучко Моско дэн Польшо ты кундэмыштэ кредал илэныт, садлан ты кундэмлаштэ озанлык паша вийнэн кэртын огыл. Моско кугыжаныштэ Тьурк да Фин калыкын влийанийжэ лийын гын, тыштэ Касвэл йэвропын да Польшын влианьыжэ шарлэн.

Кугыжан Росийштэ улмышт годым ты, кок облас эрвэлым Моско промыслэн район дэн, касвэлым Польшо дэн, йудвэл касвэлым Латвий промыслэн район дэн чакын шогэн. Ты промыслэн район-влак коклаштэ талэ конкурэнцэ кайэн, садлан ты кок обласыштат промыслэныс шарлэн кэртын огыл. Тугэ гынат, промыслэнэ районла воктэн улмо, йал-озанлык культур шараш йōным пуэн шогэн. Тыштэ йытыным, кынэм ўдымаш, шōр волюк ашнымаш вийан шарлэн шогэн. Ты кок обласлаштэ, шукэртак йатыр кўртнō корно ышталтын. Ты корно-влак шукужо сар жаплан кўлэш шот дэн ышталтыныт.

Белорус ССР.

Белорус ССР Касвэл Двина дэн Днэпр энгэр кундэмыштэ улэш. Тудо йудвэл-касвэлым Латвий дэн, касвэлым Польшо дэн границылэн (чэкын) шога. Мэмнан Элнам аралымэ шотышто ты границэ пэш важнэ границылан шотлалтэш. Белорус ССР эн лўдмаш, касвэл фронтыя ончыл постшо улэш.

Пўртўс условий. Белорус ССР тōр мландан, йўдвэлкыжэ тыжэ курыклан мландэ ужашын савырна, тыжэчын Белорус — Литва града (курык рўдō) кайа. Ты вэрыштэ пэш ожно нушкын толшо ий улмын кышажэ раш койэш.

Кэчывэл ужашыжэ лап вэран; Припять энэр кундэмыштэ пэш кугу Пински куп кийа, ты купан вэрыштэ калык пэш шагал ила-БССР-ын кугырак энэрышт-влак: *Днэпр*, тудын пурла вэл притокрышт *Бэрэзина* да *Припять* улыт; шола вэл притокрышо *Сож*. Йүдвэл-касвэлышкыла Балтий тэңызыш, БССР-гыч *Касвэл Двина* да *Нэман* йогат. Нэман энэр дэч посна моло ончыктымэ энэрышт чылажат параход коштын кэртман улыт. Моло энэрышт чодра волтэн кэртшэ улыт. Климыт тыштэ вуйдыжгө, йал-озанлыкан ойар ий дэч лүдшаш укэ (50—60 см вүдыжгө возэш). Кокла шот тэмперэтур йанварыштэ — 6,6° йулышто + 18,5°. Тыжэч палэ: БССР-ыштэ, чот йүштө тэлат, чот шокрыш кэнэжат оклий. БССР-ыштэ лышташан чодра кушкэш (тумо, пистэ, ваштар, граб), йүдвэл-эрвэлыштэ гына кожла кушкыт.

Күнчэн лукшаш пойанлык торф, фосфорит, адак стройкылык матэриал улыт.

Калык. Белорус ССР-ыштэ 82% калыкшэ белорус улыт, вэс калыкгыч йэврэй 10% уло, молыжо руш, украинэц, польак улыт. Йэврэй-влак шукажым олаштэ илат, олаштэ илышэ калыкын пэлыжэ нарэ йэврэй улыт. Чыла калык шотгыч 18% оласэ калык улыт. Кугырак олашт-влак тыгай улыт. *Минск* (153,5 түж йэн)—БССР-ын политик да культур рүдыжэ *Витьэбск* (108,2 түж. йэн); *Гомэль* 107,5 түж. йэн).

Касвэл Белорусий. Белорус ССР-ышкэ чыла белорус калыкак ок пуно. Кум миллион нарэ белорус совет границэ вэс вэлнэ, фашист Польшо кидыштэ орланэн ила. Польшо кидысэ белорусын илышышт пэшак чот нэлэ. Тушто мландэ пэлыжэ угла помэшык кидыштэ. Белорус крэсаньык-влакым тушто чытыдымын эксплуатировайат, күчызыш савырэнит. Нуно мландэ омашыштэ, пэлэ шужэн илат. Промышлэнысыштэ талэ кризис улмо дэн пашадымэ пэш шуко улыт. Белорусын культурыштым тошкат, школым, газэтым пэтырат. Белорус крэсаньыкын, пашазын түрлө обшэствэнэ организацыштым поктыл шалатылыт, вуйлатышэ-влакыштым кырат, арэстовайат.

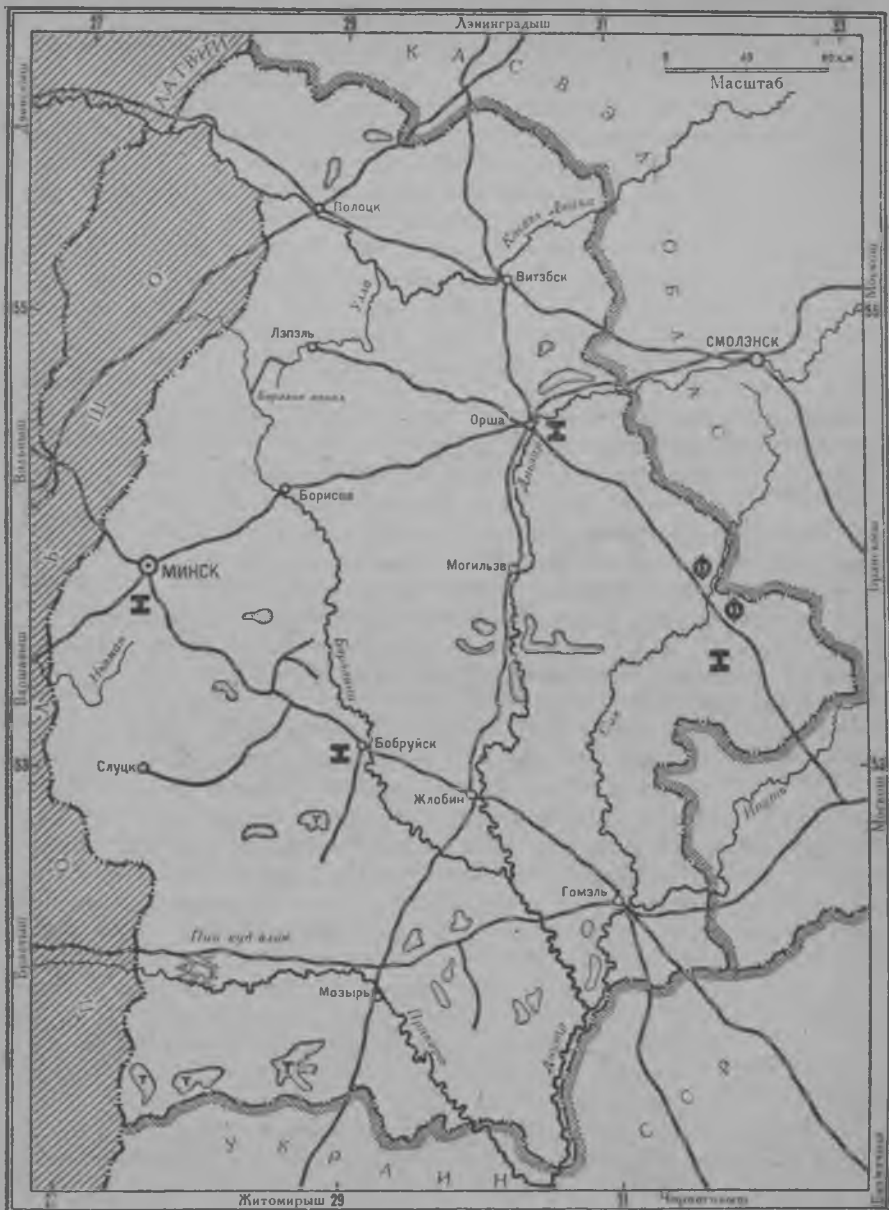
БССР-ын озанлыкшэ. Касвэл Белорусийын илышышт дэн тагастарымаштэ Совет белорусийын ончык кайымышт пэш чот раш койын шога.

Кугыжан Российыштэ Белорусий пызырэн ашнымэ эл ыльэ. Мландэ пэлыжэ угла помэшык кидыштэ ыльэ, крэсаньык-влак пэш вужная илышт, белорусын культурыштым пызырэн руш культурым вийэш пуртэн шогышт. Имперялиист сар, варажым нэмыч да польак кидыш вэрэштмэ Белорусийым йоршын толэн пытарышт. Удымб мландэ 40% шагалэмэ, а пашачэ калык 70% шагалэмэ.

Совет Белорусий лиймэкэ тудо шкэ озанлыкшым пэш вашкэ йол умбак шогалтыш. Пэрвой вичийаш жапыштэ сар дэч ожнысошотым эртэн, пэш шуко ончык кайыш. Колэktivизацылан көра, шуко трактырым, йал-озанлык машиным пумылан көра Белору-



18 сур.
(32 стр-сэ палэмдышым ончө)



19 сўр. Беларус ССР.

сий 1931 ийыштак ўдымō мландыжым сар дэч ожнысо дэч пэш шуко йэшарыш. 1916 ийыштэ 2½ мил. га ўдалтын гын, 1931 ийыштэ 4 мил. га-шкэ шуын. Ўдымō мландыжым йатыржым куплам коштэн йэшарэныг. Йал озанлык шуко пайда пушо озанлыкыш савырныш. Йўдвэлнэ йытын ўдымō, кэчывэлнэ кынэ ўдымō

шарлыш, сөснам, моло волыкым ашнымаш паша пэш вийныш. Пырчан шурно дэч посна, моло культур — парэнгэ, тэхник культур, кормылык шудо ўдымё пэш вийан шарлыш, 60% мландыжэ тыгай культур дэн ўдалтэш.

Чодра озанлыкат БССР-ыштэ кугу вэрым налын шога. Йудвэл район дэн тагастарымаштэ тыштэ чодра кушмо вэр шагалрак, адак сар жапыштэ ты кундэмыштэ шуко чодра локтылалтын. Тугэ гынат, тыштэ чодра урлык шэргакан улыт, адак пушкыдо, вудыжгё климытлан кёра чодра тыштэ вашкэ кушкын шога, чодра ужалымэ рынкыжат лышнэ, пайдалэ улэш. Тыштэ чодра эн пайдалэ отрасльлан шотлалтэш, чодра пойанлык пайдалын кучылталтэш. Тыштэ чодра правилэ шот дэн руалтэш, румо вэрыштэ у чодра кушгалтэш. Румо чодрагыч $\frac{1}{3}$ ужашыжэ дэч шагал огыл таварышкэ савырышэ, вэс кугыжанышыш ужалалтэш. БССР-ысэ промышлэныс чыла гайак вэрысэ сырьё нэгызэш — йал-озанлык, чодра, кўнчэн лукмо пайанлык нэгызэш кушкын. Йал озанлык сырьё нэгызэш тыгай промышлэныс-влак кушкыныт: йўдвэлнэ, Витэбск лышнэ, йытын промышлэныс; кэчывэлнэ кыньэ промышлэныс; сөсна шу да суран йол чийэм промышлэныс, адак тўрлө кочыш промышлэныс, арака шолтымо завод, крахмал да паток завод-влак, сөсна шылым, моло тўрлө шылым, ўйым, сырым, пакча саскам йамдылышэ промышлэныс кушкын.

Чодра сырьё нэгызэш тыгай промышлэныс-влак кушкыныт: чодра пўчмё пугыч ўзгар ыштышэ, адак спичкам да кагазым ыштышэ завод-влак. Кўнчэн лукмо настагыч стройкылык матэриалым йамдылат. Ордыжгыч кондымо сырьё нэгызэш тыгай промышлэныс кушкыныт: ургымо (швэйнэ) промышлэныс — кугу олалаштэ — Витэбскыштэ, Минскыштэ; йал озанлык машин ыштышэ — Гомэлыштэ. Пытартыш ийлаштэ строитэльствэ пэш талын каймылан кёра у отрасль промышлэныс-влак шарлышт: вискозный (искуствэнэ порсыным ыштышэ), бэконный (шэргакан сөсна шылым йамдылышэ), кылмыктышэ (холодильный). Ожнысо промышлэнэ — прэдриатий-влак чот шаралтыныт: йытын — кыньэ комбинат — Оршаштэ, чулка-трикотаж фабрик — Витэбскыштэ, Кагаз-цэлулоз комбинат Бобруйскышто, йал-озанлык машин завод — Гомэлыштэ да молат. Осинск дэн Гомэль элэктростанцым ыштэн энэргий пушо базым кугэмдымэ. БССР-ыштэ промышлэнэ продукцо йал озанлык продукцо дэч утларак лукталтэш.

Культур пашаштат БССР пэрвой вичийашыштэ пэш кугун ончык кайыш. Рэволюцо дэч ожно $\frac{2}{3}$ ужаш калык тунэмдымэ ыльэ.

Кызыт ындэ тунэмдымашым йёршэш пытарымэ, тўналгыш школышто чыламат, обэзачылнэ туныкташ тўналмэ. Рэволюцо дэч ожно БССР-ыштэ ик кугу школат (ВУЗ) укэ ыльэ, кызыт 30 утла уло, тушто 10 тўжэм утла студэнт-влак тунэмыт, адак Бэлорус акадэмий наук, 30 утла научно-ислэдоватэльский институт почмо; рэволюцо дэч ожно Бэлорус йылмэ поктылмо йылмэ шотышто ыльэ, кызыт ындэ ты йылмэ дэн лу дэнэ газэт, журнал пэчэтлалтыт. Кызытысэ Бэлорусийым тошто Бэлорусий дэн, адак

границе вэс вэлысэ кызытысэ Бэлорусий дэн тагастараш гын, клас пызырымагыч да вэс наций пызырымагыч утлышо калык мом ыштэн кэртшашыжым мэ пэшак раш ужына. БССР-ын ончылныжо тыгай шуктышаш паша шога: йал-озанлыкым кызытысэ отрасль шот дэнак адакат чотырак вийандаш, кугу доход пушаныш савыраш; вэрысэ сырьо нэгызэш промыслэнысым вийандаш. БССР-ыштэ куплам коштымо паша пэш кугу значэньан лийшаш. Купысо торф электростанцылан олтышым пуа, адак химий промыслэныслан сырьом пуэн шога.

РСФСР-ын Касвэл обласшэ (30).

Касвэл облас кум энэр тўналтышыштэ улэш: Йул, Касвэл Двина да Днэпр дэн тудын шола протокшо Дэсна тўналтышыштэ.

пуртус
условий.

Ты облас Срдэнэруски кўкшака вэрыштэ кийа. Тудын йўдвэл ужашыжэ, — Валдайск кўкшака кундэмжэ — шукэртэ ожно тыштэ лэдник улмым пэш раш ончыктэн шога. Ты кундэм гыч *Йул, Днэпр, Касвэл Двина* да Фин заливыш йогышо изирак энэр-влак *Ловать* дэн *Великая* тўналтышыштым налыт. Климыт шотышто Моско облас дэн

Бэлорус ССР-ын кокла шотыштыжо улэш. Чодра шукужым йўдвэлыштэ. Кўнчэн лукшаш пойанлык БССР-ысэ гайак торф, фосфорит да стройкылан кўлэш матэриал. Тулэч посна Жиздра кундэмыштэ мландэ шў дэн кўртнѳ уло.



20 сўр.

Наций шотышто калык ик тўрлѳ: руш 95%, молыжо украинэц, йэврэй,

латыш, польак улыт. Эн кугырак ола-влакшэ тыгай улыт:

Смолэнск—Днэпр энэр воктэн, облас рўдѳ.

Брѳнск Дэсна воктэн, Брѳнск—промыслэнысын организацион рўдыжѳ.

Ржэв Кўшыл йул воктэн, йытын районын рўдыжѳ.

Озанлык.

Озанлык да производствын спэциализацэ шотышто Касвэл облас Бэлорус ССР дэн икгайракак.

Йал-озанлык спэциализацэ БССР-ысэ сэмынак йытын, муш культурым, шѳр-торык да шыл пушо волькым ашнымэ шот дэн вийнэн шога. Ойыртышыжо шукулык шотышто вэлэ: касвэл обласыштэ йытыным шукурак ўдат, сѳснам шагалрак ашнат.

Касвэл обласым ыштымэ годым РСФСР Сѳвнарком ты обласлан тыгай корным ончыктэн: Касвэл обласлан тыгай пашам пуаш: тудо РСФСР-ын йытын ўдымѳ, йытын промыслэныс рўдѳ лийжэ — манын каласалтын.

Йытын ўдымѳ шотышто Касвэл облас ССРУ-ыштэ пэрвой вэрым налын шога: 30% йытын сату тужэч лэктыя шога. Сар дэч ожнысо дэн тагастарымаштэ йытын ўдымаш кум гана шукэмын (200 тўж га гыч 600 тўж. га маркэ). Йўдвэлнэ, тўн йытын районышто, Ржэв кундэмыштэ икийаш пасуын $\frac{3}{4}$ -шэ йытын

йымалнэ кийа. Касвэл облас йытын обработко шотышто эн механизированэ улэш. Пытартыш ийлаштэ шүдө дэн йытын завод ышталтыныт. Йытыным кид вий дэн обрабатыватлымэ вашкэ йбршэш пыта, машин вашталта. Касвэл обласын кэчывэлныжэ йытын олмэш кыньэ ўдалтэш. Йатыржым кыньэ Украин да Рүдö шэмрок облас границэ лышнэ ўдалтэш. Йытын дэн кыньэ продукция ийдалыкыштэ 150 мил. тэнтгэ доходым пуат. Ты доходым йалысэ калык чотлан тöр пайлаш гын, кажнэ йэнган 40 тэнтгэ угла толэш. Моло культургыч ончыл вэрэм налын шогат: парэнтгэ (10,5%), кургылык шудо, шурно (шўльö, шож, ўдымö шудо 35%). Кочшаш шурно тыштэ кугу вэрэм налын ок шого, тудо кочкаш күлэшлан вэлэ ўдалтэш; вэрысэ киндэ кочкашышт ок ситэ, садлан Украингыч, Рүдö шэмрок обласгыч киндэ кондалтэш. Шöр пушо вольык тыштэ сай урлыканы улыт, шöрым шуко пуат. Тыгай вольык кугу промыслэн олала йыр чот шарлэныт. Моло вэрлаштыжэ шöрым да шылым пушо вольык ашналыт. Сöсна ашнымэ шотышто Касвэл облас БССР дэч вара кокымышо вэрэм налын шога, утларакшым БССР лышнэ шуко парэнтгэ ўдымö күндэмлаштэ шарлэн.

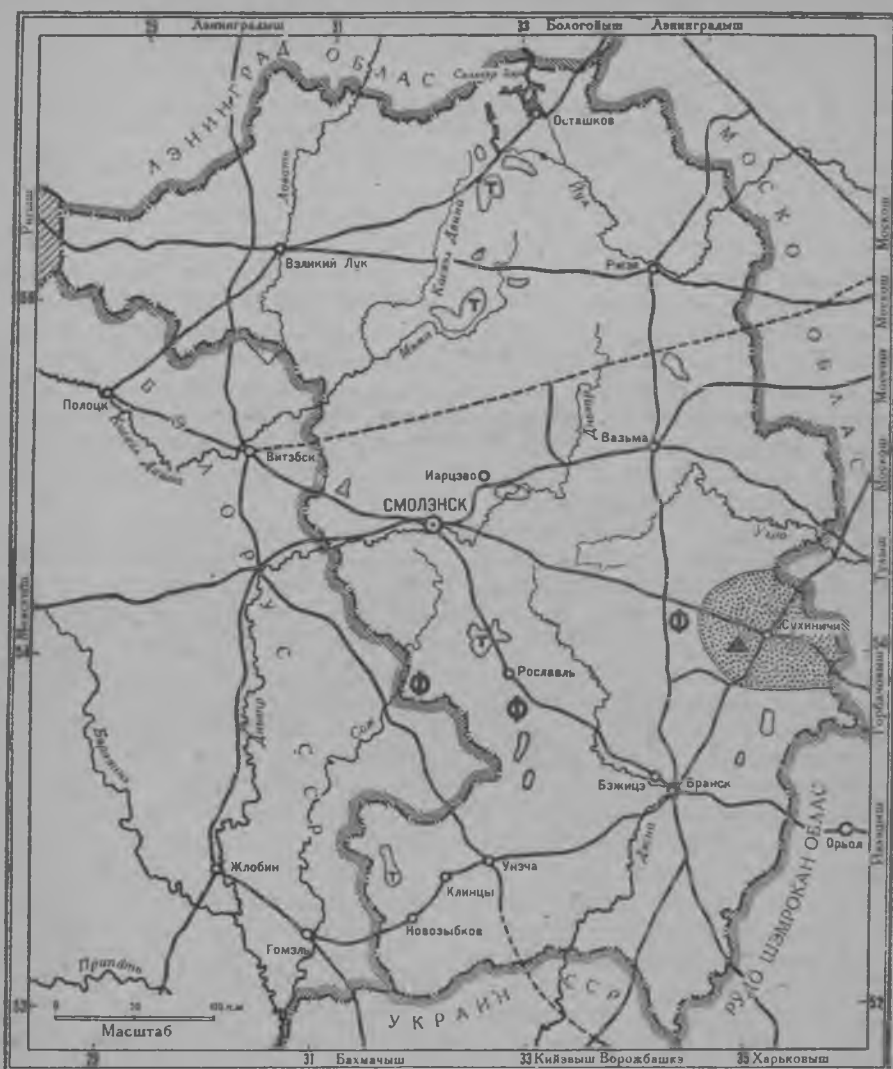
Чодра озанлыкын значэныжэ БССР-ысэ гайак: чодра шукужым сырьё шот дэн огыл, а ўзгарыш савырэн ужалалтэш. Чодра шукужым ты обласын йүдвэл ужашыштыжэ кушкэш.

Промыслэныс шукужым вэрысэ сырьё нэгызэш кушкын. Промыслэнэ прэдприятий-влак шукужым тыгыдэ улыт, пытартыш ийлаштэ вэлэ кугу прэдприятий-влак ышталтыныт. Тыштэ йытыным, кыньэм обрабатыватлышэ завод-влак улыт, уй, шöр, коваштэ (завод Вāзмэ лышнэ 1 мил. угла сöсна коваштым ыштышэ кугу завод уло); шуко чодра завод, фаньэр ыштышэ, ушэмсэ-значэнын спичка, кагаз завод улыт. Пытартыш жапыштэ касвэл Двинаштэ пэц кугу чодра обрабатыватлышэ комбинат ышталтын. Вэрысэ минэральнэ сырьё нэгызэш йанда, цэмэнт завод ышталтыныт. Дьатыковски Хрусталь завод ССРҮ-штэ эн кугу йанда заводлан шотлалтэш. Пытартыш жапыштэ фосфатнэ одобрэнын ыштышэ завод-влак ышталтыныт.

Кондымо сырьё нэгызэш мэталь промыслэныс кушкын. Ондакшэ ты промыслэныс вэрысэ руда дэн ыштэн, варажым кэчывэлгыч кондымо шулдакан руда дэн ышташ тўналын. Мэталь промыслэныс Брāнск лышнэ кушкын. Кугу прэдприятий-влакшэ тыгай улыт: „Красный Профинтэрн“ Бэжицкыштэ — паровоз ыштышэ завод, 10 тўж. пашачэ уло, Сормово дэч вара кокымышо вэрэм налын шога; Льудиновск локомбиль завод, вич тўжэм пашачэ уло. Касвэл обласыштэ мэталь промыслэнысын продукцияжö уло промыслэнысыштэ $\frac{1}{3}$ ужашыжым налын шога.

Хлопчатобумажнэ промыслэныс гыч Смолэнск лышнысэ Йарцэв кугу фабриком ончыктэна, мэж промыслэныс гыч — Клинец оласэ сукна фабриком.

У стройкым талын шуктэн шогымылан көра Касвэл обласыштэ промыслэнысын удэлынэ висажэ кушкын толэш; валовой продукцияң 40%-жым промыслэныс пуа. Промыслэныслан энэргийым



21 сур. Касвэл облас.

ситарышаш вэрч Брэнскэш район электростанцым ыштымэ, адак йатыр станцэ ышталтыт.

Обласын ончыкыжым кушкын шогышаш корныжо:

1. Йытын удымö пашам вийандаш, лэктышым шукэмдаш, йытын шұдырмө, кумо завод-влакым ышташ.

2. Курго удымö вэрым шарэн, вольык урлыкым сайэмдэн вольык ашнымэ пашам вийандаш.

3. Электростанцылан олтышым пушаш вэрч, адак химвромышлэныслан сырйом пушаш вэрч торф лукмо пашам вийандаш. Тыгай шотым шукташлан эн ондак Жарковско-Свитски Энэрго—торфо — химически комбинатым торф умбалан, обласын йүдвэл ужашэшыжэ ыштэн шукташ.

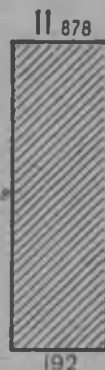
4. Машина ыштымэ пашам вийандаш, рэконструировайаш.

5. Стройматериал йамдылышэ, пу обработывайшэ да кочыш йамдылышэ промышлэнысым шараш.

5. ШЭМ РОКАН РҮДӨ ОБЛАС (ШРО).

Шэм рокан рүдө облас *Ока, Цна, Дон* да *Сэйм* энэр-влак тунгалтышыштэ, йүдвэлым Моско облас дэн йыгырэ, кэчывэлым Украин дэн йыгырэ кийа. Тудын рүдыжб—Воронэж ола-Балтий тэngыз дэч 1 000 км, Шэм тэngыз дэч 5000 км өрдыштб.

Обласын касвэл ужашышкыжэ, йүдвэлгыч *Срэ-днэруски кукшака* вэр пура. Мландэ төр манаш лийэш, й; жо вэрэ гына чоңгалай вэр уло, пэш чот корэмлан, шукужым касвэл ужашыжэ чот корэмлан. Энэр-влак тыгыдэ, тальяка улыт, параход мойын коштын огыт кэрг, энэргийымат пуэн огыт кэрт. Умбал рок шэмэ, климыт йатыр пушкыдо (ийдалык мучкысо тэмпературын кокла чотшо +5° гыч +7° нарэ). Вүдыжгб ситышылык (45—50 см), эрвэлыштыжэ гына кукшырак. Садлан тыштэ йал-озанлыккан шарлэн, вийан шогаш пэш йөнлө. Чодрам чыла гайак манмэ сэмын руэн пытарымэ (7% дэчат шагал кодын), куралаш лийшаш мландэ чыла куралалтын (70% утла куралмэ мландэ). Кунчэн лукшаш пойнлык тыгай улыт: күртнб руда (Липэцк лышнэ), фосфорит да стройкылык материал-влак. Тылэч посна адак Октыабр рэвольуцо дэч вара тыштэ пэш кугу пойнлыкым муымо. Тудо пойн вэрэм Курск магнитнэ аномалий маныт. Тушто 200 миллиард тон утла магнитан күртнб руда муымо. Ты вэр тунья умбалнэ күртнбылан эн пойн вэр улэш. Ты обласым индустриандымэ шотышто ик кугу ситыдымаш уло: энэргий пуышо вудат, чодрат, моло олтышат укэ.



22 сүр. (... стр-сэ палэмдышым ончо).

Рүдө шэм рокан обласын историйжэ.

Ожно Моско кугыжаныш умбак XVII курым маркэ шуко түрлб тушман-влак кэчывэл стэп коч цолын крэдальныт. ШРО нинэ тушман-влакын толмо корно умбалнышт лийын. Ты тушман-влак дэч шкэнжым аралаш Моско кугыжаныш ты корно умбалан түрлб укрэплэным ыштэдэн, тушко калыкым кусарэн, войэн — служилый-влаккан жалованэ олмэш мландым, тусо кресаньыкым пуэдэн. Киндэ шочыктышан вэр улмыжлан кбра ты вэр пэш кужу жапэш Моско тунг киндэ районжылан шотлалтын, пойн вэр лийын, промышлэныслан кушкашат йбн улмаш. Тугэ гынат, тыштэ промышлэныс кушкын кэртын огыл. Тысэ помэшык-влак шкэ мландыштым, кресаньыкыштым чот кучэн шогэн улыт, кидгычышт мучыштарымышт шуын огыл. Крэпосной правам пытарымэкэ „утарымэ“ кресаньык-влаккан мландэ пэш шагал пуалтын, сай мландыжым чыла помэшык-лан пүчкын кодэныт. Кресаньлан мландым помэшык дэч налаш вэрэштын. Мландэ пу-

Озанлык.

Вичийашлык тўнгалтышыштэ Рүдö шэм рокан облас йал-озанлыкан облас ыльэ. Валовой продукцын 20% жэ вэлэ промышлэнэ продукцо ыльэ. Тудыжат вэрысэ йал-озанлык сырьё нэгызэш кушшо промышлэныс вэлэ ыльэ. Октябр револьуцо ты обласым йорлэштарэн шогышо помэшык кашакым пытарыш. Тугэ гынат, тошто шотым, тошто йорлылыкым вашкэ пытараш ыш лий. Шурно лэктыш шукэмды-маш, йал озанлыкыш машина пуртымаш колэktivизацэ дэн пырля ижэ толын шуо. 1932 ийыштэ ты обласыштэ 210 МТС пашам ышташ тўнгалыэ, 100 тўж. имнэ вий пушо трактыр парк лийэ. Колэktivизацэ да трактыр ожно йбрдымылан шотлалтшэ мландым куралаш йоным кондышт, йыранлам, тыгыдэ ағалам пытарышт. 100 тўжэм гэктардэн ўдымө мландым йэшарышт; кум пасу олмэш шуко пасум пуртышт; такыр пасум пытарэн адакат утларак ўдымө мландым йэшарышт, шурно лэктышым нөлдышт.

Ўдымө мландэ йэшаралтмэ дэн пырля йал-озанлыкын структуржат вашталтэ: шурно дэч посна моло тўрлө культур 1916 ийыштэ 10% вэлэ ыльэ, 1931 ийыштэ 27% -ыш кўзыш, тыгэра-кын кум пачаш шукэмэ. Тыштэ сақыр — ушмэным, кэчэшудым, тамакым, кыннэм, парэнгым ўдыш тўнгалыч; адак кормылык шудо ўдымө пэш чот йэшаралтэ. Ты шот тўрлө пайдалэ вольы-кым ашнаш йоным пуыш, Шөр пушо вольыкым, сөснам, сурт кайыкым ашнымэ йэшаралтэ. Чылажат тидэ йорло обласым пойан обласышыш савыраш полшыш.

Йал озанлык спэциализацэ кундэм мучко тыгэ шарлэн шога:

1. Кэчывэл-касвэлнэ (Курск, Бэлгород кундэм) тўн культуржо сақыр ушмэн улэш. Сақыр ушмэн ўдымө шотышто РШО ССРУ-ыштэ Украин дэч вара пэрвой вэрым налын шога.

2. Кэчывэл-эрвэлыштэ тўн шурныжо — шыдан ўдалтэш, тэ-хник культуржо кэчешудо ўдалтэш.

3. Йүдвэл-касвэлнэ кыннэ (Орьол) ўдалтэш, адак шөр пушо вольыкым ашнат.

4. Кодшо йүдвэл ужашыштыжэ парэнгым шуко шындат, адак сөснам ашнат.

Кугу олала воктэн олалан кўлэш продукт йамдылымэ спэциализацэ (пакча саска, шөрторык) шарлэн. Йужо вэрэ тамак ўдымө спэциализацэ (йүдвэл-эрвэлыштэ), кайык ашнымаш, имнэ ашнымаш, эфиран ўй пушо культур ўдымө шарлэн шога. Ты пашам шукужым совхоз-влак шуктэн шогат.

Йал-озанлык культур шарлымым ончэн тўрлө вэрэ тўрлө промышлэныс шарла: сақыр завод, ўй завод, арака, крахмал да пато-кым ыштышэ завод, шурно йонгыштымо, тамака промышлэныс да мойын.

РШО-ыштэ промышлэнысын 3% ужашыжэ йаллаштэ улыт, нуным тушко йал-озанлык сырьё да паша вий улмо шупшын шогат.

Пэрвой вичийашыштэ йал-озанлык промышлэныс йатыр куш-ко. Уло Сойузын йал озанлык промышлэнысыштыжэ 20% налэш. Вэрысэ сырьё нэгызэшак коваштэ, мэж, йол чийэм, муш промышлэныс кушкыныт. Адак кустарнэ промысла чот шарлэн, 200 тўжэм нарэ йэн кустарнэ промыслаштэ ыштаг. Нэлэ про-

мышлэнысат кушкын толэш. Липэцк мэтэл завод йатыр шарымэ, рэконструироваймэ; адак йатыр йал-озанлык машин ыштышэ завод-влак улыт. Фабрик-заводлаштэ ыштышэ пашачэ кушкын шога: 1914 ийыштэ 22 тўж. ыльэ гын, 1932 ийыштэ 120 тўжэмыш шуо. Промышлэн продукцын удэльнэ висажэ 20% гыч 40%-ыш шуо. Тыгэракын РШО йал-озанлыккан элгыч йал-озанлыккан индустриальнэ элыш савырныш.

Облас гычын сатум луктын шогымо пашат вашталтэ. Ожчо тыжэч йал-озанлык продуктым сырйо шотаным луктын шогэныт гын, кызыт ындэ обработыватлымэ продуктым луктыт, адак промышлэн продуктат лукталтэш: Липэцгыч Улыл Йулыш шэм мэтэл нангайалтэш, Воронэжгыч Йарославлыш, Москошко синтэтичэс каучук лукталтэш.

Обласын ончыкыжым вийнышаш корныжо:

1. Йал-озанлыкым, йал-озанлык промышлэнысым ончыкыжат шарэн, вийандэя шогаш, моло шурно оймэш шыдагым шараш, шурно лэктышым шукэмдаш, сёсна ашнымым чот шараш.

Ордыжгыч кондымо шў дэн энэргий пушо электростанцылам ышташ.

3. Курск магнитнэ аномалий күртным лукташ тўнгалаш ты пашам чот шараш. Кызыт тушто Старый Оскол дэнэ йатыр, вийан шахтэ-влакым ышташ тўнгалмэ, 60 м кэлгытыштэ пэш сай күртнө рудам мумо.

6. ЙУЛВЭЛ (ПОВОЛЖЙЭ).

Йулвэлышкэ тыгай край-влак пурат: Горький, Кокла Йул, Улыл Йул край, адак Суас АССР. Нынэ край-влак Йул басэйныштэ улыт, нунын рүдө олашт Йул воктэн улыт. Йул кугу вүд корно, тушто 5—10 күртнө корно дэн коштыктыммо нарэ груз шупшыкталтэш. Нинэ крайласэ грузымат, промышлэнысымат, оласэ калыкымат Йул шкэ дэкшэ шупшын шога. Садлан тудын йыр, шўдыр йыр чумыргымо сэмын, чыла экономик район-влак ушнэн шогат.

Адак Йулын вэс шотшат уло: тудо шола дэн пурла вэлжым ойыртэмалтэн шога. Шола дэн пурла вэл сэрын пүртүс условийшт Йул кутышэшак кок түрлө улыт. Йулын пурла сэржэ пүгө сэмын Моско кугыжанышым авырэн шогэн. Садлан ты пурла вэлжэ ожнак калык илаш тўнгалмэ вэрыш савырнэн, күртнө корнат ондак ышталтын. Крэпосной права годым Сибирь Йул вэс вэлчынак „тўнгалын“ манаш лийэш. Йул вэс вэлнэ калык шагал илэн. Помэшыклан пасаш тушто йөн лийын огыл. Помэстыым ышташ гын крэсаньыкымат кондаш кўлын. Йул шола вэлкыла йатыр крэпостной-влак помэшыкышт дэч шылын куржыныт. Садлан ты вэлнэ помэшык шагал лийын. Ик шотышто Йул кок вэлжым ойырен шога, вэс шотышто ушэн шога манаш лийэш. Йул—кугу вүд корно, тушко кок вэлгычат түрлө сату толын ушнат. Адак Йул вэлыштэ түрлө руда, миньэральнэ олтыш шагал. Садлан промышлэныс вүд корно дэк лышкэ чумыргат. Ты вүд корно дэн кўшычын чодрам, ұлычын нэфтым, шўым шупшыктат.

Горький край да тушко пурьшо чуваш АССР, Мари АО, удмурт АО.

Горький край, Йулышко Ока ушнымо кундэмыштэ, Йул кок вэлнэ улэш. Тудо касвэлыштэ промыслэн центр дэн (МО да ИПО) границылэн шога, эрвэлыштэ Урал облас дэн границылэн шога. Тудын йүдвэл границыжэ Йүдвэл увал дэнэ иктэш толэш. Ты увал йул басэйн дэн Польар тэнызыш йогышо энэр-влак басэйнэм ойрэн шога.



24 сӱр. Йул пристань дэн пароход-влак.

Пүртүс усло-
ний. Ты крайын мландэ умбалжэ тыгыдэ кукшака вэр-
лан тӱр вэр. йүдвэл-эрвэлыштэ кукшытшӱ 30С м.
нарэ лийэш, тыштэ Йүдвэл увал эрта; кэчывэл-
касвэлгычшэ Йулвэлысэ кукшака тунгалэш. Энэр-влакшэ тыгай
улыт: *Йул*; тудын пурла притокшо-влак *Ока* да *Сура*, шола при-
токшо *Вятлуга*. Адак Камын притокшо *Вяткэ* энэр йога. Кли-
мат кэчывэл-касвэл гыч тунгалын йүдвэл-эрвэлкыла йүкшэн мийа,
ийдалык мучкысо кокла тэмператур (+4° гыч +1° вола). Йул
шола вэлнэ иман чадра кушкэш, умбал рок подзолан (куларак)
пурла вэлнэ лышташан чодра, умбал рок шун йӱршан, вэрын-
вэрын шэм рокаат вэрэштэш.

Күнчэн лукшаш поянлык тыштэ тыгай улыт: күртньӱ —
Ока воктэнысэ курыкан районышто Муром воктэн да Вяткэ рай-
онышто Омутнинск ола дэч йүдвэлнэ, адак торфк слань эц

уло. Вяткэ энэр дэн Камэ коклаштэ фосфорит уло, тудо фосфорит вэр ССРУ-ыштэ ончыл вэрыштэ шога.

Эртышэ историй гыч.

Крайыштэ эн ожнысо олажэ Горький (ондакшэ Нижний Новгород). Ты олам Моско кугыжаныш эрвэлышкыла сэнгэн кай-мэ корнэшыжэ ыштэн. Горький Ока дэн Йул ушнымаштэ шыпча. Тыгай йонан вэрыштэ ышталтмыжэ тудлан шукэртак чот кушкын, шарлэн шогаш йоным пуэн.

Тудын транспортно да торговой значеныжэ пэш кугу лийын. Тыштэ Йул дэн толшо кугу суда гыч Ока дэн коштшо тыгыдэ судалашкэ грузым кусарэн, Москошкыла колдалтын. Моско Нижний коч Пэрсий, Бухара дэн торгайэн (Йул да Каспий тэнгыз корно дэн); Урал да Сибир дэн Йул да Кама коч торгайэн илэн. Нижегород Йарминка XX курым маркэ тунба умбал значеныан лийын шогэн, тыштэ эрвэлысэ кугыжанышла дэн касвэлысэ кугыжаныш-влак сатуштым ышталтэн шогэныт. Ты шотак Нижнийыштэ суда-влак ыштымэ, вараракшым транспортлан машина ыштымэ завод-влаклан кушкаш йоным пуэн шогэн. Ты крайын йүд-эрвэлышкылажэ (Вяткэ кундэмышкэ) руш колонизациэ, Моско — Нижний корво дэн огыл, йүдвэлчын — йүдвэл Двина, Вычэгда, Вяткэ энэр дэн сэнгэн толын пурэн¹⁾.

Калык.

Калык край кумдыкэш ик төр ок илэ. Йул пурла вэлыштэ 1 кв км 50 йэн толэш, крайын $\frac{1}{4}$ кумдыкыштыжо $\frac{1}{2}$ калык ила; тыдын почэш плогналык шотышто Вяткэ энэр кундэм шога, варажым Вэтлуга да йүд-эрвэл ужаш. Вяткэ да Кама тунгалтышлаштэ альэ кызытат кугу тайга чодра шога. Тушто калык эн шагал ила, ик кв. км 2—1 йэн вэлэ толэш. 75% калыкшэ руш улыт. Молыжо чуваш—10%, Удмурт 6% Мари 4% илат. Нинэ калыкын шкэ национальнэ кундэмышт уло; Чуваш АССР, рүдө олажэ Чэбоксар; Удмурт АО, рүдө олажэ Йжэвск; Мари АО, рүдө олажэ Йошкар—Ола. Нынэ тыгыдэ калыкым кугыжан власть пэш чот пызырэн ашнэн. Садлан нунын озанлыкыштат пэш йорлэштнэ культуруыштат пэш шэнгэлан кодын. Совет

власть лиймэкэ ты шэнгэлан кодмыштым пытараш пэш шуко паша ышталтын. Оласэ калык 1926 ийыштэ 10% ыльэ; 1931 ийыштэ 16% -ыш күзэн. Кызыт край пэш вийан индустриангэш.

Кугурак ола-влакшэ тыгай улыт:

Горький (350 туж. угла йэн ила) Йул—пурла сэрыштэ, Ока ушнымаштэ. Крайын рүдө олажэ йулысо кугу пристынь. Пэш вийан кушкын шогышо промыслэнэ цэнтр. Сормово, Канавино, Дзэржинск кугу промыслэнэ рүдө-влак дэн ушнэн „Кугу Горькийыш“ савырна.

Йжэвск (100 туж. йэн), *Вяткэ* (100 туж. йэн),

Муром Ока лышнысэ курыкан районын организацион цэнтржэ.

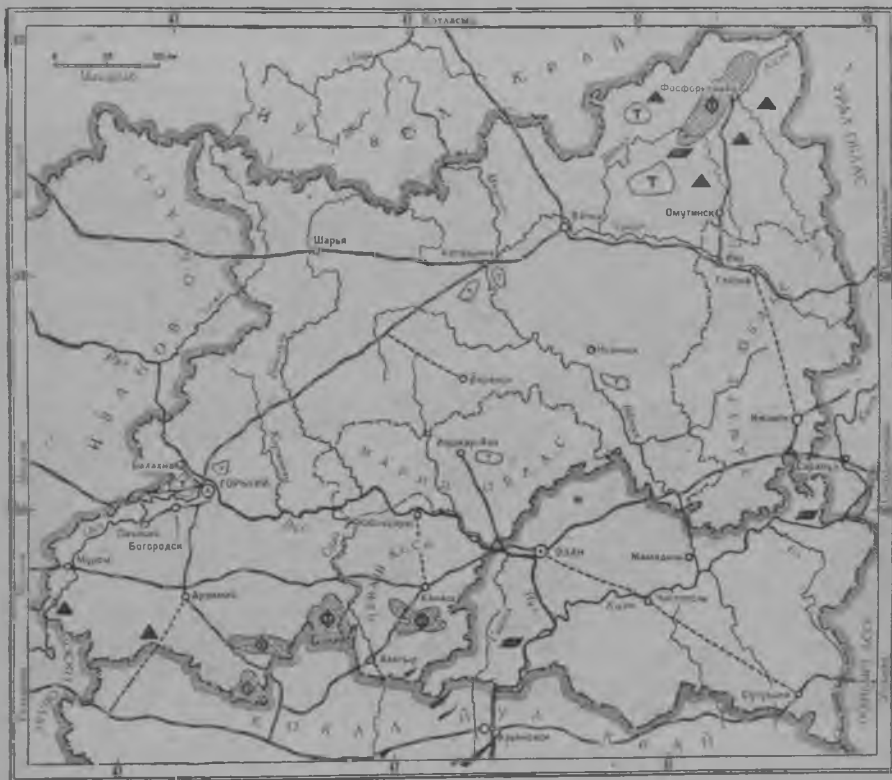
Павлово — мэталгыч тыгыдэ күртнөбө узгарлам ыштышэ кустарнэ районын рүдыжө.

Омутнинск — йудвэлысэ күртнөбө руда да фосфорит улмо районын рүдыжө.

Котэльныч — күртнөбө корно узэл.

¹⁾ Вик толашыжэ Вэтлуга чодра да Мари калык мэшайэныт. Нуно шкэ элыштым аралэн пэш чот крэдалыныт.

Озанлык. Вичийашлык дэч ожно, Нижкрай ышталтмэ лэч ожно, крайышкэ пурышо түрлө кундэм-влак экономик шотышто икгай огытыл ыльэ. Түрлө ужашыжэ түрлө улыт ыльэ, пэш шагал ушнэн шогат ыльэ. Йул пурла вэлын йүдвэл ужашыжэ (Горький, Павлово, Муром) промыслэнэ цэнтр түсан улыт ыльэ; пурла вэлын моло ужашышт РШО түсан улыныт: йүд да йүдвэл-эрвэл чодра ужашыжэ, калык шагал да корно укэ улмышт дэн, Йүдвэл край ганьэ улыт ыльэ.



26 сур. Горький край дэн Сүас АССР.

Тугэ гынат, ты крайын ужашыштын йатыр обшо койышыштат уло:

1. Край кумдыкэш гайак чодран, чодра промыслэныс шарлэн, продукцыжым моло кундэмышкэ йатыр пуэн шога.
2. Крайын шкэ киндыжэ ок ситэ, кустарь шуко уло, тидыжэ йалыштэ утэ паша вий улмым ончыкта.
3. Край Йул умбалнэ улэш, адак промыслэнэ цэнтр дэн курык руда заводлан Урал облас кокласэ корвышто улэш.

Пэрвой вичийашлыкыштэ лийшэ пэш кугу строительствэ крайым пэш кугу метал, химий, чодра промыслэнысан крайыш савырыш. Шуко промыслэнысшэ Горький олаш ышталдэ. Ты шот Горький ола дэн моло ужашлажым утларак ушаш полшэн шогыш.

Крайыштэ тунг промышленысшэ метал промышленыс — транспортлан машина ыштышэ промышленыс лийэ.

Транспортлык машина ыштымаш эн ондакшэ Сормово заводш 80 ий ондак ышталдаш тунгалын. Тудо ондакшым суда ыштышэ, суда ремонтлышо завод улмаш. Варажым тудо заводым шараш тунгаланыт: паровоз, вагон, дизель ыштымэ цэх влак ышталтыныт. Пэрвой вичийашлыкыштэ ты заводым йбршын реконструироваймэ (пужэн, кэлыштарэн уэмдымэ). Кызыт ындэ Сормово машина ыштышэ пэш кугу завод лийын. тушто 20 тўж, пашачэ уло: туалукышто 150 паровозым, 1 000 платформым, 300



27 сўр. Молотов лўмэш ыштымэ Горький оласэ автозавод.

шкэ йастаралтшэ вагоным, 150 трамвай вагоным, адак дизельым, подым, пўчмё инструментым ыштат, Сормово вэрфыштэ Йул систэмлан паровозым, Каспий тэнгызлан шхуным ыштат. Мордовшинск вэрфыштэ баржам ыштат. Адак Дошчатински вэрф ышталтэш. Тушто буксир пароход-влакым ышташ тунгалыт.

1931 ийыштэ Горький ола лышнэ, эн у тэхникан автомобиль завод ышталтын. Ты завод талукуышто 140 тўж. автомобильым луа (80 тўж. грузовик, 60 тўж. куштылгын кудалыштмэ автомобиль). Тушто 15 тўж. пашачэ пашам ыштат. Ты завод уло сойузно значэныан, Йэвропышто эн кугу заводлан шотлалтэш.

Ты завод дэч посна Горький олаштэ адак йатыр моло тўрлө метал завод-влак улыт. Нуно дизельым, станок-влакым, моло тўрло метал ўзгарым ыштат. Горький дэч ёрдыштө метал про-

мышлэнысан кок пункт уло: Павлово — тушто копэрацыш ушнышо кустарь-влак трактор дэн автомобиль инструментым ыштат; Ижевск — ожно охотник пычал ыштышэ завод; кызыт тушто мотоцикл завод ышталтэш, 50 түжэм мотоциклым талукышто пуаш тўналэш. Икымышэ вичийашлыкыштэ индустриандымэ паша талын кайымэ дэн Горький крайыштэ машина ыштымэ паша 10 гана йэшаралтын.

Вэрысэ мэтал руда промыслэныс кок вэрэ улыт: Ока кундэмыштэ, Муром ола лышнэ да Вяткэ кундэмыштэ — Омутнинск дэч йўдвэлныла. Ты район-влакын продукцышт крайысэ промыслэныслан ситышын мэталым пуэн огыт зэрт, садлан край шукужым ёрдыж вэлгыч кондымо мэтал дэн пашам ышта.

Мэтал промыслэныс почэш вэрым чодра промыслэныс налын шога. Чодра йамдылымэ шотышто ты край Йўдвэл край почэш пёрвой вэрым налын шога. Йўдвэл крайын йамдылымэ чодражэ шукужым ёрдыж эллаш кайэн шога, а Горький крайын чодражэ шукужым ёрдышкё огыл, ССРУ кёргышкё кайэн шога: Моско обласыш, Кокла да Ёлыл Йул-вэлыш, Донбасыш Бакушко, да Красноводскыш. Йамдылымэ вэрэш обработкылан пэл чодражэ нарэ вэлэ кодэш. Край мучко шуко чодра пўшшэ завод уло, адак пудэн ўзгар ыштышэ, кагаз фабрик (ССРУ-лан 15% кагазым пуат) спичкэ фабрик (12% пуат), чодра химий промыслэныс улыт. Угычын ыштымэ тыгай кугу фабрик-влак улыт: Балахнасэ кагаз фабрик (Горький лышнэ), — ты фабрик тўнья умбалнэ эн кугу улэш; чодра комбинат влак: Лопатиньсэ Мари обласыштэ да Шумэрля комбинат Чуваш АССР-ыштэ.

Крайыштэ шуко фосфорит, сланьэц, торф да моло тўрлө сыройо улмо химий промыслэныслан кушкаш йёным пуэн шогат. Тыгэ гынат, химий промыслэныс альэ шарлаш вэлэ тўналын. Кызыт пэш кугу химий промыслэнэ завод Горький лышнэ Дээржинскыштэ ышталдын.

Моло промыслэныс шотышто суран йолчийэм фабрик Богородск районушто улыт, нунын рўдыштан Богородск шотлалтэш. Адак йатыр вэрэ йытын, кыньэ промыслэныс, канатим, кол кучымо вапшым да мойын ыштышэ промыслэныс улыт. Нынэ промыслэныс уло Йулвэллан продукцыштым пуэн шогат. Адак йандау промыслэныс край мучко шарлэн шога. Икымышэ вичийашлыкыштэ крайысэ промыслэныс нылгана йэшаралтын. Шуко тўрлө промыслэныс наций районлаштэ шарлэн: чодра промыслэныс, кагаз фабрик, спичкэ завод, стройкылык матэрнал ыштышэ завод да мойын.

Рэвольуцо дэч ожно Горький крайыштэ киндэ ситыдымылан кёра, фабрик-завод промыслэныс шагал улмылан кёра, корно укэлан кёра кустарнэ промыслэныс чот шарлэн. Вичийашлык тўналгышыштэ Горький край ты шотышто пэрвой вэрым налын шогэн, 400 түжэм кустарь шотлалтын. Кустарнэ промыслэнысын тўн отрасль-влакшэ тыгай улыт: пу дэн, мэтал дэн ўзгар ыштымаш да коваштэ ыштымаш, ужга ургымаш.

Кушкын толшо промыслэныс энэргийым йатыр йодэш. Энэргийым пэлыжэ нарэ вэрысэ пу, торф пуат. Ситыдымэ энэр-

гийжым Бакугыч кондымо нефт да Донбасгыч кондымо шү пуат.

Горький крайын йал-озанлыкшэ шэнтэлан кодшо озанлык, Моско облас да Иваново промышлэн облас сэмын кугу доход пушо культур шагал удалтын. Пэрвой вичийашлыкыштэ колэктивизацэ талын шарлымэ, совхозлам йатыр ыштымаш Горький крайыштат йал-озанлыкым чот ончылтыш. Удымө мландэ йэша-ралтэ, шэргакан культур удымө шукэмэ, шыл, шөр пушо вольык ашнымаш вийныш. Пырчыдымэ культур (йытын, парэнгэ, удымө шудо, пакча саска) 13 гыч 20% кұзыш. Иваново дэн Моско обласыштэ вичийашлык дэч ончычак ты процэнтыш шуымо ыльэ. Крайын йүдвэлыштыжэ йытын удымө, вольык ашнымэ паша вийнэн толэш, кэчывэлыштыжэ сөсна, сурт кайык ашнымэ паша вийна.

Крайыштэ күртнө корно шагал, адак кумдыкэш төр ок тол. Түн значэнын корныжо кокыт улыт: иктыжэ йүдвэлнэ — Ленинград—Вяткэ—Пэрмь, вэсыжэ кэчывэлнэ — Моско—Озан—Сарапуль. Нынэ корным торэш ушышо корно шагал. Угыч ыштымэ корно-влак: Котэльнічэ — Горький, Йар-Фосфоритнэ, адак Йошкар-Олашкэ ыштымэ корно крайым йатыр ылыжтышт. Тугэ гынат, альэ күртнө корно сита манаш ок лий.

Горький край тыгай продукцым өрдыж кундэмлашкэ луктэш: чодра, кагаз, спичкэ, йытын, шүльө, коваштэ, автомашин, паравоз, вагон, кустарнэ — промышлэн таварым — мэталгыч да пугыч ыштымым, суда, канат, кол кучымо ўзгарлам да мойын. Край ышкэ тыгай продукцым налын шога: шыдагым (Кокла да Улыл йулгыч), мэталым (Украин да Уралгыч), мландэ шүым (Украингыч да касвэл Сибиргыч), нефтым (Кавказ вэс вэлчын), түрлө куэмым (ткань) (Моско да Иваново обласгыч), сакрым (Рүдө Шэм рокан обласгыч да Украингыч).

Крайын ончыкыжым вийнышаш корныжо тыгайэ:

1. Торф нэгызэш, адак Йулэш кугу электростанцым ыштэн промышлэныслан вэрысэ энэргийым ситараш.

2. Муромысо да Омутнинскысэ руда лукмо пашам шарэн, вэрысэ мэтал дэн машина ыштымым виктараш.

3. Вэрысэ фосфорит, сланьэц торф, чодра нэгызэш химий промышлэнысым шараш.

4. Угыч күртнө корным ыштэн, край көргыштат, мо-ло кундэмла дэнат свэзым (ушнэя шогымашым) сайэмдаш, садлан тыгай күртнө корнылам ышташ: Котэльнічэ — Йошкар-Ола — Чэбоксар — Канаш; Глазов — Ижэвск; Горький — Донбас; Фосфоритнэ — Соликамск, адак мо-ло корнымат.

5. Удымө мландым йэшарэн, искусствэн удобрэныым шарэн шурно лэктышым йэшарэн, йытын удымым, шыл-шөр пушо вольык ашнымым сайэмдэн йал-озанлыкым нөтла-лаш.

6. Озанлык да культур шотышто шэнтэлан кодмыштым на-циональнэ обласлаштэ йөршын пытараш.

Сүас АССР.

Сүас АССР *Йул* дэн *Камэ* ушнымо кундэмыштэ улэш. Тудо йүдвэлысэ чодран Горький край дэн Кэчывэлысэ Кокла Йулысо чодра — стэп край коклаштэ улэш.

**Пүртүс усло-
вий.**

Йул дэн Камэ Сүас рэспубликым кум ужашлан шөлэш. Ты кажнэ ужашыжэ иктышт вэсышт дэч йатыр вэс түрлө улыт. Ужаш-влакшэ тыгай улыт:

1) *Йул* пурлавэл, 2) *Камэ* пурлавэл, 3) *Камэ* шолавэл.

Йул пурлавэл *Свиага* энэр басэйныштэ. Тушто климыт йатыр пушкыдо, үмбал рок йатыржым шэм рокан, чодра — лыш-ташан чодра. Чодра шукужым руэя пытармэ. Тыштэ шэргакан пушэнтгэ — тумат йатыр уло.

Камэ пурлавэл Сүас рэспубликын йүдвэл ужашыжэ улэш. Тыштэ йүштө климыт, тудо йүдвэл чодран полосаш пура. Чодражэ шукужым кожэран; үмбал рок шун йөршан.

Камэ шолавэлыштэ климыт пушкыдырак; тугэ гынат, йатыржым кэчывэл-эрвэлыштэ, ийгод кукшырак шога; тудо чодра-стэп полосашкэ пура, үмбал рок тыштэ шукужым шэмрокан.

Күнчэн лукшаш пойанлыкгыч тыштэ торф, сланьэц, стройкылык матэриал улыт.

**Ожнысо исто-
рий гыч.**

Йул, Камэ ушнымо кундэм ожнысэк кугу значэнын улмаш. Ты вэр вүд дэн коштын, торгаймын кугу пунктшо лийын.

Ожно тыштэ Камысэ болгар кугыжаныш, варажым *Озан* сүас кугыжаныш лийын. 1552 ийыштэ *Озан* сүас кугыжанышым Моско сэгэн налын. Сүас кугыжаныш сэгэн налмэкэ Росийын колонийышкыжэ савырнэн. Тудым түрлын пызырэн, толэн ашнэныт. Помэшык-влак сүас калыкын шуко мландыжым шупшын налыныт, вийэш тынэш пүртэныт, сүас йылмэ дэн туныкташ эрыкым пүэн огытыл, руш школышто руш йылмэ дэн туныктэныт. Тидэ чылажат суас. калыкын культуrho да озанлыкшэ кушкын шогышашым пэш чот чактарэн шогэн

Граждан сар годым *Озаным* чэхо-словак-влак налыч, нуно *Озаным* пэш шуко толышт.

1920/21 ийыштэ лийшэ пэш кугу ойар ий Сүас рэспубликын озанлыкшым пэш чот йорлэштарыш.

Калык.

Калык илымын плотналыкшэ касвэлгыч эрвэлышкыла шуэмэш. Тыштэ түрлө калык илат: сүас 45%, руш 43%, молыжо чуваш, мордва, марий улыт. Промышлэныс альэ шагал улмылан көра тыштэ оласэ калык 12% вэлэ (1925 ийсэ пэрэпис шот дэн). Оласэ калык коклаштэ шукужым руш улыт. Тидэ шот ожнысо колониальнэ политикын кодшыжым ончыкта.

Кугу ола-влак: *Озан* (201 түж. йэн). Йулышко Камэ ушнымо дэч күшнырак шынча, Сүас рэспубликын рүдө олажэ, 90% промыслэныс ты олаштэ улэш. Культур цэнтр.

Бугульма, *Ульйановск* — *Чишма* күртнөб корно үмбалнэ.

Озынлык.

Рэволюцо дэч ожно Сүас рэпублик шэнтгэлан кодшо йал-озанлыккан кундэм ыльэ. Ты шот ожнысо историйгыч вэлэ огыл, корно укэгычат лэктын шогыш. Сүас рэспубликыштэ улшо күртнөб корно-влак шукужым у корно улыт. *Озан* — *Сарапул* — *Свэрдловск* корно рэволюцо дэч вара вэлэ ышталт шукталтэ; *Ульйановск* — *Чишма* корно, Сүас рэспубликын кэчывэл-эрвэлжыгыч гына кайышэ, сар дэч ончыч вэ-

лэ ышталт шукталтын; Озан — Йошкар-Ола корно шукэртэ огыл вэлэ ышталтын. Тыгэракың Суас рэспубликың рэволюцо маркэ күртнѳ корныжо Озан гыч Москошко вэлэ улмаш. Адак Йул, Камэ вүд корно улмаш нуныжо йдалык мучко кужу жапым ий дэн пэтырнэн шогэныт. Валовой продукцын 20%-жэ вэлэ промыслэнэ продукцо лукталтын. Промышлэн продукцыгычшат кугыжаныш значэныанжэ шовын да сорта вэлэ лийын. Йал-озанлыкың шэнгэлнэ улмыжым тэвэ тидэ шотат раш ончыктэн шога: тыштэ кустарнэ промысла чот шарлэн шогэн (тудын шотышто шулдакан промысла — рогыза, кульо куымо шарлэн). Йатыр калык Донбасышкэ, Йулышко пашам кычал кайэн, адак йүдвэлкэ чодра пашашкэ коштын. Пэрвой вичийашлыкыштэ Сүас рэспублик пэш чот ончык кайыш. Суас рэспубликыштэ вольык сырьо нэгызэш йатыр промыслэныс кушкын. Мэж, коваштэ промыслэныс кушкын толыт (сукна, мэжкэм, коваштэ, ужга ургымо промыслэныс да молат). Йанлык коваштэ комбинат пашажым пэш чот ончык колдэн, тушко шэргакан коваштым вэс кугыжанышгычат кондат. Химпромыслэнысат чот вийнэн (луым обработывайшэ, искусствэнэ мушым (волокну) ыштышэ, цэмэнт да тук комбинат, молат), адак пушэнтэ обработывайшэ, силикатнэ промыслэныс шарлэн.

Озаныштэ тэплоэлектрцентрал ыштымэ, пэрвой ужашыжэ 20 тўж. кВт энергийым пуа. Пашачэ калык 16,5 тўж. гыч 37 тўж. шуын, кок кана йэшаралтын. Пашачэ сүас чыла пашачэ шот гыч $1/4$ гыч $2/5$ шуын. Промыслэнысын продукцыжо $2\frac{1}{2}$ кана йэшаралтын, валовой продукцын 20% гыч 50%-ыш күзэн.

1932 ийын тўналтышыжэ маркэ 63% озанлык колхозыш ушнэныт. Колэктивлымэ, совхозлам ыштымэ нэгызэш йал-озанлык кат пэш чот ончык кайыш. Рэволюцо дэч ожно 35 ий жапыштэ сүас рэспубликыш ушыно кундэм 5 мил. тэнтгэш йал-озанлык машинам налын, ик 1932 ийыштэ гына 14 мил. тэнтгэш машинам налын. Удымѳ вэр 1929 ийгыч 1931 ий маркэ 20% йэшаралтын. Шыданг удымѳ 100% йэшаралтын, тэхник культур — йытын, кыньэ, кэчэшудо, горчицэ 50% йэшаралтын. Шудо удымат чот йэшаралтын, тидыжэ вольык ашнымым йэшараш чот полша.

Культур шотыштат пэш кугун ончык каймаш уло. Кугыжан власть годым 5% сүас йоча вэлэ тунэмыныт. Кызыт всэобшо рочэньэ илышыш пурталтын. Сүас школ 35 гыч 1730 шуын. Рушыш савыраш тѳчышѳ ожнысо ик Озан Университэт олмэш кызыт Сүас рэспубликыштэ 14 ВУЗ ышталтын.

Сүас рэспубликыштэ национальнэ культур шараш полшышо пэчэтлышэ машина завод ыштымэ. Ты завод латын шрифтан машинам сүасланат, моло латын шрифтыш куснышо тьурк калыкланат шарэн шога. Культур шотышто ончыко кайымаш озанлык шотыштат шэнгэлан кодмым сэнаш полшыш. Сүас рэспублик ССРУ-ыштэ образцовый, ончыл рэспублик лийэ.

Сүас рэспубликың ончыкыжым вийнэн шогышаш корныжо:

1. Вэрысэ сырьо: сланьэц, торф, чодра да моло нэгызэш хи-

мий промышлэнысым шараш; машина ыштымым, эн ондакшэ Йуллаң суда ыштымым вийаңдаш.

2. Вольык ашнымым, сад пашам йэшарымэ корно дэн йал-озанлыкым вийаңдаш.

3. Уфа, Кэчывэл Урал дэн ушнышашлан лийын Озан — Чистополь — Бугульма күртнѳ корным ыштэн шукташ.

Кокла Йул край да тушко пурышо Мордва АС.

Кокла Йул край кокла Йул кундэмыштэ, Самар лук дэн улэш. Ты край ағысыр полоса дэн Йул кок могырыш шарлэн шога.

Пуртус
условий.

Кокла Йул край шэмрокан чодра-стэп полосаштэ улэш. Йулын пурла вэлжэ (Сура энэр кундэмыштэ) курыклаврак вэр, Жигули дэнэ ты курыккла утларак чот күкшэмыт. Тыштэ вудыжгѳ ситышын возэш, йүд-вэлыштэ чодрат ситышын уло. Умбал рок йүд-вэлыштэ ломыж тусан, кэчывэлыштэ шэмрокан.

Улыл шола вэлжэ (Самар энэр кундэмыштэ) төр мландан, Обший Сырт кундэмыштэ гына изишак курыкклан. Умбал рок шэмэ чодра укэ гайак, ойар ийан кундэм. Кэчывэл-эрвэл ужашыжэ утларак ойар ийан.

Күнчэн лукшаш поянлыкгыч тыштэ улыт: торф, стройкылык материал, сланьэц (Обшо Сыртыштэ, Сызрань дэч кэчывэлнэ Кашпир дэнэ, Ульйановск дэч йүдвэлнэ Ундор дэнэ); адак ты крайын эрвэл ужашыштыжэ күртнѳ, (Орск лышнэ *Халилово* дэн).



Ожнысо исто-
рий гыч.

Йулын пурла вэлыштэ ожнак руш колонист-влак илаш тўгалыныт. Йул вэс вэлныжэ XIX курым мажкэ шуко йара вэр лийын, тушко илаш куснаш XIX-шэ курымын 40 ийлаштыжэ гына йатыр калык тышкэ куснэн. Тыдлан кѳра калыкын плотналыкшат, мландэ кучымо порадкат, чыла озанлык стройат Йулын кок вэлныжэ кок тўрлѳ улыныт. Пурла вэлнэ помэшык шуко лийын, крѳпостной права дэч кодшо тўрлѳ койыш шуко лийын, крѳсаньык шагал мландан улмаш, озанлыкшэ шкаланжэ ксчкаш вэлэ ситарэн. Йулын шола вэлныжэ помэшык шагал улмаш. Мландэ шуко улмо, помэшык шагал улмо тыштэ кулак озанлыкклан кушкаш чот йѳным пуэн. Тысэ кулак-влак киндэ шочмо ийыштэ шуко уто шыдагыштым ужалэн илэн улыт. Но ты кундэмым ойар ий чўчкылын орландарэн. 1918—1920 ий годсо граждан сар, 1921 ийысэ пэш кугу ойар ий ты крайым пэш чот йорлэштарэн, ты орлык жапын кышашт пѳрвой вичийашлык тўгалтыш маркэ койын шогыш.

Калык.

Йулын пурла вэлыштыжэ да шола вэлыштэ калык илымэ плотналыкшын ойыртышыжо кызыт маркэат койын шога. Йулын пурла вэлнэ ик *ка. км*-лан 40—50 йэнг толэш, шола вэлныжэ 30—20 йэнг, эрвэлыштыжэ 10 йэнг нарэ вэлэ толэш. Тыгыдэ наций-влак ты крайыштэ 25% нарэ улыт. Эн шукуыракшэ мордва улыт. Нуно тыштэ Автоном обласыш ойырлэн илат. Мордва Автоном обласын рўдыжѳ *Саранск*. Мордва дэч моло чуваш, сўас, башкир, украинэц илат.

Оласэ калык тыштэ 13%.

Крайын кугырак ола-влакшэ:

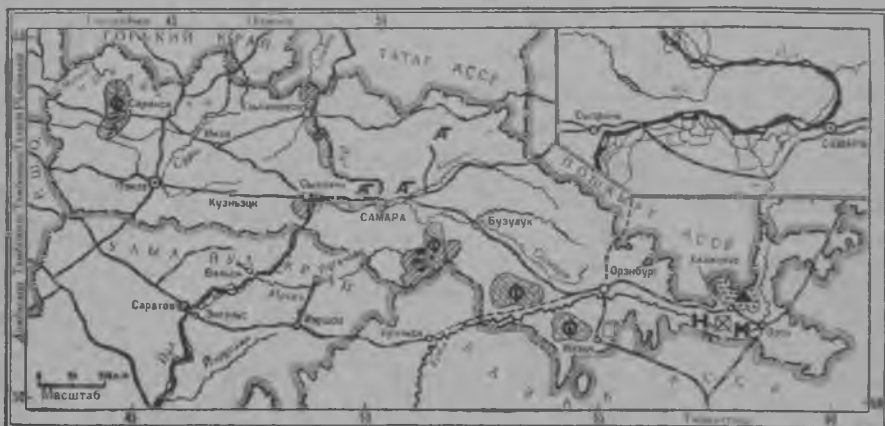
Самар (222 туж. йән) — Самар энгэр ушнымаштэ, Йулын шо-ла вэлнэ, крайын рүдö олажэ: күртнью корно дэн толшо кин-дым параходыш йастарымэ пункт; шуко элэватыр, вакш уло. Мэталым обработыватлышэ завод-влак улыт.

Орэнбург (130 туж. йән) — Урал энгэрын пурла сэрыштыжэ, Ташкэнтыш кайышэ күртнью корно үмбалнэ.

Ульйановск — Йулын пурла сэрыштэ, Ульйановск — Чишма күртнью корно үмбалнэ.

Сызрань — Йулын пурла сэрыштэ, Тула — Самара күртнью корно үмбалнэ.

Пэнза (105 туж. йән) — Сура энгэрыштэ, Пэнза күртнью кор-мо үмбалнэ.



29 сүр. Кокла Йул край.

Озанлык. Кокла Йул край пэрвой вичийашлыкышкэ йал-озан-лык районлан шотлалт пурыш. Валовой продук-ций шотышто йал-озанлык продукцо промыслэнэ продукцо дэч кок кана утла ыльэ. Адак промыслэнышат $\frac{4}{5}$ ужашыжэ йал-озанлык продукцо нэгызэши кушшо ыльэ. Вичийашлык жапыштэ промыслэныс йал-озанлык дэч утларак вийан кушко, валовой продукцо шотышто тудым поктэн шуо. Тугэ гынат, йал-озанлы-кын характержым вашталтэн ыш кэрт. Крайгыч лукмо продукцо шотышто йал-озанлык продукцо утларак лукталтэш (шукужым Йул шола вэлгыч шыдаг). Тыгэракын йал озанлык альэ ты крайыштэ промыслэныс дэч күшнырак шога.

Йулын пурла вэлжэ дэн шола вэлын ойыртышышт улмылан көра, йал озанлыкым вашталтэн уэмдымэ шотыштат паша түр-лын шукталтэш.

Йулын пурла вэлыштыжэ йара кийшэ мландэ укэ, калык плот-нан ила, садлан тушто йал-озанлык пашам шуко паша йынгом йодшаш шот дэн вашталталтэш: кум пасугыч шуко пасушко куснат, кыньэм, парэнгым, сакыр ушмэным ұдымым шарат; йал-озанлык промыслэныс шарла, доход пушо вольыкым — сөсна, шөр пушо вольык ашнымым шарат, адак сад, пакча с саска шын-дымэ, сурт кайык ашнымэ шарла.

Йулын шола вэлныжэ альэ йара мландэ уло, адак тушто ойар ий йатыр энгэкым конда. Садлан тушто тыгай паша шукталтэш: Удымё вэрым йэшарат, шыдангым утларак удат, мландэ пашашкэ, шурно погымашкэ утларак машинам пуртат, шыл, мэж пушо вольыкым йэшарат, ойар ий дэч лүддымё культурым пуртэн (кукуруз, кэчэшудо) ойар ий дэн крэдалыт; у сорт шурным удат; тэлым пасуэш лумым утларак авырэн чумыраш тыршат, вүд пүалымэ вэрым йэшарат, чодрам шындэн кундэмыштым вүдыштат да мойын.

Чыла ты пашамат колхоз, совхоз шарлымылан көра вэлэ ышташ лийын. Ты шотышто Кокла Йул край эн ончылно шога. Түн шотышто колэктывизацэ 1931 ийыштак шукталтын. Йулын шола вэлныжэ ты паша ончычырак кайэн шогэн: тушто 96% озанлык колэктывыш ушнэн, а пурла вэлнэ 72%. МТС, шурно ўдышб, вольык ашнышэ совхоз шукыжым шола вэлнэ ышталтыныт. Совхоз шарлымэ шотышто Кокла Йул вэл ССРУ-ыштэ эн ончылно шога.

Йал озанлыкыштэ могай вашталтыш лиймым мэ ты таблицэ-гыч раш ужна:

Социальнэ сэктыр-влак	Удымё площадь			
	1928 ий		1931 ий	
	түж. га	%	түж. га	%
Совхоз	51	0,7	1 219	12,3
Колхоз	2 223	3,1	6 257	63,3
Посна озанлык	6 994	96,2	2 407	24,4
Чылажэ	7 268	100	9 883	100

Ўдымё мландэ шукэмме дэн пырля культур шотат йатыр сайэмын. Пырчыдымэ шурно ўдымё процент 1928 ийгыч 1931 ий маркэ 9 гыч 14%-ыш шуын.

Кэчышудо ўдымё вэр 1929 ий гыч 1931 ий маркэ 150 түж. гыч 480 түж. га маркэ кушко; кукуруз тыштэ ожно нымат ок ўдалт ыльэ, кызыт 65 түж. га удалтэш. Шога вуйым плуг, трактыр вашталтышт, 1929 ийыштэ 20 МТС ыдьэ, 1931 ийыштэ —115, 1932 ийыштэ 161 МТС лийэ. Колхозын $\frac{1}{3}$ ужашыжын пашажым МТС ышта.

Промышлэныс түн шотышто йал-озанлык нэгызэш кушкын: шурно йогыштышо, кожышо, арака завод, ўй завод, крахмал да паткэ завод да мойын. Пытаргыш ийлаштэ шыл комбинат, холодильник, комбинированэ кормо завод да мойын ышталтыныт. Чодра промышлэныс: чодра пүчмё, кагаз завод, спичкэ фабрик улыт. Нинэ промышлэныс шукыжым кондымо чодра дэн пашам ыштат. Йулын пурла вэлнэ Пэнэ, Ульйановск кундэмлаштэ ожнысэк мэж промышлэныс кушкын. Адак стройматэриал про-

мышлэнысат уло: кэрмычым, цэмынтым, йандаум ыштат. Самар лышнэ мэтал промыслэнысат уло.

Кустарнэ промыслэныс шукужым Йул пурла вэлнэ, калык плотнан илымэ кундэмлаштэ шарлэн. Кустарь-влак нуым мэжым обрабатыватлат.

Шолдра промыслэныс өрдыжгыч кондымо олтыш дэн пашам ышта. Пэлыжэ нэфт, чырыкшэ шу, молыжо пу олталтэш.

Олтыш шукужым Йул дэн толэш, кұшычла пу, ұлычла нэфтэ. Садлан чыла гайак промыслэныс Йул воктэн улыт.

Промыслэнысым виктарышаш вэрч вэрысэ энэргий базым ышташ кұлэш. Вэрыштэ энэргийым тыгай йөн дэн муаш лийэш:

1. Кокла Йулвэл ССРУ-ыштэ сланьэцлан эн пойанлан шот-лалтэш. Сланьэц нэгызэш электростанцым ышташ лийэш.

2. Йулын Самар Лук кагырнышыжым каналым кұнчэн тура колдаш гын, ты каналын шунгалт йогымыжо Днэпрогэс дэч 4 кана утла вийым пуэн кэртэш.

Пытартыш жап маркэ сланьэц дэн кұлэшын пайдаланэн мөштэн огытыл. Сланьэц шокшым шагал пуа, ломыжшо шуко лэк-тэш. Ик олтышлан вэлэ кучылгаш гын, пайдажэ куго огыл. Но сланьэц олтыш вэлэ огыл, тудо химий промыслэныслан сырйо олмэшат кайа, ломыжшат стройматэриал ыштымаш кайа. Кызыт ындэ сланьэц нэгызэш комбинированэ прэдприятийым ыштат. Сланьэц энэргийым пуа, ту энэргий дэнак сланьэцым сырйо олмэш кучылтын химпромыслэныс ышталтэш. Тыгай комбинатым Сызраньыштэ, Кашпирыштэ ыштымэ.

Сланьэц дэн, Йул шунгалгыш вий дэн пайдаланымэ ты крайым моло кундэмлашкат энэргий пуэн шогышо крайыш савыра.

Цэнтргыч Сибириш, Кокла Азийыш кайшэ кок кугу магистральыштэ улмыжо ты крайыштэ промыслэныс кушкаш адакат утларак полшэн шога.

Пэрвой вичийашлыкыштэ ончыктымо, ончыко могай корно дэн ты край вийнэн шогышашыжэ тыгай:

1. Сланьэц нэгызэш энэрго-химкомбинат-влакым ышташ, ты йөн дэн химий удобрэным (супэрфосфат), стройматэриалым ыштат тўғалаш.

2. Халидовск районысо курык пойанлык дэн пайдаланаш тўғалаш, тыжак кугу мэтал, никэль да моло заводымат ышташ.

3. Йулын пурла вэлыштэ шуко паша вий йодшо, кугу пайда пушо йал-озанзык отраслым шарэн, шола вэлыштэ ойар ий дэн кұлын кредалын, йал-озанлык промыслэнысым шарэн йал-озанлык пашам вийандаш.

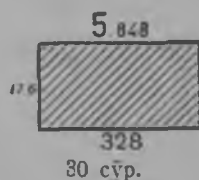
Улыл Йул край, тушко пурышо Йул вэлысэ нэмыч АССР да калмык АО.

Улыл Йул Край Йулын улыл ужашыштыжэ, Каспий тэңгызыш шумэшкэ вэрым налын шога.

Йудвэл-касвэл угылжо Йул вэлысэ кукшака вэран. Ты кукшака Йулын пурла сэр дэнэ Сталинградышкэ шумэшкэ шуйна, варажым кэчывэлкыла йыраг сэмын курык йолла шарла, тудым

Йэргэнэй маньт. Йүд-эрвэл лукушкыжо Обший Сырт пура, Обший Сырт дэч кэчывэлныла, Йэргэнэй дэч эрвэлкыла Каспий лапвэр хийа, тудо мундыркө эрвэлкыла Казакстанышкэ шуйна. Ты лап вэр тэнгыз уровэнь дэчат лапка улэш. Ожно ты лап вэр мучко Каспий тэнгыз вүд шарлэн шогэн. Кызыт ты лап кундэмыштэ шуко шөнчалан йэр-влак улыт (Баскунчак, Эльтон да молат).

Ты край кукшо стэп да Кокла Азийсэ пустынь дэч границылэн шога. Садлан климытшат шукужым ты пошкудо эл-влак койышан. Кэчывэл-эрвэлгыч пуышо мардэж (суховэй) кэнэжым кушкын шогышо шурным когартышэ шокшым конда, тэлым кукшо йүштым конда. Тыштэ кэнэж Крымсэ гай шокшо (кокла шот тэмператур $+22^{\circ}$, $+26^{\circ}$), а тэлым тыштэ Мурманьсэ гай йүштө (Ианварьсэ кокла тэмператур -7° , -13°). Йүдвэл-касвэл гыч йүдвэл-эрвэлкыла климыт кукшэм мийа; ты шот дэнак умбал рокат, кушкыла вашталт мийа. Саратов кундэмысэ йүдвэл-касвэл лук шэмрокан чодра-стэп улэш. Тыштэ чодра шагал кодын, 10% вэлэ. Кокла типичнэ полоса Саратов гыч тўнгалын Сталинград маркэ шуйна; ты полоса — кукшо стэп полоса, умбал рок каштан да күрэн тўсан. Тужэч кэчывэлкылажэ пэлэпустынь тўналэш, тушто умбал рок ошман, шөнчалан рок (солончак). Ты кум ужашын ойыртышыштым ты таблицыгыч ужына:



Зон-влак.	Ййдалыкыштэ вүдыжгө воч-маш с.м дэн.	Йальсэ калык 1 кв. км-лан толэш.
Йүдвэл-касвэл угыл	45—30	40
Кокла типичнэ полоса	30—15	14
Каспий лышылсэ пэлэпустынь .	15 дэч шагал	1,4

Нинэ кум полосам ушэн шогышыжо Йул улэш. Йул ты крайын тун корныжо. Тудо шкэ дэкужэ күртнөб корным, грузым, промыслэнысым, ола-влакым шупшын шога. Сталинград дэч улыкылажэ Йул пэш чот шарлэн, йоллан-йоллан йога. Тудын кумдыкшо 45 километр маркэ шарла. Ты йолла коклаштыжэ умбал рок пэш койа, тугайнэ манмэ чодра кушкэш, сад, пакча шуко улыт. Ты вэр моло полоса дэч йөршэш ойырлэң шога. Йул йоллаштэ, Каспий тэнызын сэр лышнысэ тальяка вэрлаштэ пэш шуко кол уло. Күнчэн лукшаш поянлыкгыч улыт: Хопр энгэр воктэнэ күртнөб руда, Вольск лышнэ-цэмэнтан шун, Обший Сырт лышнэ, йүдвэл-эрвэлыштыла — сланьэц, Йул вэл кукшака районышто — фосфорит, Элтон, Баскунчак адак моло йэрлаштэ—шөнчал.

Крайын ожнысо историйжэ гыч.

Шукэртэ ожнак Йул корно торгаймэ шотышто кугу значэнын улмаш. Ты корно ұлыл Йул крайыштэ Астрахань дэч тўнгалын. Адак ты крайышкак Азий гыч толшо кугу корно лектын (кызытсэ Сталинград дэжэ). Ты вэрлаштэ шукэргак торговый ола-влак кушкыныт. Кызытсэ Астрахань лышнэ Моско кугыжаныш дэч йозакым налын шогышо Золотой Орда улмаш. Сўас кидгыч утлымэкужэ Моско



31 сўр. Улыл Йул край.

кугыжаныш Йул корным шкә кидышкыжә налаш пижәш. 1552 ийыштә Озанысә суас кугыжанышым сәнгә, варажым 1556 ийыштә Астраханьым нәләш. Моско кугыжаныш — торгаймә корным вәлә огыл, кол кучымо, шбнчал лукмо вэрим нәләш. Йал-озанлык шотышто ондакшә Саратов кундәмьсә чодра-стәпыш вәлә руш калык кусна. Ты кундәм дәч кәчывәл ужашыжә кусныл коштын вольык ашнаш йоршылан вәлә шотлалтәш, садлан тыштә кочэвой калык вәлә илат. XVIII курымышто тышкә вәра шотышто поктылмо нәмьч „мәнонит-влак“ толын илаш тунгалыт.

XIX курым ыгартыш маркэ Ылыл Йул край Саратов дэч кэчывэлкыла вольык кўтымб, кол кучымо, шбнчал лукмо крайлан гына шотлалтын. Мландэ паша тыштэ тўнгалгыш шотышто вэлэ улмаш. Куکشо стэп руш калыкым тышкэ куснымо дэч лўдыктэн шогэн. Мландэ шагаланн кбра Рўдо шэврокан обласгыч куснышо калык Сибиришкэ кайэн тышкэ толын огыл. Варажым Сибириштэ сай мландыш куснэн тэммэкэ, садак куکشо стэплашкэ кўртнб корно ышталтмэкэ мландэ стэп цолосашкэ калык пэш чот куснаш тўнгалэш. 1897 ий гыч 1912 ий маркэ тыштэ калык 2¹/₂ кана шукэмын, а ўдымб мландэ адакат утларак йэшаралтын. Сар тўнгалшаш дэч ончыч ты край 11,5 мил. пуд уто шурным ужалаш тўнгалын; ик йынган 2 цэнтнэр угла толэш.

Йўдвэл-касвэл ужашыштыжэ РШО-ысэ гайак порадкэ лийын: 30% нарэ мландэ помэшык кидыштэ улмаш; арэндэ, помэшыккан мландэ олмэш паша ыштымэ, кум пасу, йал озанлык мбнгэш толмаш да мойын чыла тусо гайак улмаш. Куکشо стэпыш куснышо коклаштэ шолдыра крэсаньык озанлык кушкын. Тыштэ машинат йал-озанлыкыш йагыр пўргалтын, уто киндат тавар шот дэн йатыр лэктын шогэн. Тыштэ мландым ўандыдэ йавыгышэ вэрым канышэш кодэн, ик тўрлб шурным ўдэн илэныт. Ты шот мландым вашкэ йавыктарэн. Адак ситартышыжлан импэриалист сар, граждн сар, 1921 ийысэ кугу ойар ий, ты крайым йбршэш йорлэштарэныт. Тыштэ ўдымб мландэ, вольык моло кундэмысэ дэч пэш шуко кана шагалэмыныт.

Калык. Пўртўс условий шот дэнак калыкын плотнан илымыжат вашталт шога (45 гыч 1—2 йэн маркэ 1 кв. км). Йул йолла коклаштэ (дэльты) калык эн нугыдын ила.

Руш 76⁰/₁₀₀, украинэц 8,5⁰/₁₀₀, нэмыч 8⁰/₁₀₀, Калмык 2%, молыжо сўас, чуваш, мордва улыт. Нэмыч калык Йул вэл нэмыч АССР-ыш ушнэн илат, рўдо олашт *Энгэлыс*, Саратов ваштарэш. Калмык АО-ыш ушнэн илат, ты облас Ылыл Йул пурла вэлнэ. Рўдб олажэ *Элистэ*. Оласэ калык пытартыш ийлаштэ пэш чот кушкын толын, 21⁰/₁₀₀ шотлалтэш. Йул корнын кугу значэньан улмыжлан кбра, чыла кугу олаштат Йул воктэн кўртнб корно ушнымаштэ улыт. Кугурак олашт тыгай улыт:

Сталинград (304 тўж. йэн), Йулын пурла вэлнэ, крайын цэнтржэ. Ты вэрыштэ Йул касвэлкыла мўндыркб кадыргэн йога, Дон дэч чак мийэн шуэш. Сталинград Йул дэн Донбасым ушэн шогышо ола. Пэш кугу строитэлыствэ ышталтмылан кбра калык вич ий коклаштэ кок кана утла йэшаралтын.

Саратов (277 тўж. йэн), 1931 ий маркэ крайын цэнтржэ ыльэ, Йулысо кугу пристань, Йул гыч моско куртнб корныш грузым кусарымэ вэр.

Астрахань (209 тўж. йэн), Йулын Каспий тэнгызыш ушнымо вэрыштыжэ (иксаштэ), ССРУ-ын кол кучымо кугу районжын организацион цэнтржэ, тэнгыз параходгыч Йул параходыш грузым, шукужым нефтым, кусарымэ вэр.

Озанлык. Ылыл Йулвэл край, пэрвой вичийашлыкышкэ шэнгэлан кодшо районлан шотлалт пурыш: промышлэнысат, йал-озанлыккат пэш шэнгэлан кодшо улыт ыльэ. Импэриалист сар годым адак, 1921 ийысэ пэш чот ойар ий гыдым йорлэштшэ озанлык пэрвой вичийашлык маркэ тбрланэн шуын огыл ыльэ. Пэрвой вичийашлык жапыштэ край озанлык йбршэш вэсэмэ.

Рэвольуцо дэч ожно, ты кундэмысэ промышлэныс йал-озанлык сырйо нэнгызэш кушшо промышлэныс вэлэ ыльэ: шурно йонгыштышо вакш, уй завод, коваштэ завод, шэл пэлтышэ, шовын завод да мойын. Тулэч посна вэрын-вэрын мэтал промышлэны-

сат ыльэ. Ты промышлэныс Украин гыч кондымо сырйо да олтыш дэн пашам ыштэн. Сталинградыштэ Йул дэн волтымо чодра нэгызэш чодра пүчмө завод кушкын. Саратовышто хлопчатобумажнэ фабрик, Вольскышто цэмэнт завод ыльыч. Пэрвой вичийашлыкыштэ ыштымэ у стройко-влак тыгай улыт: Сталинградысэ трактор завод, 150 тракторым суткаштэ пуа, адак Саратовысэ комбайн завод, 20 түж. комбайным талукушто пуа. Ты завод-влак йал-озанлык машинам ұлыл Йул крайлан вэлэ огыл, моло кундэмланат пуэн шогат. Красноармэйскыштэ суда ыштышэ у вэрфмэ ышталтын; дизель, корно машин, вагон ыштышэ завод да мойын ышталтыныт. Мэтал промышлэныс эн тун про-



32 сур. Сталинград трактор-завод. Куго конвэйэр гыч тракторын волымыжо.

мышлэныс лийэ. Тошто промышлэнысат ты жапыштэ уэмдымэ улыт. Сталинградыштэ, Саратовыштэ районно электростанцэ ышталтыныт. Промышлэнысын валовой продукцыжо 5 кана шукэмын (1927 ийыштэ 200 мил. тэнтгэш, 1931 ийыштэ 1000 мил. тэнтгэш). Вичийашлык тунгалтыштэ валовой продукцышто промышлэныс $\frac{1}{4}$ вэрым налын шогэн гыр, кызыт пэлым утла налын шога. Промышлэныс чылажэ гайак Йул воктэн. Моланжэ палэ. Тысэ промышлэныс олтышым ёрдыж вэргыч налын шога: чодрам—Йулын кұшычшыла, нефтым—ұлычла.

Йал-озанлыкын удэльнэ висажэ изэмын. Тугэ гынат, ұдымө мландэ шукэмын. Колэктивизацэ шотышто ты край ССРУ-ыштэ эн пэрвой вэрым нальэ. Вичийашлык эртымэ дэч ожнак ты район пұтынёк колэктивлымэ районлан шотлалташ тунгалъэ. Тыштэ

йара мландэ улмылан көра совхоз чот шарлыш, 20% мландэ совхозышто шотлалтэш. Колэктыв шарлымылан көра, йал-озанлык машинам шуко пуртымылан көра (1932 ийыштэ 150 МТС), ұдымө мландэ чот йэшаралтэ (6 мил. га гыч 10 мил. маркэ), ты жапыштак пырчыдымэ шурно ұдымат кушкын толын (1913 ийыштэ 6%, 1927 — 12%, 1932 ийыштэ 25% -ыш шуын). Пырчан шурныжо шукужым шыдан, пырчыдымэ культуржо — кэчы шудо, пакча культур ұдалтыт.

Йал-озанлык культур шотышто Ёлыл Йулвэл край тыгэ пайлалт шога:

Саратовысо чодра-стэпын йўдвэл касвэлныжэ утларыкшым уржа, шўльө ұдалтыт, шыдан шагалрак ұдалтэш; моло культургычшэ йатыр кэчышудо ұдалтэш. Вольык ашнымэ паша чотак шарлэн огыл. Тыштэ шөр пушо вольыкым да сөснам ашнат.

Стэп зоныштыжо пырчан шурно коклагыч шукужым шыдан ұдалтэш. Моло культуржо махорко-тамака, горчицэ, арбуз ұдалтыт. Вольыкым шукужым мэж, шыл пушым ашнат.

Кэчывэл зонышто ўмбал рок йавык, вўдыжгө ситышын ок воч, садлан тыштэ шурно шагал ұдалтэш. Тыштэ тўн пашалан мэж-шыл пушо вольыкым (шорыкым) кўтэн коштыктэн ашнымаш шотлалтэш.

Йул йол кокласэ вэр посна шотышто шога. Тыштэ ўмбал рок койа, климат пушкыдо. Ты вэрлам вўд ташлымэ дэчмландэ пырдыжым ыштэн аралаш вэрэштэш, адак ойар годым искусствэнэ вўдыжташ кўлэш. Тыштэ шэргакан пакча саскам, виноградым, кэнафым, хлопкым ұдат.

Ты крайыштэ кол кучымо пашат кугу вэрым налын шога. Колым Йулшто, Каспий тэңызыштэ пэш шуко кучат (чыла Ушэмын 40°). Баскунчак йэрыштэ шөнчалым луктыт (уло Союз лукмын 25%).

Пэрвой вичийаш Крайын тўсыжым продукцо лукмо-пуртымо шотыштат вашталтыш. Ондак тыжэч шыданым, вольыкым, мэжым, колым, шөнчалым, цэмэнтим луктыт ыльэ гын, кызыт тушко трактыр, комбайн, дизель йэшаралтыч. Тышкэ куэмым (ткань), нефтым, чодрам пуртат ыльэ гын, кызыт тушко мэтэл, шў пуртымаш йэшаралтыч.

Ёлыл Йул вэл крайын ончыко шуктышаш пашажэ тыгай улыт:

1. Ойар ий дэн кредалаш; ты пашаштэ эн тўнжө Йул коч пэш кугу плотинам ыштымаш. Ты плбтина Камышин лышнэ ышталтшашлык. Тушан ыштымэ гидростанцэ 1,8—2 миллион киловат энергийым пуаш тўнгалэш. Йулым пўымө дэн ташлэн лэкшэ вўд 4—4,3 мил. га мландым вўдыштэн шогаш тўнгалэш.

2. Хопэрысэ кўртнью руда нэгызэш мэтэл промыслэнысым шараш.

3. Мэлиорацэ пашам шарэн Йул йол кокласэ пўтыннь мландэ дэн пайдаланаш тўнгалаш.

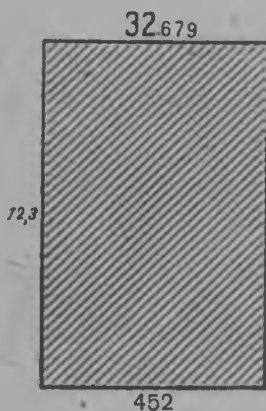
4. Кусныл коштшо калмык калыкым ик вэрыштэ илымашкэ кусарэя шукташ.

5. Транспортм сайэмдаш. Ты крайлан Донбас дән ушнән шогымо пэшак күлэш. Саратов гыч Милэровышко ышталтшэ корно ты күлэшым шукта. Эрвэл дән ушнән шогаш Сталинград—Уральск—Орэнбург корно полшаш тўналэш. Край көргө свэзьлан Сталинград—Владимировка да Пугачов—Сланцы адак Саратов ола лышнэ Йул коч ышталтшэ күвар полшаш тўналыт.

7. УКРАИН ССР ДА МОЛДАВИЙ АССР.

Сойузысо Рэспублик коклаштэ РСФСР почэш Украин Рэспублик эн кугу Рэспублик улэш. Калык шукулык шотыштат, озанлык шотыштат тудо ончыл вэрым налын шога. Тудо ССРУ-ын кэчывэл-касвэл ужашыштыжэ улэш, касвэлыштэ Румыний да Польшо дән границылэн шога. Ты границэ-влак ССРУ-ым касвэлыштэ аралымэ шотышто эн ончыл вэрим налын шога.

Украин төр мландан рэспублик улэш. Изишак кўкшака вэрлажэ улыт: кэчывэл-эрвэлыштэ Днепро-провск крајж, касвэлыштэ Волянско-подольск плато, адак Днепр кундэмысэ кўкшака вэр. Кугурак энэр-влакшэ тыгай улыт: *Днепр* да тудын приток-влакшэ: пурла вэлнэ *Припять* да шола вэлнэ *Дэсна*. Днепровск града Днепрым шунгалт йогышаным ыштэн кок ужашлан шэлын шогыш. Кызыт ындэ ты вэрэш кугу плотина ыштымэ, кугу электростанций шындымэ. Плотина ыштымэ Днепр мучко кугу параход-влаклан кош-таш йөнум пуыш, Днепрын кок ужашыжымат иктыш ушыш. Моло энэр-влак тыгай улыт: *Кэчывэл Буг* да *Днэстр* (Бэссарабий границыштэ), да Донын притокшо *Йүдвэл Донэц*. Ты энэр-влакшэ параход коштмо шотыштат, энэргий пуымо шотыштат кугу значэньан огытыл.

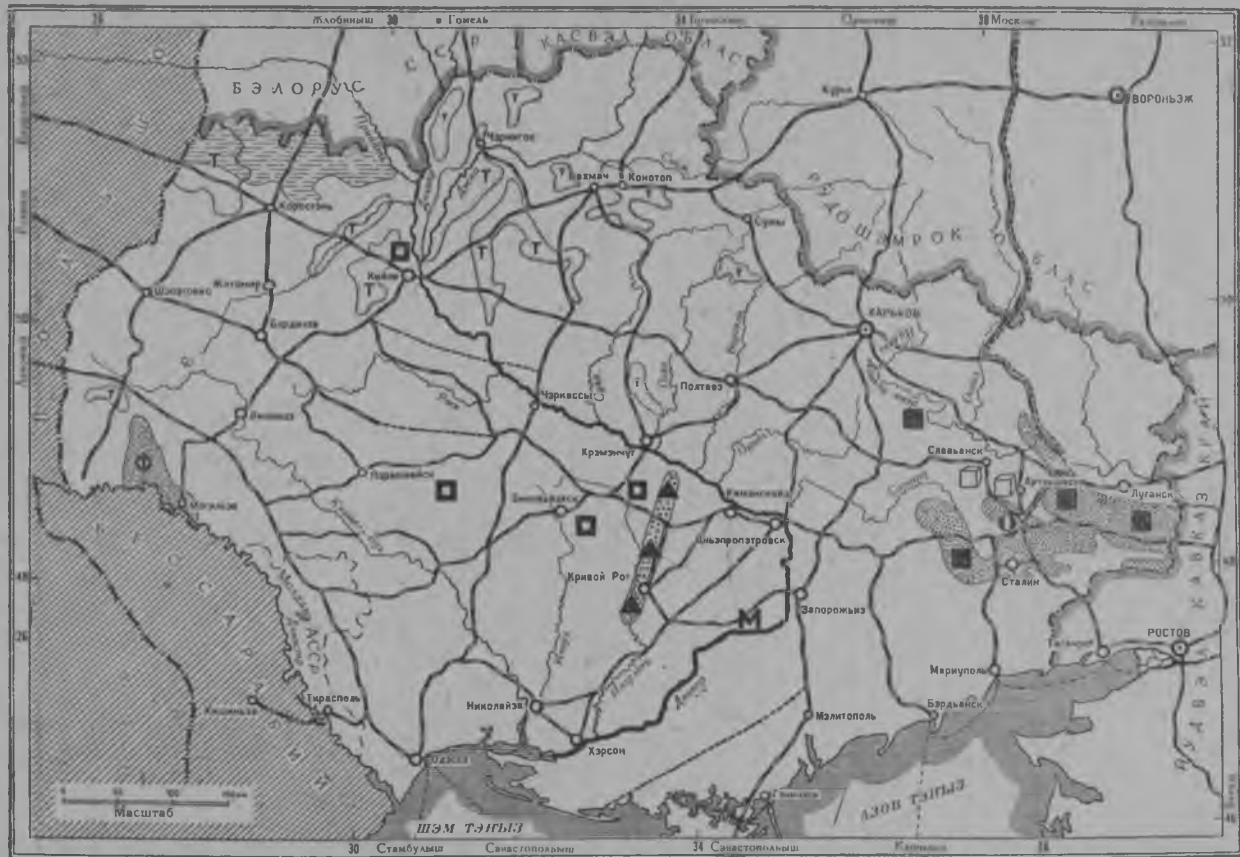


33 сўр.

Климыт, ўмбал рок Украинныштэ йалозанлыкклан пэш кэлшышэ улыт. Вўдыжгө вочмаш йүдвэл-касвэлгыч кэчывэл-эрвэлышкыла койын изэмэш.

Ўмбал рок да кушкыл шотдән Украин тыгай зонлан пайдалтэш: *Полэсйэ*, йүдвэл-касвэлнэ, вўдыжгө шуко возэш, чодран вэр (варнышан чодра), ўмбал рок подзолан, купан вэр. *Чодрэстэн*, шагал чодран, ўмбал рок-шэмэ; ты зон кок ужашлан пайлалтэш. Днепрын пурла вэлжэ кўкшакарак, пушкыдо климытан, вўдыжгө шуко возэш; шола вэлжэ коклан ойар ийан лийэш. *Стэн* йөршын чодрадымэ, койа шэм-рокан, кэчывэлныжэ шоколад да каштан тўсан, чўчкыдын ойар ий лийэш, ойар ий шукужым эрвэлыштэ зийаным коңда.

Кунчэн лукшаш пойанлык Украинныштэ пэш шуко уло. Тыштэ мландэ шў дэнэ күртнью руда лышыл коклаштэ улыт. Донбасыштэ кокслалтшан мландэ шў запас пэш шуко уло (70 мил-



лиард тон), $\frac{3}{4}$ Украиныштэ, $\frac{1}{4}$ Йүдвэл Кавказыштэ, Кривой Рогышто сай сорт күртнӧ руда запас шуко уло. Моло пойанлыкатыр улыт: Никополь кундэмыштэ *марганец*, Артэмовск лышнэ Никитовка дэнэ *ртуть*, *күрэн шу* — Кривой Рог лышнэ, *торф* — *Полэсийштэ*, *фосфорит* — Могильов дэнэ.

Украиннын историйжэ гыч.

Украиным тавалэн пэш күжу кутышын Моско кугыжаныш, Польшо, адак Турций ваш-ваш крэдал илэныт. Чарныдэ лийын шогышо сар Украиным пэш чот йорлэштарэн, озанлыкшым вийангдаш эрыкым, пуэн огыл. XVIII курым мучаштэ Моско вийаныш лэктын, Украиным йоршын шкэ кидышкыжэ налын. Ты жапыштэ Украин эртак йал озанлыкан кундэмлан вэлэ шотлалтын. Тудо Моско кугыжанышлан киндым, волькым пуэн шогэн. Крымысэ сүас-влакын чарнылэ толэн шогымыштлан кбра Шэм тэгыз лышылсэ стэпышкэ XVIII курым мучаштэ вэлэ калык куснаш тунгалын. Тушто ондакшэ күтэн коштыктэн волькым вэлэ ашнэныт. XIX курымнн шымлү ийлаштыжэ Украинш күртнӧ корнын ыштымэк вэлэ тыштэ илыш ылыжэш. Күртнӧ корно Москогыч, Шэмтэгыз, Азов тэгыз портлашкэ ышталтын, варажым Донбас дэн Кривой Рог ушналтыт. Күртнӧ корно ыштымэк йал озанлык паша пэш кумла вэрыштэ чот шарла, киндэ вэс кугыжанышкэ кайаш тунгалэш. Франций, Бэлгий капитал металлургий промыслэнысым шартат. Ту жапысэ шогышто у техникан завод-влак ышталтыт, садлан тьсэ промыслэныс Урал дэчат ончык лэктэш. XX курыммышко Украин нэлэ индустриан промыслэнысан лийын пура. Тыштэ пэш вийан синдикат, трэст-влак ышталтыт. Нуно шонымышт сэмын акым шыадэн продукцыштым ужалат. Граждан сар жапыштэ Украин шуко орлыкым ужо: ондак нэмыч кидышкэ вэрэштэ, вара Гэтманшинэ лийэ, Дэникин кидышкэ вэрэштэ, шуко вэрэ контррэволюшо востанжэ лийэдыш, Польшак кидышкат вэрэштэ. Садлан Украиннын озанлыкшэ лэрвой вичийашлык гоным вэлэ тӧрланэн шуо.

Калык. Украин эн плотнан илышэ калыкан кундэм. Тудо ССРУ-ын 20% вэржым вэлэ налын шога гынат, тушто 20% калык ила.

Украин 450 тужэм кв. км вэрым налын шога, 32,5 миллион йэнг ила. Вэржэ, калыкшэ шот дэн касвэлысэ кугыжанышла дэн тангастараш гын, тудо вэр шотышто Германий дэн, калык шотышто Польшо дэн тангаса. Вуйлалташ йӧнлӧ лийжэ манын Украин 7 обласлан пайлалтын (ты шотышко Молдавий АССР ок пура).

1. Киев облас,	рүдӧ олажэ	<i>Киев.</i>
2. Чэрнигов облас,	" "	<i>Чэрнигов.</i>
3. Виницэ облас,	" "	<i>Виницэ.</i>
4. Харьков облас,	" "	<i>Харьков.</i>
5. Одэссэ облас,	" "	<i>Одэссэ.</i>
6. Днэпропэтровск облас,	" "	<i>Днэпропэтровск.</i>
7. Дон облас	" "	<i>Артэмовск.</i>

Украинныштэ тунг калыкшэ украинэц улыт, 80%; руш 10%, шукужым олалаштэ да Донбасыштэ илат; йэврэй 5,5%, олалаштэ илат; поляк 1,5%, нэмыч 1,5%, молдаван 1%, Бэссарабий границыштэ Молдавий АССР-ыштэ илат, рүдӧ олажэ *Тирасполь*.

Украинэц-влак ССРУ-ын моло кундэмлаштыжат, йатыр илат: Рүдӧ шэм рокан Обласыштэ, Йүдвэл Кавказ крайыштэ, Йүдвэлнэ, Казакстаныштэ, Касвэл Сибир крайыштэ, Мүндыр Эрвэлнэ.

ССРУ-ышкэ Украин пүтынъкак ушнэн огыл. Йатыр кумдэ ужашыжэ Касвэл Украин — Волынь, Галиций — Польшо кидэш кодыныт.

Граждан сар годым Касвэл Украин—контрреволюцион кулак-влакын пыжашышт лийын шогыш. Нуно фашист Польша правительствэ полшымо, таратэн шогымо поштэк Совет Украиным капиталист кугыжыныш кид йымак пуаш тыршышт.

Капиталист кидыштэ улшо Касвэл Украиныштэ пашазэ класын, йорло-марла кресаныкын ылышышт пэш томам. Нуным ик вэлым капиталист-влак эксплуатировайат, вэс вэлым наций шотышто пизырэн ашнат. Капиталист кугыжанлаштэ шарлэн, кэлгэм шогышо экономик кризис нунын ылышыштым адакат утларак нэлэмдэн шога. Шкэ правашт вэрч ваштарэш шогалаш тбчымым фашист правительствэ чаманыдэ пизырэн шога, нуным кырат, чурмаш пэтырат, пуштэдаш да мойын.

Совет Украиныштэ гын йөршэш вэс түрлө ылыш: нуно эрык ылышыштэ илат, озанлыкышт пэш вийан кушкын шога, нуно социализм ылышым ыштат.

Калык ылымын плотналык шотышто ССРУ-ыштэ Украин пэрвой вэрым налын шога, 1 кв.км-лан 74 йэн толэш. Эн шукужо Чодра-степ кундэмыштэ калык ила, тыштэ кв. км-лан 100 йэн нарэ толэш. Кокымышо вэрим Донбас кундэм налын шога; тыштэ шукужым промышлэнэ пролетариат ила. Моло кундэмлаштыжэ калык шагалрак ила, 50—60 йэн ик кв. км-лан толэш.

Украиныштэ ола-влак йал-озанлык промышлэныс рүдө вэрэш да торгаймэ рүдө вэрэш кушкын шогэныт. Кодшо курымын 90 ийлаштыжэ Данбас метал да шү промышлэн цэнтр лийэш. Тужак промышлэн ола-влак кушкаш тўнгалыт. Совет влас лиймэ дэч вара шкэ вуйа торгаймаш пытаралтэш, садлан торговый ола-влакын значэнышт пыта. У ола-влак промышлэн рүдө вэрлаш кушкаш тўнгалыт. Ожнысо пашачэ посёлко-влак олмэш лудэнэ у ола-влак кушкыт. Украиныштэ оласэ калык 24,8% уло, ты шотышто тудо ССРУ-ыштэ ончыл вэрим налын шога.

50 тўж. утла йэнган ола-влак Украиныштэ 20 утла улыт. Нинын коклаштэ кугыракшэ тыгай улыт:

Харьков (520 тўж.) УССР-ын столицыжэ ыльэ, күртнө корно узэл: машина да электротехник промышлэныс чот шарлэн; культурын рүдө вэржэ.

Киев (540 тўж.) Днэпрын пурла сэрыштэ; күртнө корно узэл; түрлө промышлэныс йатыр уло; культурно да политически рүдө, Украин столицыжэ.

Днепропетровск (315 тўж.), Днэпр воктэн, Кривой Рог гыч Донбасыш кайшэ күртнө корно умбалнэ; машина да металургий промышлэныс рүдө.

Одэсса (475 тўж.), сар дэч ожно Шэм тэнгызысэ эн кугу порт; 1918—1920 ий кокласэ жап ты олам йатыр зорийыш.

Моло олагыч кугыракшэ тыгай улыт: *Артэмовск*, *Сталино* (141 тўж.); *Луганск* (102 тўж.). Донбасын эн кугу промышлэнэ рүдыжэ, *Николайэв* (116 т.); *Хэрсон*, *Мариуполь*, *Бэрдбанск* портовой ола-влак улыт; *У Запорожйэ*—Днэпрогэс, Днэпрокомбинат ыштымэ дэн у социалист олаш савырныш.

**УКРАИНЫН УЖАШЛАЖЫН КУМДЫКЫШТ, КАЛЫК ИЛЫМЫН
ПЛОТНАЛЫКШЭ.**

Украинын ужашлажэ-влак	Кумдык	Калык түж. дэн	Оласэ калык %	Ик кв. км. калык	
	түж. кв. км.			чылажэ	йалысэ
Киев обл.	72,7	6 348	17	87	72
Чэрнигов обл.	42,5	2 909	11	68	61
Виницэ обл.	47,0	4 726	10	101	92
Харьков обл.	74,2	6 412	21	87	70
Дзэпропэтровск. обл.	71,7	4 032	23	56	43
Одэссэ обл.	68,3	3 469	24	51	39
Дон обл.	51,8	4 174	48	80	42
Молдавий АССР	8,5	609	15	73	65

Озанлык. Украиныштэ йал-озанлык, промышлэнысат пэш вийан. Пэрвой вичийашлык жапыштэ Украиныштэ промышлэныс йал-озанлык дэч утларак вийан кушко, садлан валовой продукцышто ужашыжат пэш чот күш күзыш (49% гыч 64%).

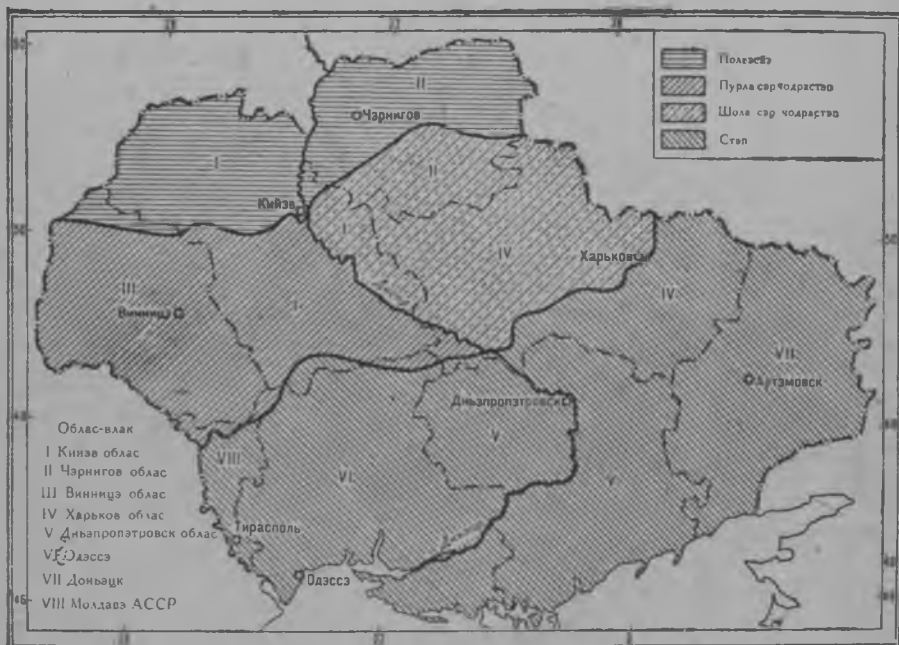
ССРУ-ын калык озанлык шотыштыжо Украин пэш кугу вэ-рым налын шога. Вэс кугыжаныш ужалышаш киндэ шуқыжым тыжэч лэктын шога. Йал-озанлык моло түрлө шэргакан культу-рымат, вольыкымат пуэн шога; йал-озанлык промышлэныс вийанэш. Адак ССРУ-ын пэрвой мэталургий, шү базыжэ улэш.

Кумдык шотышто $\frac{1}{20}$ ужашыжым, калык шотышто $\frac{1}{4}$ ужа-шым, шурно пумо шотышто $\frac{1}{4}$, сакыр $\frac{4}{6}$, чойын да шү $\frac{8}{5}$, шончал $\frac{1}{2}$, машина ыштымаш $\frac{1}{3}$, химпромышлэнысыштэ $\frac{1}{3}$ ужашым налын шога.

Вичийашлык тўналмэ жапыштэ Украинын промышлэнысшэ ССРУ-ысэ дэч ойыртэм шога ыльэ. Украиныштэ кок түрлө отрасль шарлэн шога ыльэ:

1) Кочыш йамдылышэ промышлэныс, йал озанлык дэн чак ушнэн шога (шуқыжым сакыр промышлэныс), 2) мэталургий промышлэныс, күнчэн лукмо пойанлык нэгызэш кушкын шогыш (мландэ шү, күртнө руда да мэталургий). Тыдэ кок груп Украй-ныштэ уло продукцын $\frac{2}{3}$ ужашыжым налын шогышт, ССРУ-ыштэ гын нынэ продукцо $\frac{1}{3}$ ужашым налын шогэныт. Ты кок отрасльат йатыр примитивнэ улыныт, тэхяик шотышто шэн-гэлнэ лийыныт. Сар дэч ожно тыштэ йал-озанлык машина ыш-тышэ промышлэныс вэлэ изишак шарлэн. Промышлэныс шагал шарлымэ тывэч лэктын шогэн: Донбасысэ промышлэныс альэ самырык улын, тудо XIX курымын 90 ййлаштыжэ вэлэ шочаш тўналян. Мэталобработко да химпромышлэныс сар жапыштэ вэлэ шарлаш тўналыныт. Украинын ты кок түрлө промышлэ-нысшат ваш ушныдэ, посна кушкын толыныт: йал озанлык про-мышлэныс йал озанлык районэш, йал-озанлык сырйо нэгызэш кушкын, а горнозавод промышлэныс шкэ районэшыжэ, руда да шү нэгызэш кушкын.

Сақыр промыслэнысын районжо Чодра-стэп улэш; Днэпр шولا вэлнат, шукужым пурла вэлнэ, Виницэ обласыштэ, ты промыслэныс кушкэш. Горнозавод промыслэныс Донбасыштэ, Кривой Рогышто да нуным ушышо полосаштэ (Дон да Днэпропэтровск облас) кушкэш. Пэрвой вичийашлыкыштэ нэлэ промыслэнысым, шўым, кўртнў руда лукмым, машина ыштым, химпромыслэнысым да элэктрификацым шараш тыршымэ, Донбасын шўжў Украинысэ промыслэныслан вэлэ огыл, ССРУ-ын моло ужашлашкыжат кайэн шога. Моско да Лэнинград промыслэныс, кэчывэлэысэ чыла кўртнў корно подмосковно басэйн дэк шумэшкэ



35 сўр. УССР-ын облас-влакышт дэн пўртгўс зоно-влак

Донбас шў дэн пашам ыштат. Донбас „уло Союзын“ кочэгаркыжэ“, Союзын Йэвропысо ужашыштыжэ пэрвой вичийашлык жапыштэ нэлэ промыслэныс да транспорт кушкын шогымаш Донбасыштэ шў лукмаш йэшаралтмылан кўра вэлэ шукталтын кэртин. Йаралан огыл Лэнин тыгэ каласэн: „Донбас случайнэ район огыл, тудо тугай район, кудлэч посва социалист стритэльтствэ пуро шонымаш вэлэ лийын кодэш“. ЦК ВКП(б-ын 1927 ийыштэ йанварын 7-жэ лукмо пунчалыштыжэ тыгэ каласымэ: „Донэцкий шў басэйн мэмнан калык озанлыкыштэ пэш важнэ участкэ улэш. Мэмнан элнам индустриандымаш шў промыслэныс кушкын шогымо дэн, эн утлажым Донбасыштэ кушкын шогымо дэн, пэш лышылым ушнэн шога. Промыслэныслан, транспортлан минэральнэ олтышым, металургий дэн химпромыслэныслан коксым пуэн шогышо эн тўн вэржэ Донбас улэш.

Тыжэчын палэ: Донбасын пашажэ ончык кайэн шогымо индустриализацэ пашам шуктымын тўнжө улэш“. Донбасыштэ шў лукмаш (Украинысэ ужашыштыжэ) пэрвой вичийашлыкыштэ 27,3 мил. тонгыч 45 мил. тоныш кушкын. Ты ончык каймаш куштылгынак вэрэштын огыл. Капиталист-влак дэч кодшо пэлэ шаланышэ Донбасым йатыр төрлаташ, пужэн ышташ вэрэштын, у, социалис Донбасыш савыраш вэрэштын. Тошто Донбас шуко, тыгыдэ шахтан ыльэ, нимогай мэханизацат укэ ыльэ, вўд ок ситэ ыльэ, паша вий эрэак вашталт шогэн. Тыгай Донбасыштэ шў лукмым йэшараш лийын огыл. Пашам йөршын уэмдэн шын-



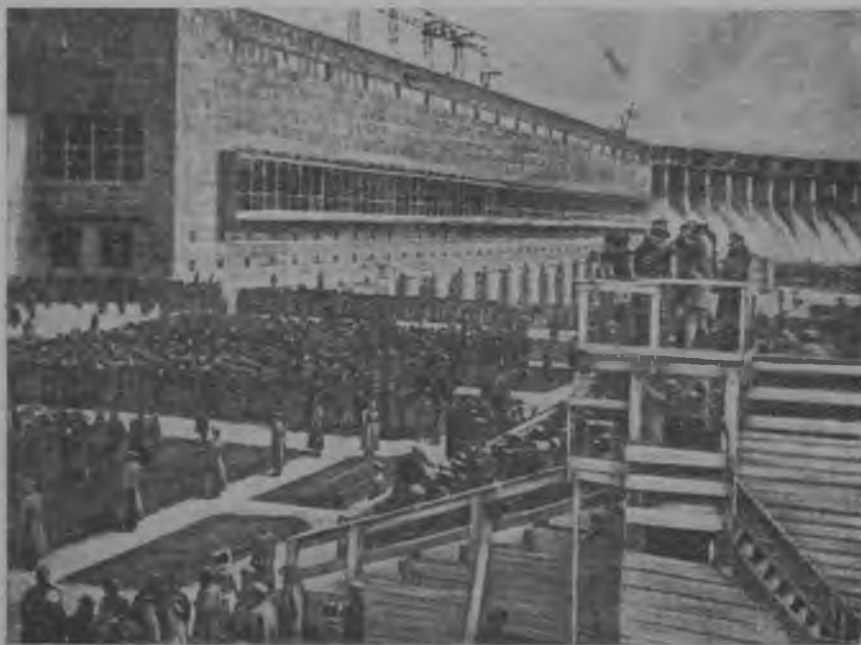
36 сўр. Данбас Горловкысо мландэ шўй пойандарымэ у завод дэн шахтэ.

даш вэрэштын. Пашам кугырак шахтылаштэ вэлэ ышташ вэрэштын. Шўдө нарэ у шахтым ышташ вэрэштын. У шахт коклаштэ пэш кугу, гигант шахт-влак ышталтыныт, нуно 1 мил. тон маркэ пуэн кэртшэ улыт. Шў лукмо пашакэ мэханизацэ пэш йатыр пурталтын: забойшыкым каторжнэ пашагыч утарышэ врубовой машинэ пурталтын. Ты машина паша лэктышым кок кана шукэмда. Водопровод ышталтыныт. Пашачэ илымэ вэр пэш шуко ышталтын, паша кэчэ кўчыкэмалтын, пашачын усталыкшым нўлдымў шотышто, нунын илышыштым куштылэмдымэ шотышто, ты пашаш нуным пэпгыдэмдымэ шотышто шуко паша ышталтын.

Мэталургий завод-влакым граждан сар годым ошо-влак пэш чот шалатэн кодэн улыт, садлан кўра пэрвой вичийашлык тўнжалмэ жапыштат тысэ мэталургий сар дэч ожнысо нарат продуктым пуэн кэртын огыл. Вичийашлык жапыштэ сар дэч бж-

нысо лэктышым йатыр эрталтын. Ты ончык каймаш, шу промышленысысэ сэмынак, у тэхникым кугун пуртымо дэн гына шукталтын; тошто завод-влак кугэмдалтыныт, у, кугу завод-влак ышталтыныт, тушко пытартыш жапысэ у тэхник пурталтын. Нинэ завод-влак миллион тон чойыным пушо, икканаштэ тужэм тон пушо домна ышталтыныт. Мэханизацылан көра тыштэ паша лэктыш пэш чот йэшаралтын, чойынын акшат шулдэштын.

У мэтатургий завод-влак улыт—Запорожск, Криворожск, Мариупольск. У тэхник пуртымо шұым аныклаш йоным пуэн. Адак ты кугу заводлаштэ мэтатургий дэн йыгырэ шұым коксо-



37 сұр. Днепрөгэсым 1932 ийын 10 октябрьштэ пашаш колтымо. Шолаштэ—гидростанцын зданьыжэ, пурлаштэ—плотинан ужашыжэ.

ваймэ пашам шындаш йон лийын. Коксоваймагыч лэкшэ газшэ завод көргысө пашам мэханизоваймэ энэргийыш савырнэн шогэн. Ты шот дэн кызыт кугу мэтатургий завод ыштымаштэ шұ улмым огыл, а руда улмым гына ончат.

Пэрвой вичийашлыкыштэ Украиньштэ машина ыштымэ промышлэныс пэш чот кушко. Украиньн шкэ мэтатургий базыжэ уло. Тугэ гынат, тушто кугу квалификацан пашачэ клас шагал улмаш. Кийэвыштэ, Харьковышто, Днепропэтровскышто гына кугу квалификацан пашачэ-влак лийыныт. Садлан тысэ промышлэныслан пэш чот сложно машинам ышташ пуалтын огыл, простойрак машина ыштымэ пуалтын. Адак Украинлан күлэш машина ыштымэ паша пуалтын. Украин ондак йал озанлык,

транспорт машиналар ыштан шогөн. Садлан ты тошто специализацияжэ Украинлан пуалтын. У промыслэнэ отрасльжэ — металлургий, электропромыслэныс, химпромыслэныс да горнопромыслэныслан машина ыштымэ паша пуалтын.

Йал-озанлык машина ыштышэ у заводгыч эн кугу заводшо Харьковсо трактор завод улэш. Тудо заводым, Сталинградые трактор завод тусанымак, ик йыштышэ ыштан шукталтын. Адак комбайн, сакры ушмэн погышо, хлопок погышо машина-влак ыштышэ завод-влак ышталтыныт.

Машина ыштымэ завод-влакым угычынат ышталтын, тошто заводлат йатыр тёрлатыныт: паровоз ыштышэ завод-влакым Харьковышто, Луганышто ыштымэ; Николайэвск да Днэпропэтровыскышто вагон ыштышэ завод-влак ыштымэ; Киевышто энэр-влакышто коштышо суда-влакым ыштымэ, Николайэвскышто тэнгыз суда-влак ыштымэ завод-влак ышталтыныт. Металлургий да горно-производство шотышто Краматорийэш кугу завод ышталтын. Горловск заводушто врубово машина ышталтэш.

Харьковышто турбин да электромотор ыштымэ завод, Киевышто сахар заводлан химий аппаратур ыштымэ завод-влак улыт.

Первой вичийашлык шуктымылан көра Украин шуко түрлө машина ыштымэ заводым стройлэн шуктыш. Ты шуктымаш сар дэч ожнысо дэч пэш шуко утла Украинын озанлыкшым нёлтыш. Украин кугу, вийан производстван комбинатыш савырныш.

Украиныште химпромыслэныслан кушкыш чыла йөнат уло: 1) коксваймэ дэч кодшо наста-влак, түрлө шөнчал, фосфорит да мойн, 2) шү үмбалан, вүд үмбалан ыштымэ электростанций-влак шулдакан энергийым пуат, 3) химпродукт пэш күлэш продуктшко савырнэн, тудым үандыш шотышто йал-озанлыккат йодэш (эн чотшо сакры ушмэн), моло химпромыслэнысат йодыт, адак эл аралымэ пашалан химпродукт күлэш.

Сар дэч ожно Украиныште тыгыдэ химзавод-влак вэлэ улыт ыльэ: Днэпрын пурла вэлнэ тыгыдэ супэрфосфат завод-влак, Славянск, Артёмовск лышнэ, шөнчал улмо кундэмлаштэ, сода ыштышэ завод-влак. Шүым коксваймэ годым лэкшэ газ гыч түрлө химпродуктым ышташ лийэш. Тугэ гынат, сар дэч ожно ты газ дэн пайдаланэн моштэн огытыл, ты газ арам гына йужыш кайэн шогэн. Сар тунгалмэк гына, сарлан күлэш лиймэк гына, коксобэнзольно промыслэныс шарлаш тунгалын. Первой вичийашлык шуктымылан көра Украиныште химпромыслэныс пэш чот вийангэ. Химпромыслэныс тыште тунг химпродукт-влакым: азот, сира, шөнчал кислота-влакым, содам, молымат пуа. Химпромыслэнысын тунг нэгызшылан коксваймэ годым лэкшэ продукт-влак шотлалтыт. Коксобэнзольно промыслэныс 1916 ий дэч вара 4 гана утла кушкын. Химпромыслэныс шү да метал промыслэныс дэн пэш лышыл ушнэн шога ик комбинат гай улэш. Химпромыслэныс шукыжым йал-озанлыкклан күлэш үандышым (удобреньэ) ышта. Тыгэракын химпромыслэныс, йал-озанлык машина промыслэныс сэмынак, нэлэ промыслэныс дэн йал-озанлыкым ушэн шога.

Шу, металлургий, машина ыштымэ да химий промышлэныс-влаклан пэш шуко шулдакан энэргий күлэш. Украиньштэ энэргий пушо шу олтыш запас пэш шуко уло. Тугэ гынат, пытартыш жап маркэ, энэргий лукмо паша пэш плокан шукталт шогэн. Сар дэч ожно чыла электростанцийжэ 200 тўж. *квт* энэргийым вэлэ пуэныт. Вичийашлык тўналтыш маркэ энэргий лукмаш 530 тўж. *квт* шуэш, Днэпрогэс да моло электростанцэ-влак ыштымылан көра 1932 ийыштэ $1\frac{1}{4}$ миллион *квт* шуэш.

1932 ийыштэ Украинлан вэлэ огыл, уло ССРУ-лан Днэпрысэ пэш кугу промышлэнэ комбинат кушкэш.

Днэпрысэ станцэ пэш кугу станцэ, ты станцым шуктымо пэш кугу пайдалэ паша улэш. Тудо ик вэлым шулдакан энэргийым пэш шуко пуа, вэс вэлым ожно пароходлан кошташ лийдымэ Днэпрысэ порогым пароход кошташ лиймашкэ савыра. Порог дэч ұлан пэш кугу плотина ыштымэ. Ты плотинан кукшытыно 37 мэтр. Пароходлан кошташ мэшайышэ Днэпр вұдысө кў курыкла кэлгэш, вұд йұмалан кодын улыт. Садлан ындэ тыштэ кугу пароход-влакат лұддэ коштын кэртыт. Плотинаш шльуз-влакым ыштымэ. Ты шльуз коч пароход-влак ұлыкылат, кұшкылат коштын кэртыт. Тыгэракын Днэпр мучко пароход коштын кэртмэ энэрыш савырныш. Днэпр электростанцэ уло вийжэ дэн пашам ышташ тўналмэ-кыжэ 550 тўж. *квт* энэргийым (800 тўж. имнэ вий, айдэмэ вийышкэ кусараш гын, 16 мил. айдэмэ вий) пуаш тўналэш. Ты станцэ тўна ۇмбалнэ эн кугу станцэ, Волхов станцэ дэч лу гана кугу.

Днэпр комбинатышкэ 6 пэш кугу прэдриатий-влак пурат.

1. Запорож металлургий завод. Тудо 1,2 мил. *т* шэргакан сай вурсым (сталь) пуаш тўналэш. Ты вурсшо авто-трактыр, шарикоподшипник, тўрлө инструмент-влак ыштымашкэ кайаш тўналэш. Криворожысо руда дэн Донбасысэ шу дэн ты завод пашам ышташ тўналэш. Днэпрогэс гыч электроэнэргийым эн шэргакан, сай вурс ышташ налаш тўналэш.

2. Фэросплав завод. Тудо кўртным марганэц дэн, моло метал дэн шыратэн (лэвыктэн) вараш тўналэш. Тыгай сплавшэ шэргакан, сай сталь ыштымаштэ күлэш.

3. Алюминий комбинат. 40 тўж. *т* алюминийым пуаш тўналэш. Сырйожо тихвинскысэ боксит лийэш. Алюминий, ышташ пэш шуко электроэнэргий күлэш, садлан ты завод Днэпрогэс вэлэн ышталтэш.

4. Коксохимий завод. 1,2 мил. *т* коксым металлургий завод-влаклан пуаш тўналэш. Кокс ыштымэ годым лэкшэ газшэ гыч тўрлө химпродукт-влак ышталтыт.

5. Стройкылык материал ыштышэ завод-влак металлургий завод гыч лэкшэ тўрлө кодшо настажэ гыч (шукыжым домэнэ комака гыч лэкшэ шлакгыч) заводлан күлэш стройматериалым ыштэн лукташ тўналыт.

6. Рэмонтино — механик завод-влак моло завод-влак-лан кылэш ремонт пашам шуктэн шогаш тўналыт.

Днэпр комбинатыш пурышо завод-влак ваш-ваш пэш лышылын кылдалт шогат. Нунын пашашт иктэ-вэсылан нолшэн шогат: садлан тушто мұндыр коклаштэ тўрлө сырйом да пэлэ продукцым шулшыкташ ок вэрэшт, арам роскот пэш чот шагалэмэш.

Днэпр комбинат кугылык, тэхник, сложно улмо шотышто тўнба ўмбалнэ эн ончылно шога. Комбинат вэрысэ кундэмыштэ ойар ий чўчкыдын зийаным конда. Элэктр вий дэн ты кундэмым искусствэне вўдыжташ тўнгалыт. Ты вэрэш шэргакан шурным, культурым (рис, хлопок, кэвдырь), сатым, пакчам, вольык ашнымэ пашам шараш тўнгалаш йён ышталтэш. Тыгэракын Днэпрогэс йыр шў, мэтэл, химий, транспорт промыслэныс вэлэ огыл, йал-озанлык промыслэнысат кушкэш, ик пэш кугу комбинат лийэш.

Йал-озанлык Украиныштэ чыла вэрэак икгай огыл. Йал-озанлык шотышто Днэпрын пурла вэлжэ эн ончыл вэрым налын шога. Тыштэ пўртўс условий пэш сай: шэмрок, пушкыдо, вўдыжгё климыт, ўандышым пушо фосфорит уло. Ты кундэм касвэл гранцылан да тэңгыслан лышыл. Кўртньё корно шуко, калык плотнан ила. Адак тыштэ ожнак кугу помэшк усадьбэ-влак улыныт, нуно организованэ капиталис озанлык шот дэн пашам виктарэн шогэныт. (20% мландэ нунын кидыштэ улын). Ты шот чылажат тысэ йал-озанлыкклан ондакак доходно озанлыкыш савырнаш полшэн шогэн. Тыштэ тўн культуран сакрыр ушмэн ўдымё шотлалтэш. Сакрыр промыслэныс кушкын толэш. Сакрыр ушмэн пэш пайдалэ культур. 1 га гыч погымо ушмэн 3 т сакрырм пуа. Сакрыр ушмэн культур кум пасу гыч ныл пасуыш куснымым йодэш (тыгэракын такыр пасуат шагалэмэш), адак фосфоритнэ ўандышым, мландэ пашам сай ыштымым йодэш. Сакрыр ушмэн мландым ок йавыктарэ, моло вожсаска сэмынак мландым сайэмдэн вэлэ кода, садлан тудын почэш ўдымё пырчан шурно шуко лэқтышан лийэш, доход утларак йэшаралтэш. Сакрыр промыслэныс дэч кодшыжым, паткэ пэш вийан вольык корм улыт. Ты культур паша вийым шуко йодэш. Садлан тыштэ ўдымё мландэ ик йэнган, стэп дэн таңастарымаштэ кок кана шагал толын гынат, куснэн кайшэ йэн % кум кана шагал лийын. Тугэ гынат, тыштэ помэшик влас улмо годым крэсаньык йорлэштын, тарзыш савырнэн шогэн, имньыдымэ крэсаньык тыштэ эн шуко улмаш. Пырчан шурныгыч тыштэ ўдалтыныт: уржа, шыдан, шўльб; пырчыдымэ культур: сакрыр ушмэн, парэнтгэ, ўдымё шудо, Сат пашат тыштэ кугу вэрым налын шога, Днэпр лышылсэ лап вэрлаштэ виноградат шочэш.

Чодран вэл (Полэсьэ) Бэлорус ССР дэн Касвэл облас дэн чакын шога. Тыштэ чодра йатыр уло, иман, лышташан чодра кушкэш. Вўдыжгё ситышын возэш. Калык плотналык шагалрак. Йал-озанлык пашаштэ кугу вэрым вольык ашнымаш налын шога. Тыштэ олыч йатыр уло, адак кормылан шудым, парэнтгым ўдат. Вэрысэ киндэ кочкаш сита, утыжо шагал лэктэш. Ўдымё культур-влак тыгай улыт: уржа, шэмшыдан; ушмэн кэчывэлнэ вэлэ ўдалтэш. Йатыр калык моло промысла дэнэ, ёрдышкё паша ышташ коштын илат.

Стэпыштэ вўдыжгё шагал возэш, калыкат шагалрак; ты район таварнэ киндым пуэн шогышо районлан шотлалтэш. Калык шагал улмо ожнак тышкэ машинам пуртыкташ тўнгалын. Тыштэ мландым ўандыдэ ўдэн илэныт. Помэшкык-влак тыштэ

шагалрак улыныт, тугэ гынат, крэсаньык йорлэшт толын. Нунын коклагыч ик вэлым кулак кушкын, вэс вэлым шуко крэсаньык тарзышкэ савырнэн. Тўн культур-влак: шыдан (касвэлнэ кокийаш, эрвэлнэ икийаш), шож, уржа, кукуруз; пырчыдымэ: кэчышудо, арбуз, дыньэ.

Днэ пр ш о л а в э л и к тўсан огыл. Тудо Пурлавэл дэн, Рудё шэмрокан облас дэн, стэп дэн ушнэн шога, садлан тўрлө ужашыжэ пошкудо кундэмжын тўсанрак. Пырчан шурно тыштэ Пурла вэлысэ гайак — уржа, шож, икийаш, шыдан. Сакыр ушмэн тыштэ



РАЙОН-ВЛАК

- | | | | |
|--|---|--|---|
| | 1 Шор район (А — шор чымыр район, Б — шор парвэтэ район) | | 5 Качывал культур район |
| | 2 Сакыр ушмэн район (А — Ушмэн-шыдан район, Б — сосна ашымэ район) | | 6 Шоран-сатар-пакча район |
| | 3 Пырчан шурно чот шочман район (А — Сосна ашымэ-шидан район, Б — Шиданан, сосна ашымэ р-н, В — Шыдан-кукуруза район) | | 7 Электрчыслымэ шурно чот шочман (пакча, шор, техник культур район) |
| | 4 Кайык ашымэ сатаран район | | 8 Ола воктанэ (А — Киев район, Б — Харьков район, В — Днепропетровск район, Г — Одессэ район) |

38 сўр. УССР-ын йал озанлык районжо-влак карт.

пурла вэлысэ дэч шагалрак ўдалтэш. Адак парэнтгэ, махорко тамака ўдалтэш, кэчывэлнэ кэчэшудым, арбузым, дыньым ўдат.

Колэктивизацэ шотышто Украин пэрвой вэрэм нальэ. Стэп кундэм 1931 ийыштак лўтынь колэктивлымэ районыш савырныш. Тыштак МТС пэрвой ыштайтэ. Ту примэр Союз мучко шарлыш. 1932 ийыштэ 500 МТС, 400 тўж. имньэ вийан трактырнэ паркэ лийэ. 80% мландэ пашам машина ышташ тўналэ. Ўдымэ мландэ вичийашлык жапыштэ 25 гыч 30 милион гэктарышкэ шуо, пырчыдымэ культурэ 21 гыч 28%-ыш кўзыш. Сакыр ушмэн, парэнтгэ,

кэчышудо, кормылык шудо ўдымё йэшаралтэ. Украинын кэчы-вэлныжэ у, хлопок район кушко (200 тўж. га). Кукуруз ўдымё чот йэшаралтэ. Вольык кормылык шудо, кукуруз, парэнгэ ўдымё вольык ашнымэ пашам вийангдаш йёным кондыш.

Социальнэ да тэхник шотышто йал-озанлыкым вэсэмдымэ, йал озанлык спэциализацым у шот дэн районлаш йёным пуыш (картым ончо).

Украин нэлэ грузан продукцым (шў, мэтал, киндэ) пэш шуко пуэн шога. Садлан транспорт тыштэ пэш кугу значэньан улэш. Тэныз_транспорт киндым, рудам вэс кугыжанлашкэ нангаймэ шотышто кугу значэньан улэш. Украинын энэр-влакшэ шагал вўдан улыт, Днэпр вэлэ кугу параход коштшан энэр. Садлан тыштэ кўртнё корнын значэньыжэ пэш кугэм шога. Кўртнё корно шукалыкышто Украин пэрвой вэрым налын шога (1 000 кв. км кумдыклан 30,5 км кўртнё корно толэш). Уло ССРУ-ын кўртё корно дэн шупшыктымо шотышто Украин $\frac{1}{3}$ ужашым налын шога, а энэрла дэн шупшыктымо шотышто $3\frac{1}{2}$ % вэлэ.

Украингыч тыгай продукцо-влак лукталтыт: шў, мэтал, киндэ, шёнчал, сапыр; пурталтыт: куэм (ткань), сложно машина, чодра, нэфтэ, кол.

Украин кўргыштё коштшо тўн грузшо Донбасысэ шў дэнэ Кривой Рогысо кўртнё руда улыт.

Грузым эн шуко коштыктышо тўн кўртнё корнышт Донбас — Москва, Донбас — Кривой Рог электрис вий дэн коштшо лийыт.

Украинын ончык вийан шогышаш корныжо:

1. Днэпр комбинатым (шў, мэтал, машина ыштымэ, химий промыслэныс) шарэн, вийангдэн шогаш; машина ышташ кўлэшлык эн сай сорт мэталым лукмо, транспортлык, горнозавод промыслэныслан машина ыштымэ пашам вийангдаш, адак йал-озанлыклан кўлэш удобрэным пуышо химпромыслэнысым вийангдаш.

2. Электроэнэргий пушо станцэ-влакым шў олтыш нэгызэш шукэмдаш, электровийым промыслэнысыш, транспортыш вэлэ огыл, йал-озанлыкышкат пурташ.

3. Кўртнё корнылам сайэмдэн, Днэпр да моло энэр-влакым сайэмдэн транспорт пашам нўдалаш.

4. Йал-озанлык пашашкэ машинам ситышын пуртэн, химий удобрэным шарэн шурно лэктышым шукэмдаш; йал-озанлык промыслэнысым шараш да вольык ашнымым шукэмдаш.

8. КРЫМ АССР.

РСФСР ужаышш пурышо Крым АССР, Крым пелостровышто вэрым налын шога, матэриkyш ангышыр Пэрэкоп пэрэшэйкэ дэн ушна.

Пўртўс
условий.

Крымын кэчывэл сэржэ мучко Крым курык шуйна; тыдэ Крым курык Кавказ курыкын ужаышжэ. Тэныз лишнэ улмо дэн да курык улмо дэн Крымын пўртўс условийжат ик гай огыл. Тудым йўдвэл тёр мландан ужаышжэ Шэм тэныз воктэн кийышэ Украин стэп дэч шагал ойыр-

тышан; кэчывэл сэр мучко шупшылтшо ағышыр лаптык йүдвэл мардэж логалмэ дэч курык дэн авыралтын. Тыштэ тэлым куго йүштө ок лий — йүрдымö, ойар кэчан кэнэж климытшэ дэн да кушкылжо дэн средиземномор климыт гайак; кушкыл-влак гыч оливкэ, кипарис, лаврэ, пропка тумо, т. м. пушэнэ-влак кушкыт. Курык рүдыжö да тушко йүдвэлым ушнышо күкшо вэрлажэ дэн Крымын кумышо курыкан областьжылан шотлалтэш. Нылымышэ областьшылан Кэрчэн пэлоостровым ойыраш лийэш. Курский аномалийым огына шотло гын, Кэрчэн пэлоостровым ССР Ушэмын күртнью рудалан эн поян вэржылан шотлаш лийэш; тыштак нефть уло, газ лэксман вэр шуко; пайдалэ күнчэн лукмо наста гыч Перэкоп лишнэ шинчал уло, кэчывал сэр воктэн Фэдосий дэч касвэлышкэ — Карадагыштэ — шэргэ акач стройкылык матэриал вэрэштэш, адак Алуштын йүдвэл-касвэлыштыжэ мландэ шү лэкмэ вэр уло.



39 сүр.

Крым пэлоостровын историйжэ.

Крым пэлоостровым остров манашат кэлша. Тудын вэржак историйыштэ шуко түрлө жап ужмыжым ончыкта. Шукэртэ очно эртышэ жап гычак тўгалын, шуко курым мучко Крым түрлө калык күчэдалмэ пэр лийын шогэн; түрлө калык-влак Крым пэлоостровышко тэңыз гычат, кукшо мландэ мogyрымат мийэн

шогэныт. Ожсо жапыштэ тэңыз мogyрым тышкэ финикий, грэк, римлян калык мийэн колонийым ыштэн илэныт; кокла курымышто Италий калык. варажым



40 сүр. Крым АССР.

турык-влак мийэныт, кукшо мландэ мogyрым түрлө кочэвник калык, нунын коклаштэ эн пытаргышлан сүас-влак мийэныт. 1784 ийыштэ кугыжан правичылтвэ Крымым Турций дэч сар вий дэн шупшыш налын, шкэнжын князшэ, бойаржэ-влак коклаштэ пайлэн пуэн, нунышт тушан куго дворэц-влакым ыштэн илаш тўгалыныт. Тушсо калык шукыжо Турцийыш шылын кайаш тўгалыныт. Крым сөй дэч вара (1854—1856 ийлаштэ лийын) кодшо сүас калык гыч пэлыжэ Турцийыш кайэныт. 1870 ий дэч вара, тышкэ күртнью корным шуктымэк, Крымыш

руш дэн украиньэц калыкым илаш шуко колташ тўнгалыныт. Граждан сөй гоным Крым Врангэлын шылын утлаш төчымө пытаргыш вэржэ лийын, 1921 ийыштэ гына Крымым ошгвардэйц тўшка дэч эрыктымэ.

Калык. Крымыштэ шуко түрлө наций ила: сүас 25%, руш — 42%, украиньэц-влак 11%; ньэмыч, йэврэй, грэк, болгар, армән, адак моло наций тушто шагал улыт. Крым сүас-влак Крымын кэчывэл ужашгыжэ, угларакшым ауллаштэ илат; нуно сат-пакча паша дэн илат: тамакым шындат, виноград ончэн куштымө пашам ыштат. Промышлэныс паша альэ үлнө шога гынат, Крымын олаштэ илышэ калыкшэ ончыл вэрым налын шога (46% — ССР Ушэмыштэ пэрвой вэрым); Крымыштэ ожсэкак культур паша вийын кайэн тыштэ йатыр порт-влак улыт, йал-



41 сүр. Крымын кэчывэл сэржэ. Шэм тэнгыз түрыштө канымэ порт.

озанлыкынат таварлыкшэ кўшнө шогэн, адак курорт пашат талын шарлэн ончык кайэн. Тэвэ сандэнак Крым олалаштэ илышэ калык шукэм мийэн. Куго ола *Симфэрополь* Крым АССР-н рўдыжө, *Сэвастопол* — Шэм тэнгызыштэ эн сай гаваньан порт. *Йалта* — кэчывэл Крымыштэ улшо курорт-влакын рўдышт, *Кэрчь* — *Кэрчэн* пэлоостровышто улшо нэлэ промышлэнысын рўдыжө.

Озанлык. Пўртүс условий түрлө лиймэ дэн озанлык пашат түрлө лийын.

Крымын 80% нарэ вэрым налшэ төр стэпэш пырчан шурно ўдалтэш; пытаргыш ийлаштэ тыштэ сат культур дэн хлопок пураш тўнгалыч; Крым курык ончалнысо курыкан ужашыштэ сат паша дэн пакча паша ышталтэш, кўшылрак вэрлаштыжэ вольыкым кўталтэш; Крымын $\frac{1}{100}$ ужашыжым налшэ кэчывэл сэржэ

тамака да виноградник дэн ойырлэн шога, адак тыштэ пўтынь ушэмлян куго шотан курорт-влак улыт. Эн пытартышым кўртнѳ руда лукмо Кэрчэн пѳлостров, тыштак Кэрчэн мѳталургий завод — пѳлостровын нѳлѳ индустрий районжо.

Пѳрвой вичийашын тўналтышѳш Крым йал-озанлык район ильѳ, ындыжым промышлѳнысшѳ валовой продукций шотышто йал-озанлыкым ѳртѳн кайыш. Крым гыч тыгай наста-влак луктылтыт: чойын, кўртнѳ руда, шѳнчал, стройкылык материал, йал озанлык продукций гыч — фрукт, тўрлѳ арака, тамака. Пуртымо наста-влак тыгай: мландѳ шўй (Донбас гыч), нѳфт (Кавказ гыч), киндѳ (Украин гыч), тўрлѳ куымо наста (МО дѳн ИПО гыч). Кугыжан да кнѳѳзь-влакын дворѳцыштым кѳчывѳл сѳрыштѳ шѳмѳр калыклан йѳрышѳ санаторий дѳн канымѳ пѳртлашкѳ савырмѳ. Кѳнгѳжым Крымыш 300 тўжѳм нарѳ курортыш толшо да турист-влак мийат. Крым пашазѳ дѳн крѳстѳйаныклан „пўтынь шѳмѳрлан ѳмлалтмѳ вѳр“ лийѳ. Йал-озанлык — мучко колѳктивлымѳ; тыдлан нужна-влакын чумыр вий дѳн кулак ваштарѳш кучѳдалмышт полшыш. Куго совхоз-влакым ыштымѳ: йўдвѳл ужашыштѳ шурно-совхоз-влак, кѳчывѳл сѳрыштѳ — тамака, виноград да сат паша совхоз-влак. Ёдымѳ мландым шарымѳ, сат-пакча культур дѳн тамак ёдымашым ви-йангдымѳ, у культур-влак пурталтыт, хлопок ёдымѳ мландѳ 36 тўжѳм га-ш шукталтын. Тамака фабрик, консѳрв завод йатыр ышталтыч; пакча, сат йѳмыж консѳрв заводымат йатыр ыштымѳ. Кэрчѳн мѳталургий заводым угыч вѳсѳмдѳн шарѳн ыштымѳ, тѳнгыз корно дѳн Мариуполь коч Украин заводлашкѳ колтышаш-лан кўртнѳ рудам ойыртѳмын шуко лукгаш тўналмѳ. Кўртнѳ рудан кучажым химий заводыш колтѳн, йал-озанлыкклан кўлѳш фосфор йўангдышым ышталтѳш. Сѳвастопольѳш судна-влакым рѳмонтлымо куго заводым угыч ачалѳн ышталтѳш; тушагынак 24 тўжѳм квт-ан ѳлѳктростансым ыштымѳ, ѳлѳктростансыш шўым ѳрдыжгыч кондалтѳш; стройкылык материал лукмо да тыдѳ материалым стройкылан йамдылымѳ промышлѳныс шарлѳн шога.

Сўас наций культурым нѳлталаш шуко пашам ыштымѳ, чылам туныктымо пашам ѳртарымѳ, национальнѳ вуз-влакым почмо, национальнѳ пѳчаттым, тыгыдѳ наций-влаклан наций район-влакым ыштымѳ.

Тѳвѳ тыгай паша-влакым пѳрвой вичийашыштѳ шуктымо; тидѳ паша-влакым ыштымѳ дѳн умбакыжѳ ыштышаш тўн паша-влаклан-корным почмо.

Крымын ончыкыжо ыштышаш тўн паша-влак тыгай шогат:

1. Кэрчѳныштѳ кўртнѳ лукмо дѳн мѳталургий пашам ончык шарѳн колтымаш.

2. Вѳрыштѳ лукмо мландѳ шў дѳн, нѳфт дѳн, газ дѳн, адак мардѳж вий дѳн пайдаланымѳ Крымын шкѳнжын ѳнѳргѳтикѳ нѳгызшым ыштымаш.

3. Спѳѳциальнѳ крльтур-влакын удѳльнѳ висаштым умбакыжат нѳлталмѳ.

4. Курорт пашам умбакыжат вийангдѳн шогымо.

9. КАВКАЗ.

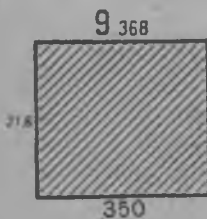
Йүдвэл Кавказ край да Дагэстан АССР.

Иудвэл Кавказ край Кавказын йүдвэл ужалыжэ тун курык рүдо дэк шумэшкэ адак Донбасын эрвэл ужалыжым (50°-ыш шумэшкэ) налэш.

Пүргүс
условий.

Мландэ умбалжым ончыма гыч Йүдвэл Кавказ край кум ужашлан пайлалтэш: 1) күкшө курыкан зон: тышкэ Тун курык рүдо да тудын йүдвэлыштыжэ күкшө вэрла (нунын коклаштэ 5600 м дэч күкшырак Эльбрус курык) пурат, тидэ күкшө вэр Дагэстанэш кумданэш, 2) курык ончыл вэрла—Кубань, Тэрэк энэрла лийн дэк шуэш, 3) тидэ лийн дэч йүдвэлышкэ кийышэ „төр вэр“.

Стэпыштэ йогышо энэр-влак—Дон, Доныш йогэн пурышо Йүдвэл Донэц, Сал, Маныч энэржэ-влак дэн, адак Кума энэр куаш вүдан улыт. Кума дэн Манычын кэнэж жапыштэ йатыр вэрлашт кошка. Курык кокла гыч йогышо Кубань дэн Тэрэк шкэныштын притокрышт дэн күшныжэ талын йогымыштан, үл-ныжэ йошкын шичмэ дэн куаш улмыштан параходлан кошташ огыт йөрө; тидлэч посна ий жап вашталтмэ дэн да йуж гыч вочшо вүдыжгө лийын шогымылан, адак лэдник-влак шулэн шогымо дэнат тидэ энэрлаштэ вүд кэлгыт ик төр огэш шога; йогэн пурымаш лышнышт йатыр годым рүдыштым йомдарэн сэр умбак лэкмышт дэн мландым купыш савырат (тыгай купым „плавня“ манын лүмдымө). Курык койышан улмыштым Дагэстанысэ энэр-влак утларак ончыктат. Дагэстанын эн кугу энэржэ



Сулак. Донышто гына параход-влак коштын кэртыт. Кубаныштэ изырак судна-влак Краснодарыш шумэшкэ коштын кэртыт, моло энэржэ судна кошташ лийдымэ улыт. Сандэн курык энэр-влакын, утларакшым Сулак энэрын, энэргэтик шотышт лэш куго. Йүдвэл Кавказ энэр-влак вүдангымаштат куго шотан улыт. Кавказ ончылын (Прэдкавказьэ) мландэ умбалжэ йүдвэлыш почылт шога йүдвэч нымогай курык дэн ок авырналт. Сандэн климытшэ дэнат, умбал рок, кушкыл түсыж дэнат Йэвроп Росий мландылан кэлшышэ улэш, ойыртышыжо кэчывэлыштэ улмыжо да курыклан лышнэ улмыжо дэн гына уло. Тэлэ йүштө йуж курык рүдо дэч умбакыжэ огэш шу. 20° нарэ йүштө курык рүдын йүдвэл могырыштыжо кумдыкэшак лийын кэртэш (кэчывэл Дагэстанын тэнгыз воктэн лап вэрыштыжэ гына тыгай йүштө огэш лий), йүдвэл-эрвэл ужалыштыжэ 20° нарэ йүштө тэлым эрэк лийын шога. Йүдвэл Кавказысэ климыт иктыжлан-вэсыжэ ваш шогышо кок вий ушнымо гыч лийэш: Средизьэм тэнгыз умбач толшо касвэл мардэж-влак вудыжгө тэнгыз йужым кондат, эрвэлым кукшо Азий покшэч толшо мардэж-влак тэлым кукшо йүштым, кэнэжым кукшо шокшым кондат; курык рүдо гыч йүдвэлышкэ шупшылтшо Ставрополь плато тидэ кок вий ойыршо күкшө вэр. Кэчэвэл ужалыштэ, курык рүдо воктэн күкшө вэрлаштэ рэлийэфын вли-

аныжэ палэ лийэш: вэр кўкшэмме сэмын климыт, утларак йўш-тэмэш, утларак вўдыжгэмэш. Шэм тэңыз дэн курык рудō могы-рым кэчывэл касвэл гыч йўдвэл-эрвэлышкэ торлымо сэмын йуж гыч вочшо вўдыжгō шагалэмэш (80 гыч 30 см нарэ).



43 сўр. Йўдвэл Кавказ край (Дагэстан АССР дэч посна).

Йал-озанлык паша ышташ сай условийан вэрла Кубань энэ-рын кокла да ўлыл йогынжо воктэн улыт: тыштэ ик сэмын тōр рэлыэф, шокшо дэн вўдыжгō ситыпашлык да ўмбал шэм рок йал-озанлык-пашалан кэлшышэ улыт. Йўдвэл Кавказыштэ йал-озанлык кўлэш дэч посна, промылэннослан кўлэш настат шуко, Кавказыштэ мландэ шўат, нэфтат уло. Мландэ шў Донбасын эрвэл ужашыштыжэ да Кавказ курык рудō воктэн (йўдвэлыштэ) лэктэш, нэфт — Грозный дэн Майкопышто, адак,

тушто шунгалт йогышо вуд вий дэн пайдалана ш лийэш, тудо курык рүдө мучко уло. Тидлэч посна Йүдвэл Кавказыштэ тусан метал гыч ший, цинк, вулно (Йүдвэл Осэтийыштэ Алагир лышнэ) вэрэштыг, Кабардин-балкар областьшэ — Малкыштэ күртнө уло, Шэм тэңыз воктэн цэмэнтлан йөрышө шун вэрэштэш, Миньэраловодск чойын корнышто: Жэлэзноводск — Пятигорск — Йэсэнтуки — Кисловодскышто чэр порэмлаш кэлшышэ миньэрал пашаш-влак улыт.

Йүдвэлкавказын историйжэ.

Руш калык мийымэ дэч ондак курыклаштат, тугак Кавказын тор вэрлаштыжат озанлыкын тунг пашажлан волькык ашнымэ паша шотлалтын. Йүдвэл кавказыш пэрвой казак-влакым колташ тунгалыныт (донской, кубанский, тэрский казак-влак). Курык ужашыжым кодшо курымын кудлымшо ийлаштыжэ гына сэнгэн налмэ. Тунам горэц-калык пэш талын күчэдалын. Сэнгэн налмэ сэмын горэц калыкым тор вэр гыч воктэн шогэныт, горэц-влакын йатырыш сэгышэ-влак кид йымалан кодымашын (Шэм тэңыз воктэн да Адыгэйыштэ илышышт) Турцийыш кайэныт. Горэц-влак кодымо мландыш руш калыкым намайэн шогэныт. Уэш мийэн шогышо-влак крестыйан дэн мэшчан-влак лийыныт, нунылан „иногородный“ лүмым пуэныт; тэвэ тыгэ кум сословийым ыштэныт; казак, горэц да „иногородный-влак“. Тидэ элыштэ илышэ калык шукэмэ шотышто 70-шэ ийлаштэ Ростов — Баку чойын корно ыштымэ полшэн. Чойын корно ыштымэ дэч вара 25 ий жапыштэ Кубавыштэ илышэ калык кум пачаш, куралмэ мландэ 5 пачаш йешаралтын. Тыштэ помэшик мландэ пэш шагал улмаш (5% нарэ гына), сандэн производичылнэ вий ончык каймаш дэн капитализм вийагмаш рүдө Росий дэч утларак талын кайэн (тушто альэ крэпостничэствэ дэч кодшо руш промышлэныс пашам чарэнрак шогэн). Тидлан кэлшышэ пүртүс условийат, Шэм тэңыз лышыл лиймат, утыжым калык лийдымат полшэныт. Йал-озанлык сатум шуко пумыжо дэн, адак иатыр машина вий дэн пайдаланымыж дэн ойыртышан улмаш. Йалын социальнэ шот дэн лончылалтмыжэ кэлгышкэ пурэн шуын улмаш. Мландыдэ илышэ да имньыдымэ Шуко йорло крестыйан-влак вашэш йал-озанлык буржуазий — кулак тўшка йатырын шогэныт. Сөй дэч ожнысо жапыштат Йүдвэл Кавказ йал-озанлык машинам, адак промышлэн сатум ужалымэ куго рынок олмышто шогэн. Йүдвэл Кавказыш кэңэж жапыштэ паша кычалшэ-влак „нужнагшэ“ рүдө губэрнийла гыч мийэныт. Вэрысэ паша вийым йал-озанлык чылажымаг шындарэн шогэн. Сандэн тыштэ кустар пашам, пэлкэ (ордыжыш) лэктын ыштымэ пашам нимомат шинчэн огытыл. Граждан сөй жапыштэ Йүдвэл Кавказ казак-влак гыч лийшэ күжгө лончө кулак тўшкажэ дэн (руш импэрйализмын эн ўшанлэ куралжэ) да „Тымык Дон“ дэн пырла ошгвардий контррэволюцын тунг энгэрымэ вэржэлийын. Граждан сөй 1922 ий мартэ шуйинэн кодын. 1922 ийлан ўдымө мландэ 50% шумэшкэ туртын. Пэрвой вичийашын тунгалтышланат ўдымө мландэ сөй дэч ожо нарэ лийын шуын огыл — 83% гына шуын.

Калык.

Йүдвэл Кавказ крайыштэ түрлө наций калык ила. Руш калык 43%, украин калык 34% тор мландан ужашыштэ Филат. Украин калык утларакшэ Кубань воктэн ила; Кубань воктэн йатыр районлаштэ йал калык гыч утларакшэ украиньэс-влак улыт. Вэрысэ тунг калыкын шукуышт курыклан ужашыштэ илат; тушко нуно сөй годым да колонизацэ жапыштэ ишалтыныт улмаш. Совет влас лиймэк тунг калык-влак наций шот дэн пасна автоном облас, да республик-влаклан шэлылтыныт. Йүдвэл Кавказ крайыш 7 наций автоном облас да 1 республик пурат.

Облас.	Рүдө.	Облас.	Рүдө.
Адыгэй	Краснодар	Ингуш	Орджоникидзэ
Карачай	Микойан-Шахар	Йүдвэл Осэтин	Орджоникидзэ
Чэркэс	Баталпашинск	Чэчэн	Грозный
Кабардин-балкар	Налчик	Дагэстан АССР	Махач-Кала



41 сүр. Карачай А. О. Горэи-карачайэвэц-влак Кавказ курык тайыл чодраштэ.

Йүдвэл Кавказ крайын наций автономийжэ гыч эн кугыжо Дагэстан АССР; тыдэ шуко калыкын Каспий тэңыз воктэн историй корныштышт шогэн. Тыштэ шуко түрлө калык ила; Дагэстан АССР-штэ түрлө йылмэ дэн ойлышо лулэн наций-влак илат.

Йүдвэл Кавказыштэ түрлө вэрэ калык ик сэмын чүчкыдын огэш илэ. Утларакшэ калык Кубань энэр лапыштэ ила, тыштэ

ик кв. км-лан 50 йэн дэч шуырак возэш; йүдвэл-эрвэл кукшо стэплаштэ, кэчывэлыштэ курык рүдө воктэн күкшө курыкан вэрыштэ 1 кв. км-лан 10 йэнг дэч шагалрак логалэш. Йүдвэл Кавказыштэ ола-влак вара лийшэ улыт; тышсэ ола-влак крэпость, порт, курорт олмышто лийын, альэ сату паша промыслэныс пункт сэмын руш калык мийымэк гына кушкыныт. Вүд корно вийнэн шуыдымо стэп районышто кугу станцэ-влак улыт, тидэ станцэ-влак йал озанлык промыслэныс кушмо сэмын шуышт олашкэ савырнэн шогат. Пытартыш жап мартэ шкэ промыслэнысышт лийдымэ курыкан ужашыштэ улшо наций автономий-влакын олашт лийынак огыл манаш лийэш. Кокла шот дэн крайыштэ олаштэ илышэ калык 20% нарэ, наций автономийлаштэ 10% дэч шагалрак.



45 сүр. Дагестан АССР.

Йүдвэл Кавказыштэ кугырак ола-влак тыгай:
Ростов — 425 түжэм йэн, Дон энэрым Азов тэнгызыш йогэн пурымыж дэч тора огыл, крайысэ рүдө ола; тыштэ порт, чойын корно-влак ушнымаш, промыслэныс рүдө куго ола.

Йүдвэл Кавказыштэ кугырак ола-влак тыгай:

Новоросийск — 180 түжэм йэн, Кубань гыч киндэ лукмо шотышто эн шолдра порт; цэмэнт промыслэныс рүдө ола.

Краснодар — 170 түжэм йэн, Кубань энэр воктэн, чойын корно-влак ушнымы, йал-озанлык промыслэныс рүдө ола.

Грозный дэн **Майкоп** — нэфт промыслэныс рүдө ола-влак.

Таганрог — 120 түжэм йэн, портовый да, шэм металлургий рүдө ола.

Туапсэ — нэфт лукмо шотышто портовый ола, тушко Грозный ола гыч нефтэпроводым пыштымэ.

Орджоникидзе (тошто лүмжө Владикавказ) — Тэрэк энэр воктэн, Тифлисыш кайымэ Военно-Грузин шоссэ корнын тунгалтыш пунктшо.

Пятигорск — курорт районышто рүдө ола.

Озанлык. Кугыжан жапыштэ Йүдвэл Кавказын производи-чылнэ вийжэ йал-озанлык нөлтальмэ могырым гына кушкын шогэн. Совэт властын промыслэнысын кугын шарэн нангайаш тунгалмыжлан Йүдвэл Кавказын калык озанлык структуржо йөршэш вашталтэ; промыслэнысын валовой продуксыштыжо удэлынэ висажэ 1913 ийыштэ 20% дэчат шагалрак улмаш гын,

пэрвой вичийашын тўнгалтышэш 45% нарэ, пәтиләткә пытартышэш 64% нарэ шуын, тыгә край йал-озанлыкан гыч индустриальнә йал озанлыкан лийын шуыш. Йатыр озанлык пөлка (отрасль) пашаштә Йүдвәл Кавказ ССР Ушәм калык озанлыкын эн ончыл вәржым налын шога. Киндә шочмо дән киндым ужалаш лукмо шотышто ССР Ушәмыштә Украин дән төр вэрым налын шога. Йүдвәл Кавказ кәчышудо да тамака ўдымб шотыштат пэрвой вэрым наләш; курык промышләнәс пашаштә Йүдвәл Кавказ нефтым, цәмэнтым пуа (нефт чыла ССР Ушәмыштә лукмын тыштә $\frac{1}{4}$ ужашыжә ләктәш, Кавказ вәс вәл дәч вара кокымшо вэрым наләш, цәмэнт ыштымә шотышто ССР Ушәмыштә пэрвой вэрыштә шога, тыштә чыла Ушәмыштә ыштымә цәмэнтын $\frac{1}{4}$ -шә ләктәш). Ўзгар ыштән лукмо промышләнәс гыч тыштә йал-озанлык машина ыштымаш ($\frac{1}{4}$), адак тыштә йал-озанлык продуктым-сырйом моләмдән ыштымаш — ўй лукмаш, вож саска консэрвым йамдылымаш, тамак шуктән ыштымаш кумда вэрым налыт.

Пәтигорск дән Сочи курортан районжб-влак дән Йүдвәл Кавказ пўтынә Ушәмыштә пэрвой вэрым налын шога.

Йүдвәл Кавказ край — мучко коләктивлымә край, мэханизациә шотышто йал-озанлык утларак күшнб шога. Йал-озанлыкым социалистла вәсэмдән ыштымә пашаштә Йүдвәл Кавказ моло облас, край, рәспублик-влак дәч эн ончыч кайән шогыш. Мучко коләктивлымә пашам тўн шотышто 1931 ийыштак шуктыш. Коләктивизациә пашам эргарымә дән ик жапыштак МТС-влак ышталт шогышт; МТС шот 1932 ийыштак 250 нарыш шуо, тыгә лиймә дән тўн ужаш колхоз паша МТС полыш дән ышталт шогыш. 1934 ийышгә йал-озанлыкым мэханизациә шотышто йбршәш ыштән шукталтәш.

Йүдвәл Кавказыштә шурно ўдышб, вольык ашнышә, спәциальнә (хлопок, тамака, виноград-сат) совхоз ыштымаш кумдан шарлән.

Йүдвәл Кавказыштә йатыр совхоз, мут гыч, Гигант (Сальск лишнә) дән Учәбно-опытный (Ростов ола дәч кәчывәл-әрвәлыштә) шурно ләктышым күгәмдымә дән йал-озанлыкым социалистла вәсэмдән ыштымаштә ойыртәман куго полшымышт ончыктышт. Социалист шурно озанлыкым ыштымаштә пэрвой опыт ончыктымә олмышто шогышт. Тидә совхоз-влакын пашашт цўтынәк мэханизироватлымә. 1931 ийышгә „Гигант“ совхоз пасушто 500 тракторы, 400 комбайн да куго автомобиль парк ыштәнәт. Эрдән түрәтдә шогышо парчаштә улшо шурно пырчым касыжлан түрәдын, шийын, автомобильыш олгән, чойын корно станцәш мэханикә йөндән вагонлашкә олгән шукталтәш. Вольыкым күтән кондыштво чара стәпәш ыштымә „Гигант“ совхоз кизыт кугыжанышлан ий гыч ийыш 65 тўжәм т нарә шурным пуән шога.

Армавир лишнә Сталин лүмәш совхозым пўтўннән агро-индустрий комбинатыш савырымә. Тыштә йал-озанлык пашан чыла тўсыжат уло: шурно ўдымаш вольык ашнымаш, виноград куштымаш адак йал-озанлык промышләнәс прәдприятий гыч — арака шолтымә завод, вакш, галәт (праник) фабрик, т. м. Йал-озанлык продукто совхозышто заводлаш моләмдән ышталтәш, ыштымә дәч кодшыжо (куча) мөнгә йал-озанлыкан пөрыталтәш, мут гыч, арака завод гыч кошо бардә дән вольыкым пукшат.

Йүдвәл Кавказ крайыштә чылажә 500 нарә совхоз уло, ўдымб мландә кумдыкышт $1\frac{1}{2}$ млн. га, тыдә чыла ўдымо мландын 13%-жә лийәш. Ўдымб мландын тўн ужашыжә (74%) колхоз

кучымо мландэ. Йал-озанлыкым социалистла молэмдэн ыштымэ дэн пэш куго сэнгымаш-влак лийыч. Ёдымё мландэ вичийашлык коклаш 34%-лан йэшарымэ, альэ тиддэчат куго паша — шулло акан культурым шэргэ акан культур дэн вашталтэн ёдаш тўнгалын Ёдымё мландым сайёмдымэ. Ёдымё шурно гыч сар дэч ожсо жап дэн тагастарымаштэ ныл кана шуқырак кукурузым Ёдаш тўналмэ. Кукурузым моло районлаштэ Ёдаш лийшэ шурно олмэш — шыдангдэн, утларакшэ шож олмэш ёдалтэш. Пэш кумдан (2¹/₂ кана) кэчышудо дэн тамака ёдымаш йэшаралтын, адак вольык курго нэгыз — Ёдымё шудо куго вэрым налэш. Тылэч посна у



46 сўр. „Гигант“ совхоз. Комбайн дэн шыдагым погымаш.

культурым ёдаш тўналмэ; хлопок, рис, соя, италийан кыньэ, кэнаф, кэндыр, рами, молат. Ожсо ййлаштэ тидэ культур-влакым шинчэнат огытыл. Киндэ шурно гыч йёдвэлыштэ да Дон басэйныштэ икийаш шыданг, кэчывэлыштэ шыжым ёдэн кодымо (кокийаш) шыданг ёдалтыт. Кокымшо вэрым кукуруз налэш, кукуруз утларакшэ Кубаньыштэ ёдалтэш. Курык ончылнысо наций районлаштэ кукуруз эн пэрвой вэрым налэш, тугай вэрлаштэ моло шурным огыт ёдё манаш лийэш. Кумышо вэрыштэ Йёдвэл Кавказын тўн тэхникэ культурлан кэчышудо шога. Тудым утларакшэ Кубаньыштэ (Краснодар дэн Армавирыштэ) ёдат. Ёй лукмо промыслэныс вийнэн шога, уй лукмо дэч кодшо кучажэ сёсналан пукшаш кайа, сандэн сёсна ашнымэ пэчат шарлэн шога. Тамака ёдымё тўн районлан Тамань пэлоостров дэч Кубаньын притокшо

Лабэ энэр дэк шумэшкэ вудыжгö касвэл чодра кундэм шот-лалтэш.

У культур гыч тунг вэрыштэ хлопок шога; хлопокым Тамань пелостровышто, Кума энэр лап вэрыштэ (Прикумск—Моздок) адак Дагэстан лап вэрыштэ ұдат. Хлопок ұдымо у район-влак гыч Кавказ край Украина дэч вара эн куго район (200 тўж. га дэч шуқырак). Вудым шуко йöратышэ рис ұдаш эн кэлшышэ вэрлан Кубань дэн Тэрэк энэр-влакын „плавни“ луман ұлыл ужашышт шотлалтэш; кизытсэ жапыштэ ты вэрлан ужашыштым коштэн, ұдаш йöрышö мландыш савэрымэ.

Йудвэл Кавказыштэ сат, пакча, виноград паша ышташ пэш кэлшышэ условийан вэрла улыт. Куго виноград сад-влак Шэм тэнгыз сэрыштэ, Дагэстан лап вэрыштэ адак Дон, Кума, Тэрэк энэрла воктэн улыт.

Йудвэл Кавказын эн куго йал озанлык районжо Кубань (Краснодар — Армавир); тыштэ шурно культур дэч посна тэхник культурат куго вэрым налэш, утларакшэ кэчышудо ұдалтэш; йал-озанлык промыслэныс чот вийнэн шога, адак ұдымö шурно нэгызэш да йал-озанлык промыслэнысын кодшыж дэн пайдаланы-машэш вольык ашнымэ паша вийын ончык кийэн шога. Йудвэлым Кубань районыш Дон стэп энэрта; тыдат шурно ұдымö район, шурно дэч йатыр шагалрак кэчышудым ұдат, адак паша пашам ыштат. Каспий тэнгыз воктэн кукушо стэплаштэ ончылно шогышо йал-озанлык пашалан күтö вольыкым ашнымаш (утларакшэ шорык ашнымаш) шотлалтэш.

Наций область-влакын тэриторийышт курык рүдö мучко кок полосалан шэлылтэш — кэчэвэлыштэ — күкшö курык полоса; тыштэ күкшö курык альпий олыклаштэ пүтүнъэк вольык ашнымэ паша гына шарлэн. Вэсыжэ—курык ончыл полоса, тыштэ вольык ашнымэ дэн пырля энэрла дэн пүчкылтшö кэлгэ корэмла воктэн курык мландат улэда. Курык рүдö вэс могырышто ойырлэн Шэм тэнгыз сэр кийа. Шэм тэнгыз сэр климыт лэвэ, вудыжгö, тэлэ тыштэ ок лий, сандэн тыштэ пүртүс условий спэциальнэ культурлан (сат йэмыжлан, виноградлан, тамакалан, италийан кыньэлан) да курорт пашалан кэлышэ. Специальнэ культур-влак районлан курыклан Дагэстанын лапэмлажэ шотлалтэш.

Йудвэл Кавказ промыслэнысын ик ужашыжэ пашажым йал-озанлык сырйо дэн ыштэн шога: ложаш йонгыштымo, ұй лукмо, вож-саска дэн фрукт-консэрв ыштымэ, крахмал-паток ыштымэ коваштэ илымэ, молат; вэс ужашыжэ — күнчэн лукмо сырйо дэн пашам ышта: нэфт, мландэ шұ йамдылымэ, цэмэнтым ыштымэ, тўсан мэталам лукмо.

Йал-озанлык промыслэнысын рүдö вэрлажэ Ростов, Краснодар, Армавир. Йал-озанлык промыслэныс гыч ложаш йонгыштымo, ұй лукмо, консэрв, тамака ыштымэ промыслэныс ужаш-влак утларак куго шотан улыт; тидэ ужаш-влак (ложаш йонгыштымo дэч посна) утларакшым консэрв ыштымэ паша пэрвой вичийаш-лыкыштэ кушкын шуыч (12 пачаш). Кочыш-йуыш ыштышэ промыслэныс 50% -лан кушкын; тугэ гынат, крайын чыла продук-

тыжым налмаштэ удэлыне шотшо 27% гыч 21%-ш волэн, тудым талын кушшо нэлэ промышлэныс йатыр эртэн кайэн. Продуксыжо шотышто нэфт промышлэныс чыла край промышлэнысын $\frac{1}{3}$ ужашыжэ лийэш, пэрвой вичийашын заданьым $2\frac{1}{2}$ ийыштэ тэмыш; нэфт пашашкэ мэханизацэ йөнум пуртымылан кóра нэфт лукмаш паша пэрвой вичийашыштэ $2\frac{1}{2}$ гана йэшарымэ, сар дэч ончылсо жап дэн тагастарымаштэ нэфт 6 кана шуқырак луктылтэш. Нэфт продуктым ыштышэ промышлэныс пэш вийын шарлэн кайаш тўнальэ. Нэфт шупшыктымаштэ лийшэ расходым волтышаш вэрч Грозный гыч Туапсышкэ (заграницэ дэн Шэм тэңыз портлашкэ



47 сўр. Грозный. У ыштымэ нэфт промыслаштэ вышкэ-влак.

лукташ), Армавир дэн Ростов гыч Украиныш у нэфт провод-влакым ыштымэ.

Мландэ шў лукмаш, чумыржо Шахтэ районышто вичийашэш 2 каналан йэшаралтын, сōй дэч ожсо жап дэн тагастарымэ годым, мландэ шў кызытсэ жапыштэ 3 кана шуқырак луктылтэш. Мландыгыч лукмо пашаштэ мэханизацэ йөн чот пурталтын; йатыр куго шахтым почмо. Цэмэнт лукмашат кок кана дэч утыж дэн йэшаралтын (Новоросийск районышто), тугак тўсая мэтэл-влак: цинк, вулно, ший (Орджоникидзэ ола дэч кэчэ вэлыштэ, Садон рудниклаштэ) кок кана дэч шуқырак луктылтэш.

Сōй дэч ожсо жапыштэ Йудвэл Кавказыштэ йал-озанлык промышлэныс дэн мландыгыч кўнчэн лукшо промышлэныс иктышт-вэсышт дэн нымо денат ушнэн шогэн огытыл, кажныжэ моштымыжо сэмын ыштэн. Вичийашлык кóргэш тидэ кыл кучы-машым йал-озанлык машина ышташ тўналмэ дэн шукталтын.

Ростовэш Ростсэльмаш гигант заводым ыштымэ дэн машина ыш-
тымаш 20 каналан йэшарэн.

Ростсэльмаш завод шкэтэк кугыжан ожсо Росийыштэ ыштымэ дэч шуырак йал-озанлык машин-влакым ыштэн луктэш; тидэ заводышто түрлө-түрлө йал-озан-лык тарман дэн машина-влак, комбайн йоткэ, ышталгэш. Ожнырак моло кугыжа-нышла гыч кодымо машин-влакат ышталыт. Тыгай машина — пикэр (кукуруз комбайн) силос пүчмб, кукуруз шиймэ машина, хлопок дэн рис ұдымб, шындымэ машина, культиватыр, молат. Ростов заводын чыла кулэшыжат кид йымалныжэ: мэтальм пошкыдо Сулинск дэн Таганрог заводла гыч конда, мландэ шўйым — Шахтэ гыч, тувчынак станцэ гыч электроэньэргийым налэш, машина ужашлан күлэш пушэнтгым — Майкоп район гыч; ыштэн лукмо продуксыжым пэрвойк Йуд-вэл Кавказ шкэ налэш, тудын Дон дэн Кубань киндэ шочшан стэп мландыжлан шуко машина күлэш. Ыштымэ машина-влакын ужашышт пошкыдо Украин дэн Йул вэл районлашкат колталыт.

Йал-озанлык машина ыштымаш күнчэн лукмо промышлэнысым тудын мэталь, мландэ шў, нэфт-продуксыжо дэн (трактырыштэ, автомобильыштэ йўлатымэ ұзгаржэ дэн) йалозанлыкклан полшаш шогалтэн. Тыгэ лиймэ дэн Йўдвэл Кавказ озанлыкын тўн шотышто шогышо ужашышт чумыр ик комбинатыш ушнэныт.

Электрофикацэ шогышто вичийаш план почэш электроэньэргийым промышлэныслан кум тўн районлан пуаш овчымо:

1) Донбаслан эрвэл мландэ шў промышлэнысшэ дэн Ростов дэн Таганрог промышлэныс дэн;

2) Новоросийсклан портшо да цэмэнт заводшо дэн, Майкоп нэфтлан, Краснодарлан йал-озанлык промышлэнысшэ дэн;

3) Грозный дэн Орджоникидзылан нэфтэ да тўсан мэтальур-гийышт дэн.

Энэргий налэш пэрвой кок районушто антрацит шытыб (мландэ шў пудырго) дэн пайдаланалтэш, кокымшо районушто — мазут дэн, кумышо районушто — вўд дэн. Пэрвой вичийашыштэ электро-станцэ-влакын вийышт сўй дэч ожсо жап дэн тагастармаштэ 7 кана йэшаралтын. Йўдвэл Кавказыштэ тўн станцылан Шахтэ, Новоросийск, Краснодар, Гизэльдон станцэ-влак шотлалтыт; кизыт шуко станцым угыч ышталтэш.

Озанлык да культур паша вараш кодын мийымылан утларак-шым стройчылствэ паша наций областьлаштэ вийан ышталтэ. Чодра, чодрахимий ұй лукмо, сыр шолтымо, консэрв шолтымо промышлэныс пашаштэ чыла у завод-влак наций область тэри-торийэш ышталтыч. Нунын промышлэныс продуксышт вичийаш-лык коклаш 10 каналан кушко (10 млн. тэнгэ гыч 100 млн. тэн-гэш шуын).

Лэнин национальнэ политикым шуктэн шогымо дэн Йўдвэл Кавказ крайысэ автономий-влак күчык срокышто палыдымын вашталтыч. Кугыжан правичылствэ годым лийшэ ик нацийым вэс наций дэн сыратэн илымым пытарымэ; ожсо жапыштэ йэш-влак коклаштэ ваш-ваш иктэ-вэсыштым йёршэш пуштын пы-тарымаш, „вўрлан вэрч вўр“ манмэ кўлтымаш йулам пытарымэ. Школ, больницэ-влакым шукэмдымэ: 1924 ийыштэ 36 тўжэм тунэмшэ улмаш, вичийашын тўналтышлан 68 тўжэм лийын, ви-чийашын пытаргышлан 160 тўжэмыш шуын.

У м б а к ы ж э ы ш т ы ш а ш т ў н п а ш а - в л а к :

1. Нефт дэн мландэ шў лукмашым кугэмдымэ да у электростанцэ-влакым ыштымэ (ышташ шонымо электростанцэ-влак гыч кугышт Бэлокалитвэн Донбасыштэ штыб дэн пайдаланымэ, Дагэстаныштэ Сулак вўд вий дэн ыштышэ лийэш).

2. Химий промыслэнысым вийандымэ, тыдлан Йўдвэл Кавказыштэ чыла условий—сырйо, шулдо энэргий уло, адак химий продуктлан промыслэныс могырым (лак, чийа, молат), йал-озанлык могырым (мландэ ўйандыш, шурно локтылшо дэн кучэдалмэ) йён пэш куго йодыш уло.

3. Йўдвэл Кавказын промыслэныс дэн йал озанлыкыштыжэ тўн ужаш пашалан кўлэш машина ыштымым вийандымэ.

4. Транспорт пашам сайэмдымэ (порт-влакым кэлгэмдымэ, Донэш шльузым ыштымаш, Мокошко, Ўлыл Йул крайышкэ, Кавказ вэс-вэкэ вик чойын корным шуйымаш, варажым Маныч проблемэ¹⁾ манным ылышыш пурташо).

Кавказ вэс вэл СФСР (ЗСФСР).

Кавказ вэс вэл СФСР Шэм тэngыз дэн Каспий тэngыз. коклаштэ Кавказ пэрэшэйкын кэчывэл ужашыштыжэ вэрым налэш.

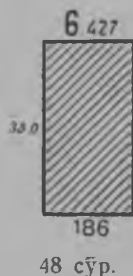
Кавказ ончылын тўн рўдө ик курык систем гын, Кавказ вэс вэлнэ Тўн рўдо, вэс сэмын Куго Кавказ, кэчывэлыштэ (Сурам рўдө коч) Изи Кавказ дэн ушна; Изэ Кавказын чотдымо шуко курык рўдыжө да нунын тўрлө могырыш шупшылт шогышо лончышт элын чыла кэчывэл ужашыжым лэвэдыт.

Кавказ вэс вэл мландэ — курыкан эл. Кокла шот кўкшыштө ситышын кўкшө. Чыла кумдыкшо гыч ўлнө улшо зонылан (600 м-ш шумэшкэ) 43% возэш, кокла зонылан (600 м гыч 1800 м дэч кўшкө)— 21%.

Кавказ вэс вэл тўрлө могырыш шупшылтшо кўкшө курык рўдо-влак дэн пўчкылтын кок тэngыз коклаштэ кийымыжлан климытшэ дэн ўмбал рок-кушкыл условийжат икгай огыл. Тыштэ Совет ушэмын Йэвроп ужашыжэ Ош тэngыз дэч тўнгалын Тўн кавказ курык рўдө дэк шумэшкэ улшо климыт дэн ўмбал рок кушкыл условийым чылажымат муаш лийэш. Рион энэр лапэм дэн касвэлыш почылт шогышо Шэм тэngыз сэр вўдыжгө, субтропик климытан, тэлым йўштө пэш шагал лийэш (йанвар тылзэ кокла тэмператур + 3° гыч + 6° нарэ,) кэнэжым шокшо ситышын куго лийэш (ийуль тылзэ кокла тэмператур + 23° гыч + 25° нарэ); йуж гыч вочшо вўдыжгө куго (120 гыч 250 см талуклан), кушкыл тыштэ пэш поян кушкэш. Эрвэл кавказ вэс вэлнэ Кура энэр воктэн лапэм йөршэш вэс тўрлө: арало-каспий тип-кукшо, континьэнтальнэ климыт, кэнэжым пэш шокшо (ийуль тылзэ

¹⁾ Маныч проблемэ манмэ Каспий дэн Азов тэngыз-злак коклаш пароход коштмо мландэ вўдангдымэ каналым кўнчымө паша. Тидэ каналыш Дон, Тэрэк альэ Кубань вўд пура. Вўд шунгалт йогымо вэрлаш икмонар гидроэлектростанцэ ышталтэш. Тидэ проэкт дэн транспорт, мэлиорацэ да энэргетикэ паша-влак шуктышашым ончалтэш; тидэ Йўдвэл Кавказлан Украиныш, Закавказийыш Кокла Азийыш, Казакстаныш, Йул элыш вўд корным почэш. Тылэч посна тидэ проэктым ылышыш пуртымаш дэн 1 млн. га дэч утларак мландэ вўдангалтэш да икмонар шўдө тўжэм киловат гидростанцэ-влак пумо вий лийэш.

кокла тэмператур $+27^{\circ}$ да утларакат), йуж гыч вочшо вудыжгö шагал (талуклан 20 гыч 30 см нарэ,) тыштэ стэп шошым да шыжым гына ик монар арньалан шудо кушкыл дэн лэвэдалтэш, кужу кукшо кэнэж мучко чара пустыньыш савырна. Армэнийын кугырак ужашыжэ стэп курыкан климыт, йуж гыч вочшо вудыжгö шагал, кэнэжым уто шокшо (ийуль тылзэ кокла тэмператур $+16^{\circ}$ гыч $+19^{\circ}$ нарэ), тэлым уто йүштö (йанварь тылзэ кокла тэмператур -10° гыч -17° нарэ) огэш лий. Тэвэ Кавказ вэс вэлын кумдан шарлышэ климытшэ тыгай. Тугэ гынат, кажнэ климытын шкэ көргыштыжö посна ойыртэман климыт түсыжö уло. Климьт көргысö климыт ойыртэман вэрын түрлö шотшо логалмэ дэн лийэш, сандэн кажнэ лапэм, кажнэ курык тайыл посна климыт ойыртэман улыт. Вэрын кукшытшым ончэн климыт утларак кугын вашталтэш. Климьт дэн обшо вэртикальнэ зональностьлан кэлшэн үмбал рок дэн кушкыл вашталтыт. Ойыр тэмын посна шот үмбал рок гыч йошкар-гэ (латэрит) рок Шэм тэнгыз сэр воктэн, адак Армэнийыштэ вулкан дэн лиймэ үмбал рок улыт. Пушэнгэ гыч шэргакан пушэнгэ Абхазий дэн Аджаристан элыштэ Шэм тэнгыз могыр курык тайы-лэшышт кушкыт (бук, самшит, молат).



Кавказ вэс вэлнэ кугырак энэр Рион Шэм тэнгызыш йогэн пура, Аракс притокшо дэн Кура—Каспий тэнгызыш йогэн пура. Кура энэрын ұлыл ужашыштыжэ гына тыгыдырак судна-влак коштын кэртыт. Курыкан вэр гыч йогымыштан көра моло энэрлашт судна кошташ огыт йөрö. Сандэн тушто чыла энэр-влак энэргэтикэ дэн вүдангдымэ пашаштэ куго полышым пүэн кэртыт. Чыла вүд вий запас 8 млн. имнэ вий нарэ шотлалтэш. Мландэ көргö пойанлык дэнат Кавказ вэс вэл пэш пойан. Күнчэн лукмо пойанлык гыч пэрвой вэрэш нэфтым шогалташ возэш. Чыла туньямбаллан куго шотан нэфтэ лэкмэ вэр Баку лишнэ Апшэрон пелостров, тылэч посна нэфтылан пойан вэр Грузийыштэ Ширак стэп. Чыла туньямбаллан куго шотан марганьэц кийымэ вэр (Чиатур лишнэ, Кутаис дэч эрвэлышкэ, Грузийыштэ) уло: кугу запасшэ да рудаштэ марганьэцшэ шуко лэкмэ дэн тидэ марганьэц туньямбалнэ пэрвой вэрым налэш. Күртнө руда лэкмэ пойан вэр Азербайджаныштэ — Дашкэссан. Түсан мэтал гыч вүргэньэ утларак шуко (Армэнийыштэ Аллавэрдэ дэн Зянгэзур). Тылэч посна тыштэ цинк, вулно, шэргэ акан стройкылык материал, миньэрал памаш-влак, т. м. уло. Мландэ шү шотышто Кавказ вэс вэл нужнарак ила. Мландэ шү тыгай вэрлаштэ уло: Тквибулышто (Кутаис дэч эрвэлнэ Грузийыштэ) уда качеством шү, Ткварчэлыштэ (Абхазий) сай качеством кок шү. Кызыт Тквибулышто мландэ шү луктылтэш, Ткварчэлыштэ альэ лукташ гына йамдылалтэш.

Кавказ вэс вэлын историйжэ.

Кавказ Йэвроп дэн Азий коклаштэ пэрэшэйк лиймыж дэн ожсо годсэкак түрло калык эртэн коштмо, тавар этарымэ пэш куго шотан вэр лийын. Кавказ вэс вэл коч историйыш пурышо кок корно эртэн: иктыжэ кэчывэл гыч йүдвэлыш Каспий тэнгыз воктэн лап вэр дэн „Кавказ капка“ манмэ корно, вэсыжэ — Рион дэн

Кура лапэм дэн касвэл гыч эрвэлыш, сэдэ лап вэрлам Сурам пэрэвал коч ушышо корно. Тунг кавказ рүдö коч эртышэ корно-влак вэрысэ элла коклаштэ күлэшанлан шотлалтын. Тидэ корно-влак түрлö калык коклаштэ сату пашам ыштымаштэ куго пайдам пүэзыт. Сандэн тидэ корно-влаклан вэрч кучэ-далмаш Кавказ вэс вэлын историйжэ мучко шуйнэн толэш. Сурам пэрэвал кок түрлö, коклаштышт кугу ойыртышан культур илышым ойыршо границэ лийын шогэн: Касвэл Кавказ вэс вэл срезидемномор культур влиьяныш цурэн, Эрвэл Кавказ вэс вэлын историйжэ азий тунья дэн ушнэн толын. Рим, Византий, Пэрсий, Турций коклаштэ тутьшан сөй лийын шогымо дэн, элын озанлык пашажэ шойылан (шэнгалан кодын) мийэн. Шойлан кодаш тидлэч посна корно укэлык, адак политикэ шотышто посна-посна илымаш полшэныт.

Ужашын-ужашын кид йымак налын шогэн, кугыжан правичылстзэ XIX курымын кокымшо пэлыштыжэ Кавказ вэс вэлым колонийшыкыжэ савырэн. Промышлэныс пашаштэ Закавказ шойылан кодшо улмаш, пошкыдо эллажат Пэрсий дэн Турций тугайк лийыныт, сандэн Кавказ вэс вэл Российн экономикэ влиьянышкыжэ вашкэ пурэн. Кугыжан Российн колонийжэ олмышто шогышо Кавказ вэс вэлысэ мландын экономикэ вашталтмэ нэргэн Ленин тыгэ ойлэн: „Ту элыштэ курымын шогышо кустар промысла-влакым ишэн луктын шогалтын, нуно Моско гыч кондымо фабрикат-влакын конкурэнсышт дэн сұмырлэн шогэныт. Тула дэн Бельгий гыч кондымо оружий-влак (пычал да мойн) вэрыштэ тошто йöн дэн оружий ыштымашым пытарэн шогэныт, руш калык кондымо продуксын конкурэнсыж дэн күртнö паша ыштымаш сұмырлэн шогэн, тугак вүргэнэ, шöртнö, ший паша-влак утыр шойылан кодын мийэныт, тылэч посна шун үзгар ыштымаш, шэл, содо, суран сату ыштымаш, молат пытэн шогэныт; чыла тыдэ сату-влакым Кавказыш колтышо руш фабриклаштэ шулдынрак ыштэн луктын. Грузийштэ феодал строй да тудын историйыштэ лұман йұмашышт (пайрам) пытэн шогымо дэн түкз гыч моло үзгарым да бокал (арака йұаш ыптымэ чарка) ыштымаш пытэн толын; Азийыштэ чийымэ вургэмым Йэвропышто чийымэ дэн вашталтэн шогымылан, упш ургымо промысэл мөнгэштын; арака пыштымэ вэрысэ атэ-влак (бурдзук, көршök) ыштымаш изэмьн (аракам тунам гына ужалаш ышташ тўгалыныт), тидэ пашамат руш рынкэ сэнгэн налын. Тэвэ тыгэ руш капитализм Кавказыш тўнбамбал тавар ужалымаш — налмаш пашашкэ пуртэн шогэн, Кавказын шкэ сэмьнжэ ойыртышан патриархальнэ илышыжым пытарэн, фабрикат-влаклан күлэш шкэнжын рынкым ыштэн“.

Кугыжан Росий кидыштэ лиймэ жапыштыжэ Кавказ вэс вэл мландыштэ улыжак нефтым (Бакушто), да читатур марганьэцым луктын, адак чойын корным ыштэныт; тидэ чойын корным нефт дэн марганьэц шупшыкташ гына ыштэныт. Кавказ вэс вэлын моло экономикыштыжэ тидэ паша ушнэн огытыл.

Граждан сөй ийлаштэ Кавказ вэс вэлым совет илышыш пуртымаш шойылан кодын мийыш; англичан интэрвэнцэ адак тыгыдэ буржуазий националист партий-влакын ик жаплан талышнымышт чэрэн шогыш.

Калык.

Йүдвэл Кавказ төр вэрыштэ илышэ калык чойын корным ыштэн шуктымэк гына, вэс сэмьн каласаш, кодшо курымын шымлүмшо ий пытаргышэш гына шукэмаш тнұалын гын, тошто культуран Кавказ вэс вэл ожсо годсэк калык илымэ районлан шотлалтэш, сандэн калык илымашат тушто чүчкыдö. Түрлö вэрыштэ илэшэ калык шукуырак, күкшырак вэрлаштэ шагалак, тывэчын тыштэ вэртикальнэ зональность шот улмыжым ужаш лийэш, тидлэч посна йуж гыч вочшо вұдыжгö шуко-шагал лиймыжат кушто монар калык илымым ончыктаг. Калык эн шуко илымэ Касвэл Грузий лап вэр (Рион вұд шарэмыштэ гына шагал) эн шагал илышэ Азэрбайджан кукушо стөплаштэ.

Курыкан эл лиймыжлан, эртышэ жапыштэ шуко түрло калык эргэн коштмо корно лиймыжлан, Кавказ вэс вэлнэ шуко түрлö наций ила. Тунг калыкшэ грузин калык (31%), тьурк калык (28%), арман калык (23%): тидлэч посна абхаз, аджар, осэтин,

грэк, тат, талыш, курд калык, молат илат. Руш калык шагал (6% нарэ гына) олалаштэ илат.

Кавказ вэс вэл фэдэрацэ сэдэ кум тўн национальностылан кōра кум рэспубликлан Армэний, Азэрбайджан да Грузийлан пō-лалтэш. Ты кум рэспубликлашкэ тыгай автономий-влак пурат:

Азэрбайджаныш: 1) Нахичэвань АССР, 2) Нагорно карабах АО.

Грузийыш: 1) Абхаз ССР, 2) Аджар АССР. 3) Кэчывэл Осэтин Автоном область.

Олаштэ илышэ калык 25% (чыла ушэмын дэч кўшнырак шога).

Кавказ вэс вэлын куго олашт-влак:

Армэнийыштэ: *Эривань*, элын рўдыжō. *Ленинакан*, промышлэныс рўдō ола шотышто шога.

Азэрбайджаныштэ: *Баку*, туды политикэ рўдō олажэ да нэфтэ промышлэнысыя рўдыжō; промышлэныс дэн илышэ калык шотышто (575 тўжэм йэн) ЗСФСР куго олажэ, Каспий тэнгызыштэ порт (тывэчын ньэфтым Астраханыш, умбакыжэ Йул вўдыш луктыт). Кура энэр воктэн *Ганджа Нахичэвань*, Нахичэвань автоном областын рўдō олажэ, *Стэпанакэрт*, Нагорно Карабах автоном областын рўдō олажэ.

Грузийыштэ, *Тифлис* (348 тўж. йэн) Кура энэр воктэн. Грузийын да чыла ЗСФСР-ын политикэ дэн культур рўдыжō, ЗСФС-штэ калык илымэ шотышто кокымшо вэрым налэш, промышлэныс паша нōлталалт шогышо рўдō ола. *Кутаис* Рион энэр воктэн Касвэл Грузийыштэ, *Батум*—Аджарийын рўдō олажэ, Шэм тэнгызыштэ порт, *Сухум*—Абхазийын рўдō олажэ, Шэм тэнгызыштэ порт. *Сталинир*—Кэчывэл Осэтийын рўдыжō.

Озанлык. Баку нэфт промышлэностыан районжо дэн, нэфт лукмо шотышто Кавказ вэс вэл—ССР Ушэмын тўн нэфт нэгызылан шотлалшэш. Чыла ушэмыштэ лукмо нэфт гыч $\frac{2}{3}$ ужашыжэ тушто луктылтэш. Кавказ вэс вэлысэ нэфт ССР Ушэмлан вэлэ огыл, чыла тўнѳамбалнэ кугу вэрым налын шога.

Кавказ вэс вэл калык озанлыкыштэ баку нэфт моткоч кугу вэрым налын шога; тидэ пашаштэ фабрик-завод пролэтариятын $\frac{2}{5}$ ужашыжэ ышта, тидэ пашалан $\frac{2}{3}$ ужаш элэктроэньэргий кучалтэш; Промышлэныс продуксын пэлыж дэч шуқырак, ужалымыс акшын $\frac{2}{3}$ ужашыжым нэфт промышлэныс пуа. Баку нэфт промышлэныс шкэ вачийаш планжым $2\frac{1}{2}$ ийыштэ тэмыш, 1932 ийыштэ сōй дэч ожсо жап дэн тагастарымаштэ нэфт лукмаш кок кана дэч шуқылан йэшарыш (тунам 7,4 млн. т, кизыт 15,8 млн. т). Тугэ гынат, вичийашлык кōргэш моло промышлэныс паша ужаш-влак нэфт промышлэныс дэч талынырак кушкын шогышт, сандэнэ обшо промышлэныс продуксышто нэфтын удэльнэ висажэ йатыр волалтэ (80 гыч $54\frac{0}{10}$ -ш шумэшкэ.)

ЗСФСР калык озанлык отрасль структуржым да тудын вичийашлык тўналтыш гыч пытартышышкыжэ вашталт шогымыжым 117 страницыштэ ончыктымо таблицэ гыч ужаш лийэш.

1928/29 ий 1931 ий
(процент шот дэн)

Йал озанлык	40	30
Чыла промышлэныс	60	70
Тидэ шотышто нефт промышлэнныс	48	38
Моло	12	32

Тэвэ тыгэ ЗСФСР-н колониальнэ жап илышыштыжэ нефт промышлэнысшэ гына кушкын толын, нефт промышлэносын лүмэшыжэ мэтропольлан (тунг ужаш Российлан) кугу улмаш. Ындэ ЗСФСР калык озанлыкын обшо индустриализацыж дэн озанлыкын чыла мogyржат вийвэн толэш.

Пүртүс условий моткоч түрлө лиймылан, пэрвойак вэртикальнэ зональностын влийаньыжэ логалмылан ЗСФСР-н йал озанлыкшэ пэшак түрлө-түрлө: вүдангдымэ мландыштэ сат паша гыч тунгалын, вэр гыч вэрыш коштын (кочэвой) вольык ашны-маш дэн чарна.

Йал-озанлык пашаштэ эн күлэш шотанлан ұлыл зон шотлалтэш. Тидэ зонын пүртүс условийжэ сай лиймылан шэргэ акан субтропик культур кушкын кэртэш, вэс зонышто шурно кушкыл гына кушкын кэргыт, тылэч күшнырак чодра зон, эшэ күшны-рак альпий олык зон.

Вэр күкшыт нълталт шогымо сэмын пүртүс условий вэлэ огыл, транспорт-рынкэ, тугак мэр илыш условий-влакат ойыртэмын вашталт шогат: 25—30 км курык корно дэн сатум шупшыктымаш күртньө корно дэн 1000—2000 км вэрыш шупшыктымо дэч шэргын логалэш, сандэн географий шот дэн паша пайлалт-машлан пэш нэлын логалэш, тугак культур илыш-кыл кучашат каньылэ огыл: күкшө курык учаскылаштэ натуральнэ озанлыкын да тошто мэр илыш йұла-влакын кодшышт альбат пытэн шуын огыл.

Чыла мландын $\frac{1}{5}$ ужашыжэ мландэ пашам ышташ йөрыдымылан шотлалтэш, $\frac{1}{2}$ ужашыжэ чодра йымалнэ, $\frac{1}{3}$ -шэ ужаш дэч шуыракшэ вольык кондыштмо, күтымө; вольык күтымө вэр кэнэж дэн тэлэ күтымө вэрлан пөлалтыт — кэнэжым күтымө вэр күкшө курык олыкла, тэлым күтымө — күкшө вүдангдымэ ұлыл зон стэп-влак; культур мландэ ужашлан чылажэ $\frac{1}{4}$ гына кодэш — ты шотышко 21,6% куралмэ мландэ; сурт олмо, пакча, виноградник 2,1%, олык 2,1% пурат. Озанлык көргыштө вольык курго огэшак йамдылалт манаш лийэш, вольыкым йол йымал курго дэн ашнат. Тэлэ дэн кэнэжым вольыкым күтэн кондыштмо вэр төр огыллан, вольыкым ик вэр гыч вэс вэрышкэ пэш торашкэ поктэн кондышташ вэрэштэш; мут гыч, Азербайджанын тэлым вольык күтэн кондыштмо кукшо лап стэплаж гыч кэнэжым Армэнийын күкшө курык альпий олыклашкыжэ поктэн кайаш возэш. Тэвэ тыгай вэр гыч вэрыш кондыштын (кочэвой) вольык ашнымашын условийжэ. Кукшо стэным вүдангдэн шогымо дэн тэлым вольык күтымө вэрын кумдыкшо туртын мийа, тудын олмэш вүдангдымэ мландэ ужашым ұдымө шудылан кодалтэш; тыгэ ыштымэ дэн культурло вольык ончымаш ончык кайа.

Сар дэч ончылсо жапыштэ мландэ дэн шагал пайдаланалтын, ўдымō мландэ кумдык куралмэ мландын 60% гына улмаш, чыла ўдымō мландын 90% шурно ўдымō мландэ улмаш; корно укэлык дэн тыгыдэ крэстэйяна озанлыкын начар лиймыжэ йал озанлыкым потрэбичыл-пэлэнатуральнэ илышэш кодэн шогэныт. Адак тудыжат уло: культур кушкыллан мландэ йамдылмаш Кавказ вэс вэлысэ условийыштэ йатыр раскодым кучаш вэрэштэш.

Йал-озанлыкым социальнэ вэстүрлэмдэн ыштымын күлэшыжэ пэш кугу улмым мэ тывэчын раш ужына. 1928 ийыштэ колхозыш пурышо сурт 1% улмаш, 1932 ийыштэ 41% лийын. Совхоз-влак мландэ 100 тўж. га-ш шуын. Совхозлаштэ тўн вэрым хлопок, чай, тамака, виноград, моло культур-влакат налыт. Акрэт годсо пу шога йал-озанлык тарман гыч Кавказ вэс вэл пōрыкыштō трактырыш лэкташ тўнгалэ; 1932 ийыштэ трактыр парк вийжэ 50 тўжэм имнэ вий дэч шуқырак улмаш. 1 га ўдымō мландылан вочшо йал-озанлык тармая ак 4 тэнгэ гыч 27 тэнгэш күзэн. Сандэн обшо ўдымō мландэ кумдык 2 000 тўжэм га гыч 2 250 тўжэм га-ш шумэшкэ йэшаралтын, утларакшым тэхник культур дэн курго культур ўдымō мландэ кугын шарлэн (тэхник культур 150 тўж га гыч 340 тўж. га-шкэ шуын, курго культур 10 тўж, га гыч 50 тўж. га лийын).

Тысэ шурно-влак вэрысэ калыккан кочкаш огыт ситэ. Сандэн 3 млн. ц нарэ киндым Йүдвэл Кавказ гыч кондаш возэш. Армэний дэн Азербайджаныштэ тўн шурнылан шыдан дэн шож шотлалтыт, Грузийыштэ шыдан дэн кукуруз, Шэм тэнгыз сэр воктэн кукуруз гына ўдалтэш.

Вольык гыч утларакшэ шорык дэн тўкан шолдра вольыкым ашнат; имнэ пэш шагал, мландэ пашаштэ буйвол, дэн транспорт пашаштэ вэрбльд (түйэ), мул да осьол (эшак) дэн пайдаланат.

Спэциальнэ культур гыч чыла вэрэат виноград паша да виноград (йошкар) арака ыштымэ паша шарлэныт. Виноград паша эн кумдан шарлымэ вэр Грузийыштэ — Кахэтийа (Кура энэрын Йора дэн Алазань притокшэ-влак воктэн), Армэнийыштэ Аракс энэр лапэм Эривань лишнэ, Азербайджаныштэ Ганджа лишнэ Кура энэр лапэм.

Сад паша тыдын дэн пырльа фрукт-консэрв ыштымэ паша чыла вэрэ шарлэныт. Утларакшэ сат паша Грузийыштэ куго вэрым налэш. Сат пушэнгэ гыч утларак кугын шарлышышт туювой пушэнгэ, тыдын, дэн пырльа порсын ыштымэ паша кушкэш (утларакшэ Грузий дэн Азербайджаныштэ). Сат культурлан утларак кэлшышэ районлан Шэм тэнгыз воктэн Аджиристан шотлалтэш. Тыштэ цитрус (апэльсин, лимон, йапон мандарин) пушэнгэ куштымо плантаций-влак улыт. Тыштэ ССРУшэмлан ик вэрэ гына латэрит ўмбал роқышто чай плантаций-влакат улыт; чай плантаций-влакын кугытышт 1932 ийыштэ 32 тўжэм га-шкэ шуын. Грузийыштак, утларакшым Абхазийыштэ, тамака паша куго вэрым налэш, тыштэ чыла ушэмыштэ погымо тамакан 30% нарэ погалтэш. Хлопоком шуқыракшэ Азербайджанышэ, вўдангдымэ Кура энэр лапэмыштэ ўдат. Хлопок ўдымō мландэ 1932 ийлан 250 тўж. га-шкэ шуын, сар дэч ожнысо жап дэч кок

кана нарэ шуқырак удалтэш. Специальнэ культур-влак гыч Кавказ вэс вэлнэ хлопок кызит тўн вэрэм налын шога. Хлопок пумо шотышто ЗСФСР Кокла Азий дэч вара ССР Ушэмыштэ кокымшо вэрэм налын.

Климыт условийжэ дэн Азербайджан лапэм вичкыж ткань куымашкэ пурышо йэгипэт хлопок удаш ССР Ушэмыштэ эн сай районлан шотлалтэш. Азербайджанын вудандымэ пасулаштыжэ рисат ўдалтэш.

Йал-озанлык специальэ культур кушкыл шот дэн Кавказ вэс вэлнэ тыгай район-влак ойыртэмын палэ улыт.



50 сўр. Батум ола воктэн Чаквин чай плантацэ-влак.

1. Касвэл субтропик район — Шэм тэнгыз сэр лап вэр-кэчывэлнэ кушшо йэмыж-влак шочыт, кэчывэл техник культур-влак (чай, тамака, цитрусовый-влак, бамбук, рами, молат) кушкыт.

2. Сат паша-виноград район — тыштэ Грузийн энэр лапэмлажэ, курык тайыллажэ, адак тидэ вэрлаш ушнэн шогышо Армэний дэн Азербайджан ужашышт пурат.

3. Хлопок-сат паша-виноград район — тышкэ Азербайджан кушшо стэпын Кура энэр воктэн вўд шавымэ лап вэржэ пура.

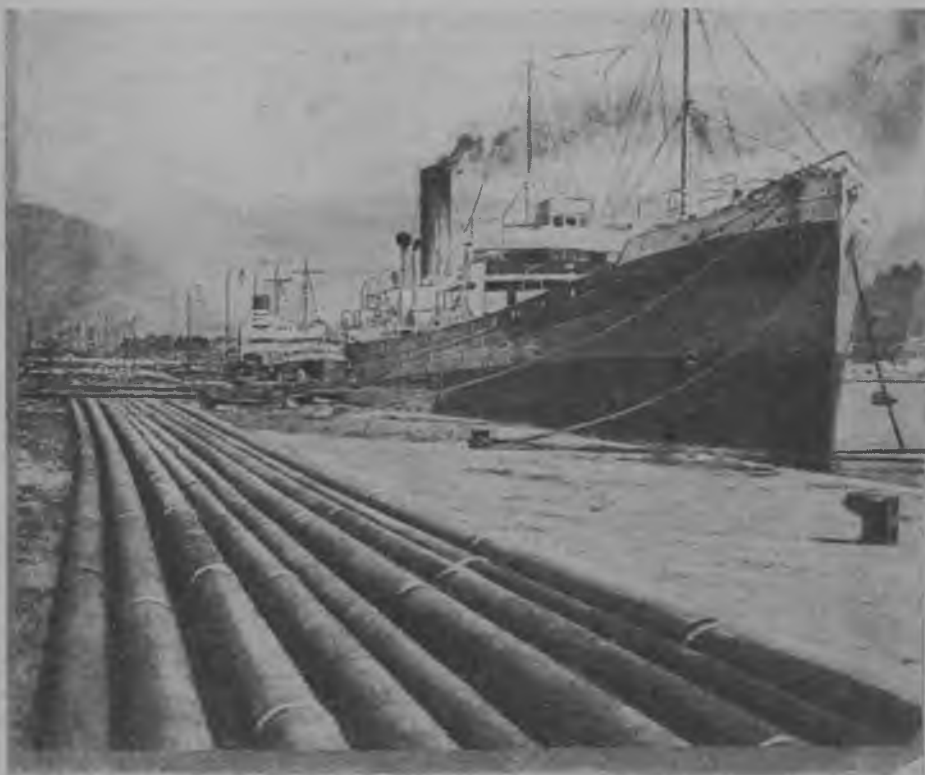
4. Кэчывэл эрвэл вўдыжгэ субтропик район (Лэнкоран — специальнэ культур (кэнаф, рами, чай) ўдалтыт; йэмыж-влак шочыт.

5. Йўдвэл-эрвэл кушшо субтропик район (Апшэрон пэлостров) вўдандыдэ шочшо культуран кушкыл-влак (каучуконос — гвайула, инжир, молат) шочыт.

6. Курык район — тышкэ кўкшб альпий олык курык зон-влак пурат, тыгай вэрла чыла Кавказ вэс вэл мучко улыт, тыгай вэрлаштэ вольык ашнымэ паша, шарлэн (шыл, шбр, сыр йамдылалтыт).

Йал-озанлык дэн пырлыа пэрвой вичийашлыкэш йал-озанлык промыслэныс ужаш-влакат, угларакшым тамака, фрукто-консэрвэ

уй лукшо дэн уй ыштышэ, шыл йамдылшэ промышлэныс-влак пэш талын кушкыч. Тэкстиль промышлэнысын хлопчатобумажный ужашыжэ (Баку, Ленинанкан, Ганджа олалаштэ), да порсын пашам ыштышэ ужашыжэ (Кутаис дэн Нуха олалаштэ) йёршэш угыч ыштымэ улыт. Мэж дэн кумо настам ыштышэ промышлэныс ужаш кок каналан кугэмдалтын (Тифлисыштэ). Кавказ вэс вэлысэ шэргэ акан пушэнтгэ гыч үзгар ыштышэ промышлэн



51 сўр. Батум порт. Нэфтым шупшыктышо судна.

предприятий-влакым пэш шуко ыштымэ. Пушэнтгэ үзгар ыштышэ промышлэныс гыч шолдра предприятий-влак Абхазийыштэ Бзыбский чодра комбинат дэн Ингур кагаз комбинат вашкэ ыштэн шукталгыт. Куштылго промышлэнысын валовой продуксыжо вичийашлык көргэш ныл пачаш нарэ йэшаралтэ (110 млн. тэнтгэ гыч 410 млн. тэнтг.).

Вичийашлык көргэш нефт промышлэнысым йёршэш угыч молэмдэн ыштымэ; нефт лукмо паша пүтүнъэк машина да электрричэс вий дэн ышталтэш; карасин эрыктымэ у завод-влакым ыштымэ, Баку гыч Батумыш у нефтэпроводым пыштымэ.

Мландэ шу лукмым йатыр кугэмдымэ (Тквибулышто). Марганьэцым (Чиатурышто), вүргэньым (Алавөрдэ дэн Зангэзур) шуко

лукташ тўналалтын, фэромарганьэц завод ышталтэш (Зэстафоньшто), строицылствэ пашаштэ пэш күлэш цэмэнт ыштымэ пашам угыч вэсэмдэн ыштымэ. Антэзит дэн артик туф луман шэргэ акан стройкылык матэриал-влакым лукташ тўналалтын. Химий промышлэнысым шарэн колташ тўналмэ. Химий промышлэнысым талын ончык колтышашлан Кавказ вэс вэлнэ түрлө сырьо шуко, шулдо вўд вий (энэргий) уло¹, нъэфт промышлэныслан мэтэл ўзгарым ыштышэ промышлэныс тўналтышым вий-агдаш пижмэ (Бакушто). Кавказ вэс вэлын пэрвой вичийашлы-кыштэ ончык кайымыжэ ўрдыж элла дэн тавар вашталтымэ пашаштат койэш. Тыдымат каласаш возэш: нэфт пашаштэ шэргэ акан нэфт продукт-влакым бэвзин йоткэ ышташ тўналмэ



52 сўр. Тифлис ола воктэн Земоавчаль гидростанцэ (Загэс).

хлопчатобумажный тавар олмэш эрвэл эллашкэ промышлэныс ўзгар-влакым утларак лукташ тўналалтэ; йал-озанлык промышлэныс кушмо дэн йот эллашкэ сырьо лукмаш изэмэ, ындэ тушко ыштэн шуктымэ ўзгар гына (папирос, фрукто консэрвэ, т. м.) луктылтэш; мландэ шў дэн цэмэнт ыштымашын йэшаралтмышт дэн тидэ күлэш матэриал-влакым моло элла гыч кондымаш туртын, сандэн завод, фабрикклалан моло элла гыч машина ўзгар кондымаш шарлыш.

¹ 1932 ийыштэ цианэмид (Армэнийсэ Караклис), сэрнокислый (Алавэрды), барит бэлил (Кутаис) завод-влакым ыштэн шуктымэ.

Эртышэ вичийаш жапыштэ йатыр электростанцым ыштымэ. Нунын коклаштэ утларак кугыракышт Рион дэн Земоавчаль (Кура энэрыштэ Тифлис ола лишнэ) станцэ-влак. Тидэ станцэ-влакым ыштымэ дэн вүд вий дэн пайдаланаш туналмэ. ЗСФСР-сэ электростанцэ-влакын вийышт 1932 ийыштэ 310 туж. *квт*-ш шуо, тидэ сар дэч ончылсо жап дэч нил пачаш йэшармым ончыкта.

Кавказ вэс вэлын пүртүс условийжэ пэшак ик түрлө огыл, сандэн пүртүс поянлыкшыमत район шот дэн производствэнэ специализациям ышташ гына муын шукташ лийэш. Тидэ специализациям ышташ транспортм сайэмдымэ күлэш, транспорт пашажэ гын Кавказ вэс вэл экономикын эн агышыр вэржэ. Курыкла кокла гыч йогымыштан энэрла эл көргыштö вүд корно лийын огыт көрт. Вэрын курыкан улмыжланак кукушо мландэ үмбал искусствэнэ корно-влак ыштымашат тыштэ пэш күлэш паша.

Баку — Батум магистральыш кэчывэлым Джульпыш ойырлышо лийн дэн изырак лийн-влак (Тквибуль мландэ шүй, Чиатур марганьэц лукмо вэрлашкэ да Потти портыш кайышэ лийн-влак) дэч посна Кавказ вэс вэлнэ моло кыл кучымо сай корно-влак укэ. Тидэ корно-влак дэн эл көргыштö вэл огыл, йот элла дэнат кылым кучалтэш. Тушто шуко вэрлаштыжэ кизыт мартэ йолын да йара имнын коштмо корно дэч посна моло корно укэ.

Транспорт пашаштэ вичийаш көргэш ыштымэ эн кугу: паша — Сурам пэрэвал коч электричэс корным ыштымэ. Касвэл эллашкэ экспорт тавар шупшыктымаш моткоч кугэммылан электричэс корно ыштымын күлэшыжэ пэш кугу улмаш. Тылэч посна йатыр изырак күртнö корно-влакым ыштымэ, автотранс пашам вийандымэ. Автотрансым вийандымын күлэшыжэ пэш кугу: чойын корно ышташ лийдымэ курыклян вэрлаштэ шосэ корным ыштэн, автотранс польш дэн гына эл көргыштö сай кылым кучаш лийэш.

Грузий Кавказ вэс вэлын касвэл ужаш вэржым налэш. Кавказ вэс вэ- Сурам курык рүдö тудым кок ужашлаш шэлэш — эрвэл, лысэ рэспуб- Кура энэр басейныш пура, тидэ утларак кукушо, чодрадымэ лик-влак нэр- да йэн шагал илымэ ужаш. Касвэл ужашыжэ Шэм тэнгэзыш йоген пурышо Рион дэн моло энэрла басейныш пура. Тидэ ойырен калас- вүдыжгö, чодран вэр, тыштэ калык шукурак ила. майыш.

Эрвэл Грузийыштэ шэргэакан йал-озанлык продуктым пушо районлан Кура энэрыш пурышо Иора дэн Алазань энэрла лопэмлаштэ вэрым налшэ Кахэтий район шотлалтэш; тидэ районышто виноград пашам, күкшырак вэрлаштыжэ изыш шурным үдымö дэн пырлаа вольык ончымо пашам ыштат. Тун поянлык: Ширак стэпыштэ (Тифлис дэч эрвэлыштэ) нефт лукмаш адак Кура энэр да тудын притокшо-влак күндэмыштэ вүд вий дэн пайдаланмаш.

Эрвэл Грузийыш тидлэч посна *Кэчывэл Осэтий Автоном облас* пура; тидэ тун Кавказ курык рүдын кэчывэл тайлыштыжэ вэрым налэш (Йүдвэл Кавказ крайышкэ пурышо Йүдвэл Осэтийлан вашэш шога); тидэ курыкан, чодра кушмо эл, күтэн вольык ашнымэ паша тун вэрыштэ шога, үдымö шурно кочкаш ок ситэ (потрэбичыл район).

Касвэл Грузийыштэ йал-озанлык паша дэн утларак ончылно шогышо районлан Рион энэрын улыл ужашыштыжэ чүчкыдын калык илымэ лап вэр шотлалтэш; тыштэ үдымö культур — кукуруз — потребичыл шотан; сат паша, виноград гыч аракам ыштымэ, адак порсын паша — таварлык продуксым пуат. Рион энэрын улыл ужашыштыжэ Понтий куп-влак улыт; тидэ куп-влак йүштö мужо чэр (ли-хорадкэ) шарышэ улыт, гэвэ сандэн тыгай чэрым пытармаш вэрч купым коштэн кукушо мландыш савыраш күлэш. Йүдвэлыштэ Абхазий дэн йүдвэл Кавказ границэ воктэн курыкан, пураш лийдымаш гай Сванэтий эл уло. Сванэтий пэлэ на-

туральнэ озанлыкн эл. Касвэл Грузийын тўн поянлыкшэ — марганьэц (Чиатурышто), мландэ шўй (Тквибулышто), адак Рион дэн моло энэр-влакын вийышт, тидлэч посна чодра уло.

Касвэл Грузийыш тидлэч посна Абхазий дэн Аджаристан пурат.

Абхазий. Чодра дэн лэвэдалтшэ ужашыжэ Кавказ курык рўдын кэчывэл-касвэл тайылыштыжэ Шэм тэгыз могырышко тайнэн кийа. Вэс ужашыжэ ангышыр лап вэр (Гагр дэн Ингура энэр ан дэк шумэшкэ), йўдвэл йўштэ мардэж дэч курык-влак дэн авыралтын. Тыдэ ангышыр лаптыкыштэ Грузийын чыла калыкшэ ила. Тыштэ илышэ калык гыч пэлыжэ абхаз калык, мольжо грузин, грэк, армэн, руш калык-влак илат. Тўн культур гыч тыштэ кукуруз, дэн тамакам ўдат. Кукурузым кочкаш гына ўдат, тамакым — ужалаш. Тўн поянлык: 1) вўд вий (энергий) — тышсэ энэр-влак кужу огытыл гынат, вўдыжгө вочмаш шуко лиймылан шуко вўдан улыт (Бзыби, Кодора, Ингура, моло энэрлат); тидэ энэрла курык ўмбач йогэн тэгызыш пурат, чумыр вийышт 800 тўж. имнэ вий, тидэ вий 16 мин. айдэмэ вий дэн ик төр; тидэ вийым 250 тўж. йэн коклаштэ пайлэт гын, ик йэнган 64 йэн вий возэш; 2) чодра — шэргэ акан пушэнггэ-влак, нунын негызэш чодра промыслэныс кушкаш тўналын; 3) Ткварчэл мландэ шўй.

Аджаристан Турдий мландыш энэгтышэ, Шэм тэгыз сэрын кэчывэл ужашыштыжэ да тудын вэс могырыштыжо курыклаштэ вэрым налэш. Сэр воктэн Батум лышнэ ончыл культурн пайда пушан йал-озанлык — чай, мандарин, бамбук таварлык ышталгыт, курык ужашыштыжэ шуэн йэн илымэ, корныдымо эл — йал-озанлыкшэ вольык ашнымэ потрэбичыл типан мландэ паша ыштымэ.

Азербайджаныш Кавказ вэс вэлын эрвэл ужашыжэ Кура энэр лап вэр, тушко Кугу да Изи Кавказ курык тайылла, Апшэрон пэлостров, адак Каспий тэгыз вэк ончышо Ленкоран лышнэ Талыш курыкын эрвэл тайылыжэ пурат. Аджаристанын тэгыз сэржэ гай Ленкоран район гына вўдыжгө субтропик климытан. Азербайджанын моло чыла ужашыштыжат кушко континьэнтальнэ климыт. Кура энэр лап вэрыштэ вўдыжандымэ мландэ. Тыдэ Кавказ вэс вэлын хлопок ўдымө тўн районжо. Кўнчэн лукмо тўн поянлык Апшэрон пэлостровышто нэфт, адак кўртныб дэн алунит (Ганджа воктэн). Каспий тэгыз сэр воктэн — кол промысла-влак. Ужалаш лукмо наста-влак: нэфт, хлопок. арака, фрукт, порсын, кол.

Азербайджан ССР-ш пурат:

1. **Нагорно-Карабах автоном облас** — Изи Кавказын йўдвэл-эрвэл тайылыштыжэ курыкан эл; тыштэ армэн калык ила, нуно энэрла воктэн вўдыжтымө лап вэрлаш ончыл культур пайда пушо йал озанлык пашам ыштат (хлопокым, рисым ўдат, сат, порсын пашам ыштат), курыклаштэ кўтэн вольыкым ашнат (имныым).
Нахичеван АССР — Армэнийыштэ тьурк „остров“, курыкан эл, кэчывэлыштэ Аракс энэр лап вэр дэн ушна; мландэ паша ыштымаш, вольык ашнымаш Нагорно-Карабахын гайак.

Армэний — курыкан, йфршэш чодрадымэ вэр манаш лийэш. Йыр курык рўд-влак дэн авыралтшэ Изи Кавказ кўкшө вэрыштэ кийа. Умбал рок вулкан пород, шурно шочыктышан; кушко, ойыртэмын континьэнтальнэ климытан. Йал-озанлыкыштэ утларакшэ кўтэн вольык ашнымэ паша шарлэн, киндэ гыч шыдан, шож ўдалгыт, ўдымө шурно ок ситэ, киндым моло вэрла гыч пурташ вэрэштэш; вўдыжтымө мландэ (хлопок, сат, виноград пашам ыштымэ) Аракс энэрын (Эривань дэч эрвэлышкэ) да тудын притокшо-влакын лап вэрыштышт гына уло. Тўн поянлык — вўргэнэ (Алавэрдэ дэн Зангэзурышто), шэргэ акан стройкылык материал-влак (артин туфпэмэ, цэмэйт шун, молат), вўд энергий (утларакшым Аракс притокын Гокча йэр гыч йогэн лэкшэ Зангэ энэр энергий). Ордыж эллаш ужалаш лукмо сату влак гыч тўн вэрым тыгай наста-влак налыт: вўргэнэ, стройкылык материал хлопок, коньяк.

ЗСФСР-н посна ужашлажэ озанлык типышт дэн да паша спэциальнысышт дэн иктышт-вэсышт дэч пэш кугу ойыртышан улыт. Вара кузэ нинэ озанлык шот иктылыкыш ушнэн кэртыт? Производствэнэ спэциальнысышт тўрлө лиймэ дэн ЗСФСР-н ик ужашыжэ вэсэ дэч посна илэн огэш кэрт, лач тэвэ тидэ шот дэн нуно иктылыкыш ушнэн илат. Тидлэч посна нуно тэвэ тыгай шот дэн иктыш кыталтыныт:

- 1) Күртнӧ корно ик магистраль;
- 2) Бакушто лукмо, нэфтэпровод дэн Батум олаш карасин заводш йоктарымэ нэфт озанлык;

3) Кура энэр басэйнын вуд озанлык.

Иригаци соруужэньэ, электроцентральной да корно-влакым ыштэн шуктымэк, озанлык иктылыкышт утларак чоґ пэнгыдэмэш.

Кавказ вэс вэлнэ умбакыжэ вийнэн шогышаш тўн корныжо-влак:

1. Вуд энэргий дэн пайдаланэн энэргетик нэгызым вийангдэн шогышаш; тидэ чыла тудын пойанлыкшым почын пушо корно¹.

2. Кукшо стэп-влакым вудыжтымаш (утларакшым Азербайджан лапэмым вудыжтыман: тыдым вудыжтымаш 1 млн га нарэ хлопок, адак моло шэргэ акан култур-влак ұдышаш мландым пуэн кэртэш, мэлиоративнэ пашам эртарымаш: Понтий куплам коштымаш (Рион энэр ан воктэн, курык тайыллаштэ сэр нушкын волым дэн кучэдалмаш, молат; мландэ вудыжтымаш Кавказ вэс вэлнэ эн тўн вэрэм налэш. Лэнин тыгэ каласэн: „Вудыжтымаш утларак кўлэш, вудыжтымаш элым утларак вэсэмда, тудлан у тўсым пуа, эртышэ илышым тойа, социализмыш лэкмашым пэнгыдэмда“. Кавказ вэс вэлысэ условийыштэ комбинированэ строичылствым ыштымашын кўлэшыжэ утларак кугу; тыгэ ыштымэ дэн энэргетик кўлэшат, иригаций кўлэшат шукталтэш, тидэ йӧн когыныштымат кэлыштарэн иктышт-вэсышт дэн уша².

3. Дашкэсан күртнӧ дэн ткварчэл мландэ шў нэгызэш шэм мэталургийым ыштымаш (нэфт промыслэныслан кўлэш пуч заводым ыштымаш), тўсан мэталым ончык колтымаш, тўсан мэтал дэн да шулдо вуд энэргий дэн ушнэн шогышо химий промышленысым вийангдаш.

4. Транспорт пашам сайэмдымаш; тышкэ Тўн кавказ курык рўдӧ коч электричэс корно ыштымаш пура, Альтат — Джульфа күртнӧ корным ыштэн шуктымаш, Шэм тэнгыз воктэн күртнӧ корным (Самтрэди — Сухум — Сочи — Туапсэ) ыштэн шуктымаш адак молат чойын корно-влакым да шуко шосэ корно-влакым ыштымаш.

5. Совхоз, колхоз-влак нэгызэш йал-озанлык пашам ончык колтымаш. Ты пашам шуктышашлан тыгай йӧн-влакым ышташ возэш: коштэн шогымо у вэрлаш да шурно ұдымым туртыктэн шогымо дэч кодшо вэрлаш спэциальнэ културым ұдаш тўналаш,

¹ Электроэнэргий Кавказ вэс вэлнэ промышленыс лэч посна транспортланат кўлэш, тидлэч посна вуд энэргий иригаций пашаштэ, у участкэ-влакым ончыл култур-влак ұдаш йамдылмаштэ (курык тайыллаш тэрас-влакым ыштымаш), курыкэш шочшо чодра пашам ыштымаштэ да кўнчэн лукмо пойанлык лукмаштэ кўлэш.

² Тыгай ик йӧным вэс йӧнлан кэлыштармаш ик пўйа лэнак тўрлӧ кўлэшлан пайдалымэ гӧдым лийын кэртэш; мут гыч, мландэ вудыжташ, куго вийан шунгалт й гышлан (водопал) вудым кучаш, мландым вудыжташ кўнчымӧ каналэш (иригаций канал) гидроустановкым ышташ, вуд установка вий дэн кўкшӧ вэрлашкэ вудым тулэн кўзыкташ, т. м. ик пўйам гына ышташ лийэш. Тыгай комбинироваймэ строичылствым йатыр вэрлаш ышташ ончымо: Кура энэрэш Мингэчуар лышан; тышан 65 га нарэ кўкшытан пўйа пўйаш проэктым ыштымэ, ты пўйа 1 млн. га мландым вудыжтэн кэртшэ лийэш, 150 туж. квт-ан гидроустановкым пуа; кугу электростанциэ Гокча йер лишан ышталтэш, тыдын вийжэ 400 туж. квт нарэ лийэш, адак мо ю вэрэат электростанциэ-влак ышташ проэктым ыштымэ.

адак вольык кўтымō вэрлам пытарэн вольык ашнымэ пашам культур йōн дэн ончык колтэн шогаш.

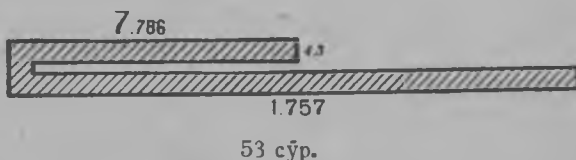
10. УРАЛ.

Урал облас.

Урал облас Урал курык рўдō мучко Йэвроп дэн Азий коклаштэ вэрым налэш; Урал курык рўдō касвэлыштэ Пэчора дэн Йул, эрвэлыштэ — Обь энэрла коклаштэ вўд ойырлымаш лийын шōга, тидлэч посна Урал курык рўдō мэмнан палэн тунэм налмэ пайдаланымэ тэриторий ужашым альэ пайдаланаш гына тўналмэ тэриторий ужаш дэч ойыра.

Урал обласын тўн, калык чўчкидын илымэ экономик шотышто кўлэш ужашыжэ кэчывэл-касвэт лукшо (Надэжин — Тобол кўртнō корно дэк шумэшкэ). Тэвэ тыдыжэ лачак „Урал“ манмэ вэр. Урал курык рўдō кугу пойанлыкшэ

дэн — Уралын экономик рўдыжō; касвэлым Горнозавод Уралыш ушнышо Урал тэмбал вэл,



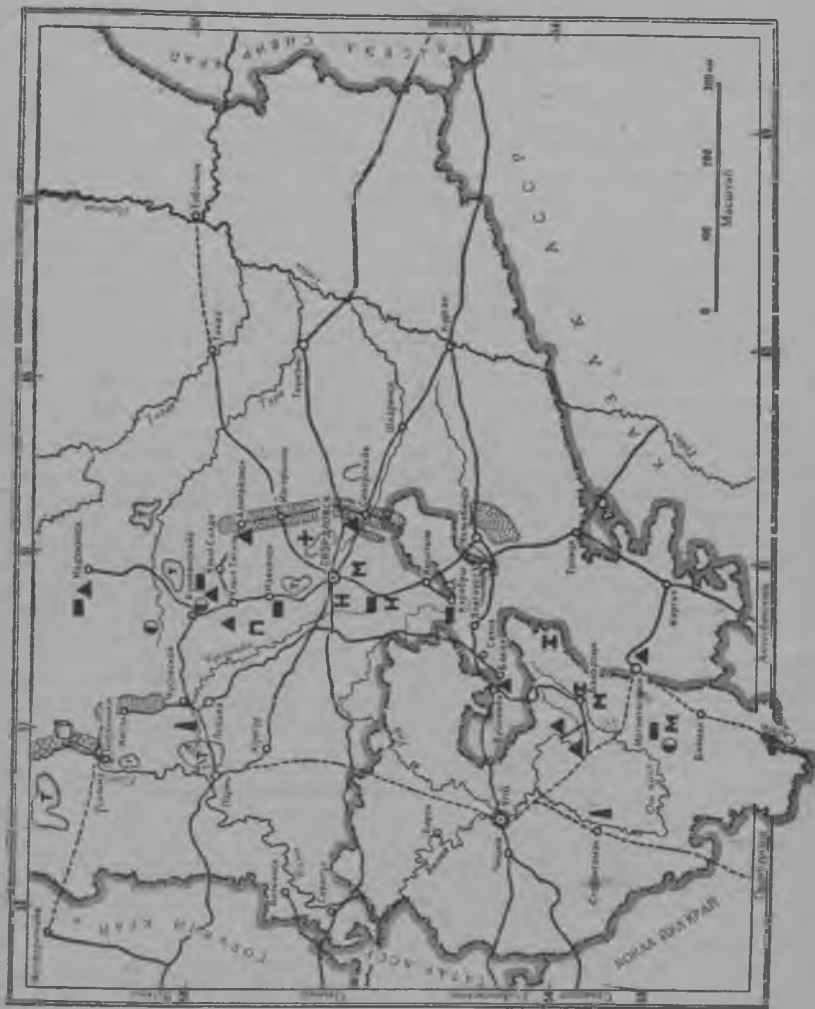
касвэлым Урал вэс вэл „йал озанлык Йэшартышыжлан“ гына шотлалтыт. Тидэ тўн ужаш Уралыш йэнг шагал илымэ Обь энэр воктэн йўдвэл Тобол манмэ Сибир ужаш пура.

Урал курык рўдō Йўдвэл Польшар тэнгыз дэч тўнгалын Каспий тэнгызыш 400—500 км шуыдэ чарна. Вўд ойырымō гўн рўдын кўкшытшō чыла вэрэат 2 тўж. м-ш огэш шу. Урал курык-влак эн ожсо жапыштэ лийшэ курык-влаклан шотлалтыт. Вўд дэн атмосферын пашашт Урал курык-влакым йōршэш шолдыртэн шуктэныт: шуко вэрлаштэ, утларакшым кокла ужашыштыжэ (Свэрдловск-Златоуст) курык ландшафт уштылтынак шуын, кыл кучымо пашаштэ чартыш шотышт кодын огыл. Касвэлсибир лап вэрын эрвэлышкэ курык-влак укэлан адак вўдыжгō вочмаш томама лиймылан вўд энэргий запас кугу огыл. Эрвэлыштэ паракход коштмо энэр — Обь да тудын притокшо Иртыш, касвэлыштэ — Чолман (Кама) Чусовой притокшо дэн.

Урал курык рўдō кўкшō огыл гынат, йуж гыч вўдыжгō вочмо шотышто шкэ койышыжым ончыкта. Вўд ойырымат рўдō дэч эрвэлыштэ йуж гыч вочшо вўдыжгō шукурак, касвэлыштэ — шагалрак; Урал ончылно (Прэдуральйэ) эшэ шукурак возэш (70 см нарэ), йуж гыч вочшо вўдыжгō Казакстаныш энэгышэ Урал шойылно (Зауральйэ), тыштэ кукшо логалмэ дэн зийан-влак лийэдэн шогат. Умбал рокшо ломыж сынан чодра-влак тўн ужаш обласын чыла йўдвэлжым лэвэдыт, нуно кокла курык кундэм гыч кэчывэл грачицыш шумэшкэ волат. Кэчывэл полоса — чодрастэп полоса, кэчывэл-эрвэлышкэн — стэп полоса, ты полосан йатыр шэм рокан массившэ уло.

Кўнчэн лукмо пойанлык Уралыштэ пэш шуко лэктэш, кўнчэн лукмо пойанлык шуко да шуко тўрлō лэкмэ шотышто

шотлалтэш. Күртнӧ руда запас Уралыштэ 1 000 млн. т дэч утларак лийшаш, күртнӧ руда лэкмэ тӱн вэрла — Магнит курык, Бакал (уло тӱнӧлан эн сай руда), Бысокая курык, Благодать курык, Алапайэвск. Тылэч посна Марганьэц, вӱргәнӧ, шӧртнӧ



55 сӱр Урал обласын кэчывэлжэ дэн Пошкырт рэспублик.

платина, хром, вольфрам адак моло мэталат вэрэштывт. Кӱнчэн лукмо пойанлык коклаштэ кочмо шӧнчал, калий шӧнчал, асбэст, фосфорит, нэфт, торф улыт. „Тӱрлӧ кӱнчэн лукмо шуко лиймэ дэн Уралым нимогай эл дэнат тагастараш ок лий“ (Сталин).

Мландэ шӱ запас моло кӱнчэн лукмо пойанлык дэч шагалрак лэктэш. Мландэ шӱ тыштэ кум вэрэ лэктэш — Пӧрмэ ола дэч йӱдвэл эрвэл могырышто — Кизеловскышто, Свӧрдловск дэч эрвэлыштэ — Йӱгоршинскыштэ, варажым — Чӧльабэ районышто. Ты

кум район гыч сай коксылан йӧршӧ шӱ. Кизэловскыштэ гына Йӧгоршинский дэн Чэлыабэ районышто олташ йӧршӧ кӱрэн шӱ лэктэш, тыгай шӱ металлургий пашалан ок йӧрӧ, Уралыштэ мландэ шӱ запасын чылажэ 4 млрд. тон нарыш вэлэ шуэш, тидэ Донбас запасын 6% гына лийэш.

Уралын исто-
рийжэ.

Моско Русьын Урал пэрвой курык районжо лийын. Урал Моско кидыш XVI курым мучашэш вэрэштгын; ты жапыштэ Моско кугыжаныш армийлан шуко мэтэл кӱлэш улмаш. Уралын кӱнчэн лукмо пойанлыкшэ дэн Моско кугыжаныш байар-влак да купэс-влак коч пайдаланэн; нунылан учаскылам мландэ кӧргӧ гыч пойанлыкым лукташ шӱдэн пуэдэн, адак нунылан заводлаштэ ышташ крѣпостной крѣстьяным налаш правам пуэн. Вийытлэн ыштыктымаш, ту жапыштэ тѣхникэ алама лиймаш Урал заводлаштэ ыштышэ-влаклан „каторго“ паша дэчат нэлын логалын. Оза-влак пашазым пэш чот эксплуатироватлэныт. Кажнэ Урал заводын историйыштыжэ шуко бунт-влак лиймым возымо гын, тидэ тыгылай возымо огыл. Пугачов востаныштышэ урал завод-влакын крѣпостной пашазышт-влак тӱн вий лийыныт. Мландэ шӱ дэн чойын вэлымым палэн налмэшкэ, пойан рудажэ дэн пойан чодраж дэн, даровой паша вийжэ дэн Урал тӱнѣамбал металлургий пашаштэ пэш куго вэрэм налын шогэн. XVII дэн XVIII курымлаштэ Урал шкэ мэтэлжым вэс кугыжанышлашкэ, нунын коклаштэ, Английыштак луктын илэн; ты жапыштэ Англий чойын вэлымэ пашалан чыла чодражым пытарэн шуктэн улмаш. Уралын уло тӱнѣамбаллан куго вэрэм налмэ шотшо Английыштэ чойын вэлымэ пашам миньэрал олтыш дэн ышташ тӱнѣамэ дэч вара йомын. Кокымшо энгэк Урал металлургийлан 1861 ийыштэ реформо лиймэ дэн логалын: ты реформо тудым даровой паша вий дэч посна кодэн. 1861 ийыштэ реформо эртармэ годым кугыжан правичылствэ заводышто ыштышэ крѣстьян-влакым завод паша гыч ынышт кайэ манын мландэ дэч посна „утарэн“. Тыгэ ыштымэ дэн вараш кодшо тошто мэр илыш йӱла койыш йатыр кодын Пу олтыш дэн вэлышэ изэ завод-влак тѣхник шотышто вараш кодшо лийыныт. Тэвэ тыгай условий лиймылан Урал курык промышленысан районын конкурэнсыжым йӧршэш чытэн кертдымэ лийын. Тыгай район XIX курымын шымлэ ийлаштыжэ кэчывэлыштэ криворог руда, донэц мландэ шӱ, у тѣхникэ да иностранен капитал нэгыэш лийын. Инлэшлумшо ийлаштак кэчывэл район Уралым поктэн шуын. 1899 ийыштэ Урал нэргэн Ленин тыгэ каласэн: „Чылт реформо дэч ожнысо порадкэ-влакын кодшышт, кумдан отработко шарлымаш, пашазэ-влакым вийытлэн пашаш шогалтымаш, шагал паша лэктыш, тѣхник шойлан кодмаш, шагал пашадарым тӱлымаш, утларакшым кид йӧн дэн ыштымаш, эл кӧргӧ пӧртӱс пойналыкым хишник сэмын эксплуатироватлымаш, монополией, конкурэнсым ишымаш, шкэ илышыжэ дэн гына илымаш, ты жапыштэ-промышленыс паша гыч кӱрлын илышаш—тэвэ тыгай Уралын обшо сӱрэтшэ“.

Калык.

Урал обласыштэ калык илымаш тӱрлӧ вэрэжэ икгай огыл. Калык чӱчкыдын илымэ вэрла йал озанлык йэшартышан районлаштэ Урал тэмбал вэлнэ Сарапул лишнэ, Урал вэс вэлнэ Шадринск лишнэ; ты вэрлаштэ 1 кв. км-лан 30 нарэ йӧн логалэш. Ты вэрла коклаштэ улшо горнозавод Уралыштэ 1 кв. км-лан 10 йӧн нарэ гына возэш. Ты вэрлаштэ йӧн молан шагал илымэ палэ: Уралын курык пойанлыкшэ дэн альэ пайдаланаш гына тӱнѣамэ, йал озанлыклан йӧршӧ мландэ курыкан вэрыштэ шагал. Урал шӧнгэлын кукшо кэчывэлыштыжэ Урал ончылын йӱдвэлыштыжэ гайак калык шагал ила — 1 кв. км-10 йӧн дэч шуко огыл. Чыла Тобол йӱдвэлыштэ (Надэждинск — Тобольск кӱртнӧ корно дэч йӱдвэлыштэ) калык тыдлэчат шагал ила — 1 кв. км кумдыкышто илышэ калык 1 йӧн дэч шагалрак возэш. Национальнэ состав шот дэн Уралыштэ утларакшэ руш калык ила (90% дэч шукарак), нацмэн калык гыч утларакшэ сӱас, коми-пӣрмӧк, пошкырт, йӱдвэлыштэ — вогул, остьяк, ньӧнӧц калык илат. Нацмэн-влаклан кум национальнэ округым ойырымо:

Коми-пэрмак округ, рүдө олажэ Кудымкар, Остьяк-вогул округ, рүдө олажэ Самаровышто (Иртыш дэн Обь) ушнымаштэ, Йамал округ (ньэньэц) рүдө олажэ Обдорскышто (Обь энэрын удыл Йогынжо воктэн). Урал обласын олаштэ ылышэ калыкшын кокла шот дэн процэн шотшо 26,5-ш шуэш, вэс мут дэн каласаш, чыла ушэмын олаштэ ылышэ калыкын кокла шотшо дэч йатыр күшнырак шога. Урал обласын олалаштыжэ утларак калык ылы-маш горнозавод район шотлан возэш; чыла куго ола-влак да йыгыр районлаштэ йал калык дэч олаштэ ылышэ калык шуқырак. Горнозавод Урал ола-влак шуқыракышт завод посьолок гыч лийшэ улыт: кугыжан жапыштэ нуно йал лийыныт, ола положэ-ньыш совет власэ годым гына лэктыныт, ола ылыш сэм дэн кизыт гына илаш тўналыныт. Урал облась ола-влак гыч эн кугышт тыгай ола-влак:

Свэрдловск (223 тўж. йэн)—облас рүдө; тудо горнозавод Уралын покшэлныжэ, күртньö корно-влак торэш ушнымаш (узэл), Уралын машина ыштымэ тўнг вэржэ; культур рүдө.

Чэльабэ (117 тўж. йэн)—Миас энэр воктэн; күртньö корно-влак торэш ушнымо рүдө вэр; мландэ шў лэкмэ вэрыштэ да күртньö корно-влак ушнымаштэ лиймыжлан Чэльабэ ола пэш талын кушкаш тўналын.

Магнитогорск—Магнит курык воктэн. Урал энэр сэрыштэ, ты олам гигант мэтал завод ыштымэ дэн пэрля ыштымэ.

Пэрмь (123 тўж. йэн)—Чолман (Кама) энэрыш Чусовой энэр йогэн пурымаш лишнэ, транспорт пашаштэ куго пункт (грузым күртньö корно гыч вудышкө йастарымэ, вуд гыч күртньö корныш).

Златоуст, Ёлыл Тагиль, Надэждинск—шэм мэталлургий рүдө ола-влак, завод посьолок гыч лийшэ ола улыт.

Сарапул—Чолман воктэн шинча, Урал тэмбал вэлнысэ куго ола.

Тўмэнь—Тура энэр воктэн, Урал вэс вэлнысэ куго ола.

Тобольск—Тоболын Иртышыш йогэн пурымаштыжэ.

Озанлык. Кугыжан Росий дэч кодшо тошто Уралын курык промышлэнысшэ пэш начар ильэ. Тыштэ чылажэ шүдө дэч утларак улшо, Урал мучко шалан кийшэ тыгыдэ завод-влакын көргө Узгарышт тўганышэ тоштэш кодшо лийын, йатырышт күртньö корно дэчат пэлнэ лийыныт, адак вэрысэ руда дэн да пушэнтэ шў дэн гына ыштэн толашэныт.

Пушэнтэ шў кагура, тэмдымашым ок чытэ, сандэн пушэнтэ шў дэн ышты-шашлан посна изэ домно-влакым ышташ возын. Мэханик энэргийым тыгылай вакш кольаса гайым шунгалт Йогышо вуд вий пórтыктыма гыч налыныт, сандэн кажнэ тыгай посна заводын шкэнжын пўйажэ лийын. Завод йыр 30 км нарэ вэрышкэ шў йамдылымэ конга-влак лийыныт. Тыгай конга-влакым чодрам вуд дэн йокгарэн волташ лиймэ вэрэш ыштэныт. Күртньö корно дэч пэлнэ шогышо завод продукцияым вуд дэнак колташ тыршэныт, вуд дэн колташ ййдалуклан ик кана гына, шошым куго вуд лиймэ годым, лийэш улмаш. Ты ай заводлан пэш шуко паша вий күлэш улмаш: йолын, имньэ дэн ыштышэ-влак — чодра рушо-влак, чодрам вуд дэн волтышо-влак, шў йўлатышэ. шўым, рудам шупшыктышо-влак, молат. Горнозавод Уралыш поккыдо районла гыч лу тўжэм дэн калык пашам кычал толыныт. Ты паша-влак ыштымаштэ крэстйан имньэ тўнг „мотор“ лийын. Чойын лукмо пашаштэ улыжак Уралыштэ гына имньэ вийлан энэтэн илэныт. Моло вэрэ тыгай район нигуштат кодын огыл улмаш. Йатыр тыгыдырак Урал завод-влакын пашазышг шкэштат пэлэ крэстйан лийыныт: сургышт, пакчашт, олыкышт, кок-

лан шкаланышт ситышаш ўдымб киндыштат улмаш; тошто Уралыштэ кэнэжым түрэдмэ жапыштэ завод-влак чарналтэн шогаг улмаш. Тидэ пашазэ-влаклан пасу пашаштым шукташ пумо жап улмаш. Граждан сбй жапыштэ ош бандит-влак чакнымышт годым Уралыштэ йатыр заводым пудыртыл кодэныт. Тунамсэ жап Урал завод-влакын спискыштышт тыгэ¹ сэрýmаш-влак моткоч шуко: „Запас руда йбршэш пытыш“, „Заводышто олтымо ўзгар пытыш“, „Коргб ўзгар йбндымб“, т. м.

Совет властын пэрвой ийлаштыжэ завод-влакым вэсэмдэн ыштымэ шотышто пэш куго пашам ышташ возо. Корнылан лышыл, руда лукташ, олтымо, ўзгар муаш йбнан заводлам оза кид гыч шупшын налын, йбршэш у оборуодованьым ышташ вэрэштэ, у цэх-влакым ышталтэ, ик мут дэн каласаш завод-влак уэш ышталтыч¹).

Ты пашан күлэшыжэ пэш куго улмаш; тугэ гынат, ты паша ситышын ышталтын огыл, эллан ситышашлыкым пуэн кэргын огыл. Посна заводлам вэсэмдэн ыштэн, пушэнтгэ шў дэн пайдаланымыштым пытаралтын огыл, сандэн нуно лу түжэмлэн тон дэч утыжым күлэш чойыным пуэн кэртын огытыл. Чыла эрвэлыштэ элым социалистла молэмдэн ышташ миллион тонлэн мэталь күлэш улмаш. Ты пашам Ураллан шуктыман улмаш, тудо эрвэлыштэ эн шойылан кодшо мэталургий район лийын. Ты пашам пушэнтгэ шў гыч мландэ шў олтымашкэ лэктын гына шукташ лийэш улмаш.

Уралыштэ руда запас пэш шуко, мландэ шў, пугыракшым коксылан йбршб мландэ шў шагал. Касвэл сибир лапэмыштэ кийышэ Кузбасыштэ пэш шуко сай мландэ шў, запас руда окситэ. Тывэчын Урал-Кузнээцк комбинатым ышташ шонымаш лэктын (УКК)—урал рудан кузнээцк мландэ шў дэн ушаш. Эрвэлэш кокышыо мэталургий базым ыштымэ нэргэн 1930 ийыштэ партий пунчалым луктын. Тыдэ пунчал почэш Урал мэталургий пашам вэсэмдэн ышташ тўналмэ.

Уралын рудалан пэш пойан вэрлашыжэ куго завод-влакым ышташ ончымо. Ты заводлашкэ шўым Кузбас гыч кондаш, мбнгб кайышэ пойээдлаш рудам тэмэн нангайэн Кузбас гигант заводэш чойыным ышташ. Ты проэктым умбакыжат лончылэн ончы-машэш шэм мэталургийыш тўсан мэталь, варажым машинаышты-маш, химий, эшэ варарак электрофикацэ дэн транспорт паша-влак ушнэныт. Тидэ кугытшо шот дэн тўндалан иктэ строичылтвэ Уралын, Пошкырт республикын Касвэлсибир крайын тўн ужашышыжэ адак Казакстанын йўдвэл ужашыжэ вэрым налэш. Чыла ты куго вэр кумдыкышто мэталь промышлэныс Уралыштэ гына ильэ. Сандэн УКК (Урал-Кузнэцк-Комбинат) систэмыштэ эн куго пашам шукташ вэрэштэ. УКК-н моло ужашыжым ыштымэ дэн пырля, тудлан шкэнжымат вэсэмдэн ышташ возэш. Тошто Урал олмэш у, социалист Урал ышталтэш.

Пушэнтгэ шў дэн пайдаланышэ, кодшо 33 завод гыч 8 заводым эн сайыштым ойырэн налмэ; ты завод-влак уэш молэмдэн ышталтыт, кумдандалтыт, тышан качэствэн мэталь вэлалташ тў-

¹) Шупшын налын, вэсэмдэн уэш ыштымэ завод-злак гыч кугыракышт тыгай: Надэждин, Чусовой, Улыл-Тагинь, Кувшин, Алапай* Саткэ, Златоуст завод-влак.

налэш, моло заводышт (25-шэ) огыт ачалалт, шкэ ұмырыштым рэмонт дэч посна шуктат“.

Ыштымацтыжэ миньэрал йўлатымэ ўзгар дэн пайдаланышэ кизыт ыштэн шуктымэ Магнитогорск завод уло тўнъалан куго завод, ожно Уралыштэ ыштышэ чыла завод-влак дэч шкэтак чойыным шуқырак ышта. Магнитогорск заводым Магнитный курык воктэнак Урал энэр сэрэш ыштымэ. Тудым Чэлыабэ гыч Орэнбурыш эртышэ чойын корныш вэс корно дэн ушнымо. Тошто 2—3 тўжэм йэнган тошто казак станицэ олмэш кизытак 150 тўжэм дэч шуқырак калыкан социалист ола лийын шинчэ. Тыгай гигант заводым Ёлыл Тагильэш ышташ ончымо, тылэч посна Бакал завод уэш ышталтэш, ты завод Бакалыштэ лэкшэ сай рудам вэлаш тўналэш. Чойн лэвыктымэ пашаштэ Украин дэч вара Урал кокымшо вэрым налэш.

Уралын тўсан мэталургий пашажым икмонар вўргэньэ вэлышэ завод-влак шуктат; ты завод-влак у тэхник почэш ыштымэ улыт, вўргэньэ вэлымаш гыч кодшым сэрный кислота ышташ кучат, пашаштышт электричэс вий дэн пайдаланат. Йошкар Урал вўргэньэ лэвыктымэ комбинат кизытсэ жапыштэ ыштэн шуктымэ стройко. Вўргэньэ лукмо пашаштэ кизыт Урал пэрвой вэрым налын шога; тугэ гынат, ты вэржым вашкэ Казакстанлан пудэ ок кэрт; Казакстаныштэ йатыр куго вўргэньэ завод-влак ышталтыт. Вўргэньэ завод-влак лэч посна Уралыштэ никэль, цинк, адак моло тўрлө завод-влакат улыт.

Урал курык промыслэнысын икмонар ужашлажэ — азбэст, платина магнэзит промыслэныс-влакын продуксышт экспортлан колтымаштэ кугу вэрым налын шогат.

Рэвольуцо дэч ондак Уралыштэ машина ыштымаш лийын огыл манаш лийэш. Урал завод-влак мэталым Моско дэн Ленинград мэтал ўзгар ыштышэ завод-влаклан пуэн шогэныт. Уралыштэ машина ыштышэ завод-влак гыч эн кугышт тыгай-влак:

1. Свэрдловскышто Уралмашстрой — гигант завод, курык пашалан да мэталургий завод-влаклан оборудованьым ышта. Тудын ийдалукаш ыштымэ продукцыжо Магнитогорск гай куго заводлан сита. Тыдэ — „завод ыштышэ завод“.

2. Чэлыабысэ трактыр завод, ийдалукаш продуксыжо 40 тўж. гусэнич трактыр, альэ 2 млн. имньэ вий.

3. Ёлыл Тагильыштэ вагон ыштымэ завод, ийдалукаш 60 тўж. вагоным ышта.

4. Пэрмыштэ судовэрф (судна-влакым ыштымэ, олмыктымэ вэр).

Машина ыштышэ завод-влак ышталтмэ дэн Урал пэш вийагэш. Кокымшо вичийашэш промыслэныс, транспорт йал-озанлык паша-влакым вэсэмдэн талын ышташ тўналэш; тыгай пашам УКК район дэч посна УКК-ш касвэлым да эрвэлым ушнышо районлашгат шуктэн кэртэш.

Пойанлыкшэ дэн, тўрлө химий сырйож дэн Урал тўнъамбалнэ пэрвой вэрым налэш. Уралыштэ калий шөнчал, кочмо шөнчал, фосфорит, хромит-влак улыт, тылэч посна кокс, вўргэньэ лэвыктымэ дэч да шў йўлатымэ дэч кодшо-влак шуко погынат.

Содо, суперфосфат, сѐра, азот, сольный кислота-влакым ыштышѐ заводлашкѐ ушѐн уѐш ыштымѐ завод-влак Уралыштѐ тыгай улыт: 1) Бѐрѐзниковский комбинат, 1932 ийыштѐ ыштѐн шуктымѐ, ССР Ушѐмын совхоз, колхоз пасулан пѐш шуко калий-фосфор уйагдышым ыштѐн луктѐш, 2) Магнитогор химкомбинат мландѐ шу кодшо гыч азот уйагдышым ышта.

Урал пѐш талын ышталт шога. Чыла Ушѐмын ышташ ойырымѐ срдѐствыж гыч $\frac{1}{3}$ ужашыжѐ УКК ыштымашкѐ пура, тывѐчын утларак ужашыжѐ Урал промышлѐныс ышташ кучалтѐш. Промышлѐн строицылствѐ тыштѐ ойыртѐмын кугын ончык кайа. Промышлѐныс паша кушмаш утларак мландѐ шу лукмым, утларак электростанций-влак ыштымым йодѐш. Пѐрвой вичийашѐш Кизѐл дѐн Чѐльабѐ районлаштѐ мландѐ шу лукмо пашам утларак ончык колтымѐ шотгышто шуко паша ышталтын. Олтымѐ ѓзгар йамдылымѐ Уралыштѐ 4 пачаш йѐшарѐн, структуржо пѐш кугун вашталтын; вѐрыштѐ да ѓрдыжла гыч кондымо мландѐ шу пу олтышым пѐш вашкѐ вашталтѐн шога, Кизѐл, Йѐгоршин, Бѐрѐзник, Свѐрдлов, Чѐльабѐ Магнитогорск электростансѐ-влакым ыштымѐ (Чѐльабыштѐ вѐрысѐ йѓлатымѐ ѓзгар дѐн, Магнитогорскышто кондымо йѓлатымѐ ѓзгар дѐн). Тугѐ гынат, электрофикацѐ паша промышлѐныс дѐч вараш кодын мийа.

Чодра запас шотыгшто (Тобол йѓдвѐлным шотлыдѐ) Ушѐмын Йѐвроп ужашыштыжѐ Йѓдвѐл край дѐч вара кокымшо вѐрым налѐш. Тугѐ гынат, чодра промышлѐныс обласын тѓн ужашыштыжѐ ойырлѐн шогышо вѐрым огѐш нал, курык промышлѐныс дѐн мѐтал промышлѐныслан гына полшѐн шога. Обласын чодра йѓдвѐл тѓн ужашыштыжѐ (Пѐрмь дѐн Тѓумѐнь дѐч йѓдвѐлышкѐ) куралмѐ мландѐ 5% дѐчат шагалрак, шурно шагал ѓдалтѐш, ситыдымѐ киндым моло вѐрла гыч кондалтѐш, йытын дѐн шѓр пушо вольык ашнымаш гыч гына тавар продуксо лѐктѐш. Моло вѐрлаштѐ—Урал тѐмбал вѐлнат, Урал вѐс вѐлнат, шурно ужалаш ситышашлык ышталтѐш, шурно ѓдымѓ паша утларакшѐ Урал, вѐс вѐлысѐ стѐпыштѐ кумдан шарлѐн. Тѓн ѓдымѓ культур-влак гыч, лутыракшым горнозавод Ураллан лишыцѓ районлаштѐ, шульым ѓдат; шульѓ ѓдымаш заводлаштѐ имнѐ дѐн шупшыктымѐ паша дѐн ушнѐн шога, шульѓ дѐч посна йѓдвѐлыштѐ уржам ѓдат, кѐчывѐлыштѐ (утларакшѐ Урал вѐс вѐлысѐ стѐпыштѐ) шыдангым.

Нужна-коккла озанлык-влак гыч колхозыш $\frac{2}{3}$ ужашышт дѐч шуырак ушнѐныт. МТС-влак шот 150-кѐ шуын трактыр парк 130 тѓж. имнѐ вийан. Вичийашлыкыштѐ ѓдымѓ мландѐ йагыр йѐшаралтѐ. Йытын ѓдымѓ, парѐнгѐ шындымѐ, адак ѓдымѓ шудо да шѓр продукт пушо вольык ашнымѐ нѐгызѐш йал-озанлык вийангын толѐш. Тѐхник культур ѓдымаш вичийашѐш процѐнт шот дѐн кок пачашлан йѐшаралтѐ (7 гыч 15-кѐ шумѐшкѐ). Совхоз-влак Урал вѐс вѐл стѐпыштѐ (шыданг ѓдышѓ дѐн вольык ашнышѐ) тугак горнозавод районышто (пакча паша дѐн шѓр пушо вольык ашнымаш совхоз-влак) вийангыч.

Электрфикацѐ дѐн ик гайак транспорт пашат Уралын агышыр вѐржѐ. Вѓд корно-влак—Чолман (Кама) Урал тѐмбал

вэлнэ, Иртыш — Урал вэлнэ йешартыш шотан йал-озанлык кулэшым гына шуктэн шогат, горнозавод районысо энэр-влак чодра волтымаштэ гына шотышт уло. Широта линий дэн кайышэ кўртнѳ корно-влэк (Вяткэ — Пэрмь — Свэрдловск, Сарапул — Свэрдловск; Тьумэнь — Омск, Уфа — Чэлыабэ — Омск) вошт нангаймэ груз дэн тэмыныт; мэридиан линий дэн кайышэ кўртнѳ корно-влак укэ. Завод кўртнѳ корно-влак, рэльсдымэ корно-влак пэш начар шарлэныт. Вачийаш кѳргэш Троицк — Орск Карталы — Магнитогорск вэткыж дэн Свэрдловск — Курган кўртнѳ корно-влакым ыштэн шуктымо, Свэрдловск — Пэрмь участкэш кокымшо корнылан рэльсым пыштымэ; тыгэ гынат, тыдэ ышты-маш альэ пэш шагал.

Вичийашлык тўналтышэш Урал обласын пэлкэ луктын товар вашталтымэ пашажэ йал озанлык продуксо дэн промыслэныс продуксо улмаш. Промыслэныс продуксым утларак пуртэнытат, тугак облас кѳргѳ гычат утларак луктыныт. Моло обласлашкэ шуқыракшэ сырыо дэн пэлэ продукто-влакым — рудам, чойыным, рэльсым, тыгайак моло продукто-влакымат луктыныт; облас кѳргышкѳ йамдэ наста-влакым-кумо таварым, сакырым, йандам, машина, станок, аппарат-влакым кондэныт. Пэрвой вичийаш обласыш мландэ шў толмо, руда, химий уйагдыш, машина-влакым облас гыч лукмо шотышто груз кондыштмо у пашам йешарыш.

Обласыштэ посна вэрым *Тобол йўдвэл* налэш. Тобол йўдвэл Урал обласын 55 процент вэржым налэш, калык шот дэн гын, Урал обласын 1% гына Тобол йўдвэлыштэ ила. Тудын шуқырак ужашыжэ Бэрозоз — Сургут кўртнѳ корныш шумэшкэ тайга дэн лэвэдалтын, тайга йўдвэлыштэ тундрыш савырна. Остров сэмын изэ участкэ куралмэ мландэ-влак кэчывэлыштэ гына улыт. Чыла моло вэрыштыжэ вогул, остыак, нэньэц калык илымаштэ йанлыкым, колым кучымаш, шордо ашнымаш тўн пашалан шотлалтыт. Тўн пойанлык — чодра. Тўн корно — Обь энэр, тывэчын Карск тэңгызыш да умбакыжэ Йўдвэл тэңыз корнышко лэкташ лийэш.

Умбақыжэ Урал обласыштэ ыштымашын тўн пашажэ — ССР Ушэмын эн вийан промыслэнэ базыжым „У Уралым“ ыштэн шукташ садлан тудын ончылно тыгай паша-влак шогат:

1. Йўлаташ кулшѳ миньэрал узгар лукмо пашам ончыко колтымо (торфым, утларакшэ мландэ шў лукмым), шў, торф да вўд дэн пайдаланымэ электростанцэ-влакым ышты-маш.

2. Кўртнѳ корно-влакым вэсэмдэн ыштымаш (кызытсэ корно-влак воктэн рэльсым шуйэн кокымшо корным ыштымаш, курыкан участкылаш элэктричэс корно-влакым ыштымаш, у кўртнѳ корно-влакым ыштымаш).

3. Шэм мэталургий пашам вийагдымаш, сай мэтал (качэст-вэнный) ыштымэ пашам путутрак кўшкѳ нѳлталаш.

4. Тўсан мэтал пашам, химий да машина ыштымэ паша-влакым ончык шарэн колташ.

5. Йал-озанлык пашам да йал озанлык промыслэныс пашам пэнтгыдэмдаш.

6. Йудвэлым да Йудвэл Уралыштэ улшо поянлыкым кучылтын моштымаш. (Ты вэрлаштэ курык поянлык куго лийшаш).

Покшырт рэспублика (БАССР).

Пошкырт рэспублик Чолман (Кама) энэрын притокшо Вичэ (Бэлая) энэр басэйныштэ вэрым налэш. Вичэ вуд Пошкырт рэспубликым иктыжэ вэсыжэ дэч куго ойыртышан кок пөлкалан шэлэш: иктыжэ Вичэ вудым пурла сэржэ гыч эрвэлышкэ-курыкав, чодран вэр, вэсыжэ Вичэ вудын шола сэржэ гыч касвэлышкэ — тёр, чодра-стэп, мландэ шэм умбал роқан, кэчывэлыштыжэ чодра укэ гайак. Ййдалук кокла тэмператур $+1^{\circ}$ гыч йудвэлыштэ $+4^{\circ}$ нарэ кэчэ-вэлыштэ вашталтэш, кэчывэл-касвэл ужашыжэ кукушо полосаш пура. Пошкырт рэспубликын лукмо поянлыкшэ чотдымо шуко; кунчэн лукмо тун поянлык-влак тыгай: күртньо руда (Комаров-Зигагин районышто пэрвой сорт руда 100 млн. т нарэ шотлалтэш), вургэньэ дэн шортньо (Баймак район) хромий жэлэзньак дэн ньэфт (ньэфтым шукэртэ огыл Стэрлитамак лишнэ мумо). Мландэ көргө поянлык Пошкырт рэспубликын чодражэ, вуд энэргийжэ шуко, шуко, тылэч посна курорт вэрлажэ, адак туризм шот дэн сай вэрвлак йатыр улыт. Пойанлыкшэ шуко лиймылан Пошкырт рэспубликым „Кэчывэл Уралын чинчэ (жэмчуг) падрашыжэ“, манын лумдэныт.



56 сур.

Озан олам сэнгэн налшылак руш кугыжаныш Пошкырт элы-мат шкэ кид йыма кыжэ пөгэн налэш тунгалын (тылэ XVI курымын пытартыш пэлэшыжэ тунгалын). Руш кугыжаныш пошкырт калыкым пэш чот орландарэн, сандэн пошкырт калык XVIII курымыш шумэш эрэк восстаным быштыл илэн. Кугыжан правичылат пошкырт-влак ваштарэш кредалаш тэптыр калык дэн сүас-влакым колта улмаш; пөлэклэн нунылан пошкырт мландым пуэн илэн. Руш чиновник, помэшик-влакын түрлө „комэрсант“-влакын озанлымышт руш кугыжаныш национальнэ политикиштэ эн шучко эн пичкэмыш историй. Помэшик, заводчик-влак пошкырт мландым йалт шулдо акэш налыныт; ты мландышкэ рүдө Россий губернийла гыч крэпостной крэстйан-влакым илаш кондэн шогэныт, тун ужаш калыкым — пошкырт-влакым йндымбө вэрлашкэ ишэн шогэныт. „Колонизатор-влак корабль ышташ йорышэ чодрам пытарэн мийэныт, ир“ пошкырт-влак дэч эрыктымэ мландым шыдан удым фабрикаш савырэн шогэныт“. (Лэни). Пошкырт мландым рэволюшо лиймэшкэ шэлэшт илэныт. Пошкырт калыкын мландыжым ишэн шогымыш, пошкырт элышкэ эркин торговый капитал пурэн шогымыш пошкырт калыкын илыш йулажым вэсэмдэн; илыш йула вэсэммаш пэш талын эртен шогэн — вэргыч вэрыш коштын вольык ашнымэ паша дэн илышэ пошкырт-влак мландэ пашам ыштэн ик вэрыштэ илаш тунгалыныт.

Граждан сөй жапыштэ тошто Российын эксплуататыр класшэ-влак дэн кушкын ушнышо тўшкажэ пошкырт калыкын ужашыжым оталэн контррэволюшо мogyрыш шупшылын. Тыдэ олталымашым вашкэ ынглэн налыныт: пошкырт кавальэрий Йошкар Армиыш ушнэн. Дутов да Колчак ваштарэш кредалын, йонгылышыжым вашкэ тёрлатэн. Граждан сөй жапыштэ эрэк фронт вэр гыч вэрыш кусныл шогымо дэн пошкырт озанлыклан куго зийаным ужаш вэрэштын.

Калык. Пошкырт республикыштэ шуко түрлө калык илӓ
Пошкырт калык 23,5%, суас — 17,3⁰/₁₀₀, руш, украин-
нъэц, бэлорус — 44,4%, молыжо — чуваш, марий, удмурт, т. м.
Калык илышаш түрлө вэрэ ик төр огыл. Кокла шот дэн 1 кв. км-
лан 20 йэнг возэш; рүдö дэн касвэл ужашыштэ 30 йэнг нарэ,
корно укэан кэчывэл-эрвэл ужашыштэ 10 йэнг дэч шагалрак,
вэрын-вэрын 1 кв. км-лан 5 йэнг дэч шагалрак вочмо вэрлат улэда.
Олалаштэ илышэ калык 9⁰/₁₀₀ шотлалтэш ты шот гыч 80 процэажэ
руш калык. Ола-влак гыч эн кугышт:

Уфа (Ўпö) — Пошкырт республикын рүдö олажэ, 123 түжэм
йэнг ила, күртнӓ корно Вичэ энэр коч эртымаштэ, Вичышкэ
Уфимкэ энэр ушнымо вэрыштэ шинча.

Бэлорэцк — Пошкырт республикын курык ужашыштыжэ. Вичэ
вудын күшыл мучаштыжэ, Ўпö дэч Пошкырт республикын па-
шазэ калык илымэ эн куго ола.

Стэрлитатак — Вичэ вүд воктэнак, кэчывэл касвэл-стэп
ужашыштэ.

Озанлык. Вачайашлык тунгалтышэш Пошкырт республик эн
шойылан кодшо йал-озанлык район улмаш, кизы-
тат альэ тудын озанлыкшэ сардэч ончылсо жапыштэ лиймэ нарэ
кушкын шуын огыл. Пошкырт республикыштэ илышэ калыкын
90 процэнтшэ йал озанлык пашам ыштэн илэн, йал-озанлык про-
дуксо 70 процэнт лийын. Ужалаш лукмашыжэ киндэ, шыл,
мү, коваштэ, муно чодра тунг вэрыштэ шогэныт.

Мучко кэлэктивизацэ эртарымэ нэгызэш да МТС дэн сов-
хоз-влакым ыштымэ нэгызэш вичийаш көргэш удымö мландэ
70 процэнтлан йэшаралтын (2,6 млн. га гыч 1928 ийыштэ
4,5 млн. га-ш 1932 ийыштэ шуын); тыдын дэн пырля тэхникэ
культур 7% гыч 12%-ш шуын.

Чодра озанлыкым нөлталмыштат йатыр пашам ыштымэ;
1932 ийыштэ 4 млн. га госфонд чодра гыч 10 млн. куб м пушэн-
гым йамдылымэ. Йал-озанлык сырйом пушэнтг Узгарым шуктэн
ыштышэ промыслэныс пашам кумдангдэн ыштышэ (вакш-влак,
коваштэ-завод-влак, лэсопилкэ-влак, т. м.). Пэрвой вичийашэш
ыштымэ эн куго стройкылан Ўпо ола дэч 12 км өрдыжэш ыш-
тымэ Чэрнихов чодра комбинат шотлалтэш.

Бэлорэцк завод-влакым лужэн у тэхникэ почэш ыштымэ. Ты
завод-влак (мэталургий да чэп-пуда ыштышэ) Комарово-зигагин
күртнӓ рудам пушэнтгэ шү дэн лэвыктэныт; ты завод-вла-
кыш рудник дэн да күртнӓ корно дэн узкоколэйкым пыштэн
ушымо. Тыдэ Пошкырт республикыштэ тунг мэталургий рүдö,
сай мэталым пумыжо шотышто чыла ушэмыштэ куго вэрым
налэш.

Озанлык паша дэн пырля культур паша штымэ куго сэнгымаш-
влак улыт. Чылам туныктымо пашам илышыш пуртымо. Пош-
кырт йылмэ дэн газэт, журнал-влак лукмо пашам ончык колтымэ,
лутэратур пашам виктарымэ. Пэрвой вичийаштэ сэнгымаш-влак
куго улыт гынат, Пошкырт республикын пүртүс пойанлыкшэ
дэн кумдан пайдаланаш тунгалмэ пашаштэ альэ йамдылалташ
тунгалмэ шотышто вэлэ шогат.

Пошкырт рэспубликын ағышыр вэржэ — транспорт. Самара — Златоуст, Чэшма — Ульйановск чойын корно-влак Пошкырт рэспубликан транзит шотан вэлэ улыт; кэнгэж жапыштэ Вичэ вудыштэ Ўпö ола гыч тунгалын улкыжö мучко пароход-влак коштын кэртят: пароход-влак коштмаш Пошкырт рэспубликлан йатыр йöным пуа. Пошкырт рэспублик утларак йöндымö — кэчывэл-эрвэл курыкан ужашыжэ, корно укэлан тышсэ пүртүс пойанлыцклан эн шагал логалалтын, сандэнак тыштэ илышэ калыкаг эн шагал, районжат шойылан кодшо, утларак жапышкэн вольыкым күтэн ашнымэ паша шуйнэн мийэн. Магнитогор заводым ыштымэ дэч вага куян социалистла вэсэмдэн ыштымэ паша Пошкырт рэспубликын улак вэрлашкыжат мийэн шу, тидэ улак вэрла пытартыш кэчыштым илат. Шкэ продуксыжым касвэлыш лукташ Магнитогорск заводлан вик корно Пошкырт рэспублик коч гына лийын кэртэш. Кизит Комарово-зигадин руда лэкмэ вэр коч Магнитогорск—Уфа күртнөб корно ышталтэш, тывэчын изэ корно (вэткэ) Бэлорэцкыш пура. Тылэч посна Магнитогорск—Баймак—Сара (Орэнбург воктэн), Орэнбург—Уфа, Уфа—Озан күргнөб корнылам ышташ ончымо. Ты корно-влак кэчывэл Пошкырт рэспубликын (пэрвой Комаров-зигадин руда лукмо вэрым) пойанлыкшым почыт, Ўпö олам ончылно шогышо узловой транспорт олаш савырат. Караганда мландэ шуй басэйн дэн ушнышо Магнитогорск коч мландэ шуйым налаш шэм металургий дэн тусан металургий промыслэнысшым кумдан шарэн колтэн кэртэш. Ўпö ола машина ыштымэ куго ола лийэш, тышкэ котлотурбин комбинат пура (1931 ийыштэ ышташ тунгалмэ) мотор завод, автозавод, вагон ыштымэ, судна ыштымэ завод-влак ышталтыт.

11. СИБИР.

Географийыштэ Сибир манын Урал курык рудö гыч Куго окэан сэрыш шумэшкэ шарлэн кийышэ Азийын йүдвэл ужашыжым маныт; Сибирын кэчэвэл границыжлан касвэлыштэ Обь дэн Арал-каспий басэйн-влак коклаштэ кийышэ вүд ойырымо күкшö вэрым, эрвэлыштэ—Китай границэ шотлалтыт (Китай границэ утларакшэ курык рудö-влак мучко кайа). Ты шот гыч Сибиришкэ Касвэлсибир, Эрвэлсибир, Мундыр эрвэл да Якут АССР дэч посна Урал обласын эрвэл ужашыжэ да Казакстанын йүдвэл ужашыжэ пурат. Сибирын кумдыкшо пэш куго — 12,2 млн. кв. км шотлалтэш, Йэвропышто улшо СССР ужаш дэч кум гана куго, илышэ калык шот 20 млн. нарэ гына. Сибир ССР Ушэмын эн шуэн йэн илымэ, экономика шотышто шойылан кодшо ужашыжылан шотлалтэш.

Сибирын пүртүс пойанлыкшэ вүд энергийжэ шуко, климытшэ дэн вэржэ гына огэш кэлшэ. Климытшэ дэн вэр ойыртышыжо вараш кодшо техникан тошто общэствэнэ стройыш йöсын сэнгьман лийыныт, сандэн Сибир экономик шойылан кодын; социалист озанлык условийыштэ ты чий-влак Сибир озанлык кушшашым чэрэн огыт кэрт.

Сибирын широта да мэридиан кужыт шот дэн торалыкыштым, адак Йудвэл-Польар тэгыз сэр дэн Куго окэан сэрын утларак ужашыжэ ий дэн лэвэдалтым шотлэт гын, транспорт пашаштэ йондымё улмыжым раш ужаш лийэш. Альэ тидэ вэл огыл: кэчывэлымат Сибир ожсо культур рүдө — Мэсопотамий, Индий, Китай элла дэч пэш күкшө,— кочышт эртэн кошташ лийдымашлык курык рүдө-влак дэн да пустынь-влак авыралт кийа; ты вэрлам альэ мартэ күртнөй корно-влак пүчкын огытыл.

Тошто Росийын Йэвроп ужашыжэ тўнѳамбал культур илыш дэч шойылан кодын мийэн, культур шотышто Сибир адакат утларак шойылан кодшо лийын — Сибир культурым Йэвроп Росий гыч вэлэ налын кэргын.

Мландэ ўмбалжэ ышталтмэ дэн Сибирым Йэнисэй энэр иктыжэ вэсыжэ дэч куго ойыртышан кок ужашлан пёла. Касвэл Сибир куго, кумда лап вэр, кэчывэл эрвэлыштыла гына Алтай курык систэмыш ушна. Эрвэл Сибир күкшө, тёва вэран; утларак ужаш вэржым Эрвэл Сибир күкшө төр вэр налэш; тидэ вэр ўмбалнэ күкшө курык рүдө-влак (Сайан, Иаблоновый, Становой, молат) улыт.

Сибирыштэ тыгай энэр-влак улыт: Обь, тышкэ Иртыш энэр йогэн пура; Йэнисэй, Байкал гыч йогэн лэкшэ Ангара, Кокла да Ылыл Тунгузка энэржэ-влак дэн; Лэна, тышкэ Витим, Олэкса, Алдан, Вильуй энэр-влак ушнат; Амур, тышкэ Усури энэр йогэн пура. Ты энэр-влак вийан да шуко вўдан лиймыштлан энэргэтикыштат, транспорт пашаштат куго вэрым налын кэртят. Ты паша-влакым ыштышашлан тэхникэ шотыштат, обшэствэн илыш шотыштат Кугыжан Росий жап дэч күшкө нёлталалтмэ күлэш.

Кэнэжым утларак шокшо, тэлым утларак йўштө да кукшо лиймаш касвэл дэч эрвэлышкэ торлымо сэмыз, Куго окэан сэр воктэн вўд ойырым курык рүдө-влак дэк шумэшкэ кугэм мийа; климытшэ дэн Сибир Йэвроп ужашын кугэмдымэ йэшартышыжэ улэш.

Ушэмын Йэвроп ужашыжэ Архангэльск коч эртышэ ийдалукаш 0° изотэрм Сибирэш Тобольск дэран волэн, умбакыжым Томск — Красноярск — Чита — Благовэшчэнск линий дэн кайа; Ушэмын Йэвроп ужашсэ Лэнинград, Калинин Ульѳановск ола-влак коч эртышэ ийдалукаш изотэрм +4° Урал шойылан кэчывэлэш пэш ўлык вола, Сибирын кэчывэл түрэшыжэ тўкныл кайэн, Манжурийыш лэктэш. Сибирын дэч шукурак ужашыжэ ийдалукаш кокла тэмпературжо Архангэльск тэмператур дэч йўштырак, кодшо кэчывэл ужашыжын Ушэмын йўдвэл Йэвропо ужашыжэ дэн иктёр.

Изотэрм волым дэн пырля эрвэлышкэ торлымо сэмын тундыр дэн тайганат кэчывэл границышт изотэрм гайак волат. Мландэ паша ышташ йёршө чодра-стэп дэн стэп кундэм кэчывэлым Касвэл Сибир кукшо полосаш да варажым Кокла дэн Эрвэл Сибир курык рўдылаш тўкна Обь дэн Йэнисэй вўд ойыртышэш йўдвэл тайга курык тайга дэн ушна. Эрвэл Сибирыштэ стэп мучко шуйнэн ок кийэ, курыкла дэн пүчкылтмылан стэп-

лак лаптыкын-лаптыкын курыкла коклаштэ вэрим налыт. Мландэ пашам тыштэ энэрла воктэн ыштат; ўдымё шурнылан тыштэ эр шошым йўштё эрэак логал шога.

Сандэн Сибирын озанлык пашалан йбнан вэржэ анышыр лаптыкын кўртнё корно воктэн гына мучко шупшылтэш. Сибирын моло вэрлаштыжэ кўртнё корно дэч йўдвэлышкат кэчывэлышкат йэн илымэ вэр шуэн кайа: йэн-влак энэрла, шёртнё лукмо вэрла воктэн да мойн гына илат.

Ожнысо озанлык шот. Мэмнан Ушэмын моло тўр кундэмлажым — Кавказын, Туркэстаным — руш кугыжаныш кидыш вочмыж дэч овдак Сибирым „историйдымэ“ эл лийын манаш лийэш. (Казак (киргиз), бурьат йакут-влак дэч посна Сибириштэ остьяк, ньэньэц, (самойэд), тунгус, камчадал, чукча, йукагир, молат пэш тыгыдэ да культур шотышто шойылан кодомо вэргыч вэрыш кусныл коштшо калык лийыныт. Сандэн Сибирым кид йымак крэдал налаш йёсё лийын огыл, Сибирым налмаш шуко жачышкэ шуйнэнат огылвашкэ налыныт (ик шўдб ийышкэн гына шуйнэн — XVI курым мучаш гыч XVII курым тўналтышыш). Руш кугыжанышын моло колонийлажым оячымаштэ Сибирым шкэ мландышкэ ыштымэ шотышто вашкэрак савырымэ: Кавказ вэс вэлнэ, Кокла Азийыштэ чыла тушсо калыкын 5% -шэ улыт гын, Сибириштэ илышэ руш калык 90% , вэс мут дэн каласаш кокла Йул воктэн илышэ дэч йатыр шуырак.

Сибириштэ пэрвой озаланаш тўналшэ казак атаман-влакым Сибиришкэ шэргэ акан йандык коваштэ шупшын. Йанлык коваштым шэргын касвэл Йэвропышто ужалаш лийэш улмаш, тэвэ ты шот моско торговый капиталым мўндыр йўдвэл Сибириш шуктэн.

Пэтр 1-ый илымэ альэ вэс сэмын, XVIII-шэ курымын тўналтыш жап гыч тўгалын, шэргэ акан йанлык коваштэ дэн пырля Сибирын пўртўс пойанлыкшэ дэн пайлаланаш тўгалыныт — шёртнё дэн шийым лукташ тўгалыныт.

Сибириш пэрвой илаш калыкым вийыт колташ тўгалыныт: сылкыш, каторгыш колтэныт, казак, салдат, крэстьян-влакым вийытлэн Сибириш илаш кусарэныт, тыгай улмаш тудын тўн формыжо-влак.

1861 ийыштэ, крэпостной правам пытарымэк гына Сибириш илаш кайышэ-влак крэстьян калык гыч шуко лийаш тўгалын. Тидэ колонизацэ (куснымаш) Йэвроп ужаш Росийыштэ мландэ шыгырлык дэн вийангын шогэн, Сибир кўртнё корно дэн вийангын шогэн, Сибир кўртнё корно ыштымэ дэч сйыртэмын кугэмын (кўртнё корным кодшо курымын 90-шэ ийлаштыжэ ыштэныт), эша утларак 1905 — 1906 ий дэч (мландэ вэрч тарванымаш дэч) вара кугэмын. Ондакшым кугыжан правичылствэ куснымашым пызырэн шогэн, тидлэч вара полышым пушын койаш тўгалын.

1860 ий гыч	1885 ий мартэ ий	Йыда	12 тўж. дэн.	чылажэ	300 тўж.	Йэн куснэн
1885 " "	1905 " "	" "	75 " "	" "	1500 " "	" "
1905 " "	1914 " "	" "	325 " "	" "	3 250 " "	" "

Сибирьш талын куснымашын значэныжэ пэш куго лийын: коло ий коклаштэ (1897 — 1917) илышэ калыкшэ кок пачаш кугэмын, удымö мландэ $2\frac{1}{4}$ пачаш йэшаралтын. Куснэн мийышэ эн шукуышт мландэ паша ышташ йöрышö Касвэл Сибириын стéплаштыжэ да чодра стéплаштыжэ илаш тунгалыныт; тышан йал озанлык район лийын, тывэчын 16 млн ц нарэ киндэ, 0,8 нарэ уй луктылтэш улмаш, тышкэ ушэмын Йэвроп ужашыж гыч шуко йал-озанлык машина-влак мануфактур, адак моло продуксо-влак кондалтыт улмаш. Сибириын шкэ промышлэнысыштыжэ сар дэч ончыч 80 түжэм пашазэ шотлалтын, промышлэнысын вич ужаш гыч ныл ужашыжым курык паша промышлэныс налын: курык паша промышлэнысын тун вэрыштыжэ шöртнö лукмаш дэн мландэ шуй лукмаш шогэныт (мландэ шуйым Сибир куртнöб корнылан луктыныт). Сибир куртнöб корно гына Сибириштэ пролэтар рэвольуцо пашан тун нэгызшэ лийыныт.

Пролэтариат шуко лийэш ильэ гын, граждан сöй жапыштэ Сибир контрэвольуцо кидыш куштылгын ок вэрэшт ильэ (Касвэл дэн Эрвэл Сибириштэ Иркутскыш шумэшкэ Колчак, Байкал вэс вэлнэ Сэмонов лийыныт, тигак Йапон интэрвэнцийланат эрык огэш лий ыльэ (Мундыр эрвэлыштэ).

Колчак бандым Йошкараармий да партизан вий дэн 1920 ийыштэ, йапон интэрвэнцым 1923 ийыштэ пытарымэ. Импэриалист да граждан сöйэш шолдыргышо Сибир озанлык вашкэ тöрлатэн шукталтэ.

Кугыжан Росийын шойылан кодшо колонийжэ, каторго-сылкэ лийын шогышо Сибир эл, талын социализм ыштышэ элыш савырныш.

Умбак кушмаштыжэ Сибир промышлэнысан элыш савырнышаш: йал-озанлык паша кэчывэл касвэл стéп дэн чодра-стéп ужашэшыжэ кодэш. Промышлэнысым ончык колташ Сибириштэ чылажат ситышашлык: мландэ шуй запас (ССР Ушэмын чыла запасшын $\frac{4}{5}$ ужашыжэ), ош шуй (вуд) запас чотдымо шуко (ССР Ушэмын чыла запасшын $\frac{2}{3}$ ужашыжэ), мландэ көргö пуртыс поянлык пэш шуко, йөршэш йэн логалдымэ чодра-влак улыт (ССР Ушэмын чыла чодражын $\frac{4}{5}$ ужашыжэ).

Сибириым районлымо годым умбакыжэ промышлэнысшэ шарлышашым ушэштарэн эн пэрвойак энэргэтик дэн күнчэн лукмо поянлыкшым ончэн кум шотым ушыш налмэ:

1. Томь энэр күшыл ужашыштэ Кузнэцк басэйн, ты районышко Алтай, Сайан курык-влак системэн күртнöб, вургэньэ, полимэтал руда лэкма районышт ушнат.

2. Иркутск ола дэч касвэлыш Чэрэмхов басэйн; ты районышто куго запас Ангар вуд шунгалт йогымо вий, Байкал йэр кок могырышто түрлö күнчэн лукмо поянлык.

3. Куго окэан воктэн Амур басэйн; тыштэ миньэрал олтымо үзгар, күртнöб руда, адак моло мэтал-влакат улыт.

Кизытсэ район-влак — Касвэл Сибир, Эрвэл Сибир, Мундыр эрвэл край ончыкыктымо кум шотым ончэн пöлалтыныт; нылымышыжэ — Йакут АССР нунын во тэн национальнэ ойыртэм шот дэн ушнэн.

Ты край-влак ССР Ушэмын промышлэныс рудё вэрлажэ гыч пэи тора вэрыштэ шогат; экономикыштат шэнтэлан кодшо форман лиймылан чыла стройко пашам йөршэш угыч тунгалыктат; вэрыштэ стройко тунгалаш көргө нэнызым муаш ок лий; умбакыжэ, стройко-влакшат моткоч ыштэн шукташ лийдымылан стройкым тунгалмаштэ тэриториальнэ шот дэн чэрэтым ышташ вэрэштэш.

Первой вичийаш Касвэл Сибир крайэш энэтыш. Кузбасыштэ Сталин завод Урал нэгызэш ышталтэ, кокымшо вичийашэш Сталин завод шкэжат Эрвэлсибир край строицэлствын нэгызшэ лийэш. Эрвэлсибир край шкэ жапыштыжэ Йакутий дэн Мундыр Эрвэл крайын промышлэнысыштым шарэн ончык колтымаштэ нэныз лийэш.

Сибирын чыла ужашыштыжат ыштышаш паша тыгай: Йудвэл наций-влакын культурыштым кушкё нөлталмаш, национальнэ-тэриторий шот ылышыштым кэлшышын ыштымаш. Ты корно-влак дэн куго паша ышталтэш, йатыр национальнэ округ-влак кым ыштымэ кооператив пашам вийандымэ, запас киндэ кучымо

8.307



1.244

57 сур.

магазин-влакым, йанлык коваштэ налмэ факторий-влакым почмо; школ, больницэ, культбазэ-влакым шуко ыштымэ. Политик, озанлык да культур ылышыштэ-шотан чыла ты паша-влакым ик вэрэш ушышо ВЦИК Президиум пэлэн Йудвэл калык-влаклан полшышо Комитэтым организоваймэ.

Касвэлсибир край (КСК) да Ойрот дэн Хакас Автоном область.

КСК Алтай курык систем (Обь энэрын кушыл ужашыштыжэ) дэн Сайанын касвэл ужашыжэ вэрлам налэш, тышэч Сайан курык воктэн кийышэ Касвэл Сибирын кэчывэл эрвэл ужаш лап вэржэ Иртыш энэр дэк шумэшкэ шуйна, тышкэ Иртышын шола мотыр ужашыжат изиш пура.

Пүртүс условийжэ дэн КСК кум зонлан пайлалтэш:

б) Йудвэлыштэ шуко купан тайга зон.

б) Кокла полосаштэ стэп да чодра-стэп зон.

в) Кэчэвэлыштэ курык зон.

Касвэл Сибир крайын энкүлэш ужашыжэ Кузньэцк мландэ шў лукмо басэйн, ты вэр Томи энэр воктэн (Обь энэр приток) Алтай курыкын касвэлыштэ — Салаир, эрвэлыштэ — Кузньэцк Алатау курык рудо-влак коклаштэ вэрым налэш. ССР Ушэмыштэ чыла мдандэ шў лукмо басэйн-влак дэн таңастармаштэ запасшэ куго шотыштат да шўй сай шотыштат первой вэрым налэш. Кузбасын вэр кумдыкшо Донбаснарак (27 тўж. кв. км.) Кузбасын мландэ шў запасшэ Донбасын дэч 6 пачаш шукырык (400 млрд. т, Донбасыштэ 70 млрд т), сандэн мландэ шў лончышт-влакат Донбасын дэч угларак күжгө; тыштэ ала монар

лүмэтр күжгыт флончо-влак вэрэштят, сандэнак мландэ шү лук-машат йатыр шулдэш возэш. Кузбасын мландэ шүйжө ойыртэ-мын сай да шуко түрлө мэталургий пашаштэ кокс олмэш йүлаташ йөрышө шү-влакат улыт адак газовой шү-влакат вэрэштят, газышт 60% нарэ, тыгай шү химий промыслэнысыштэ пэш шэргэ аканлан шотлалтэш.

Тидэ мландэ шү дэн чодра КСК чыла йүдвэлжым да кэчывэл курык зонжын йатыр ужашыжым налэш; тидэ материал-влакым йүлатэн энэргийым налылтэш. Тылэч посна Касвэл Сибириштэ пэш куго вүд энэргий запас уло — Обь дэн Йэнисэй энэр-влакын курык ужаш басэйнышт. Энэргий пүтынь запас шотышто Касвэл Сибир край ССР Ушэмыштэ пэрвой вэрым налэш.

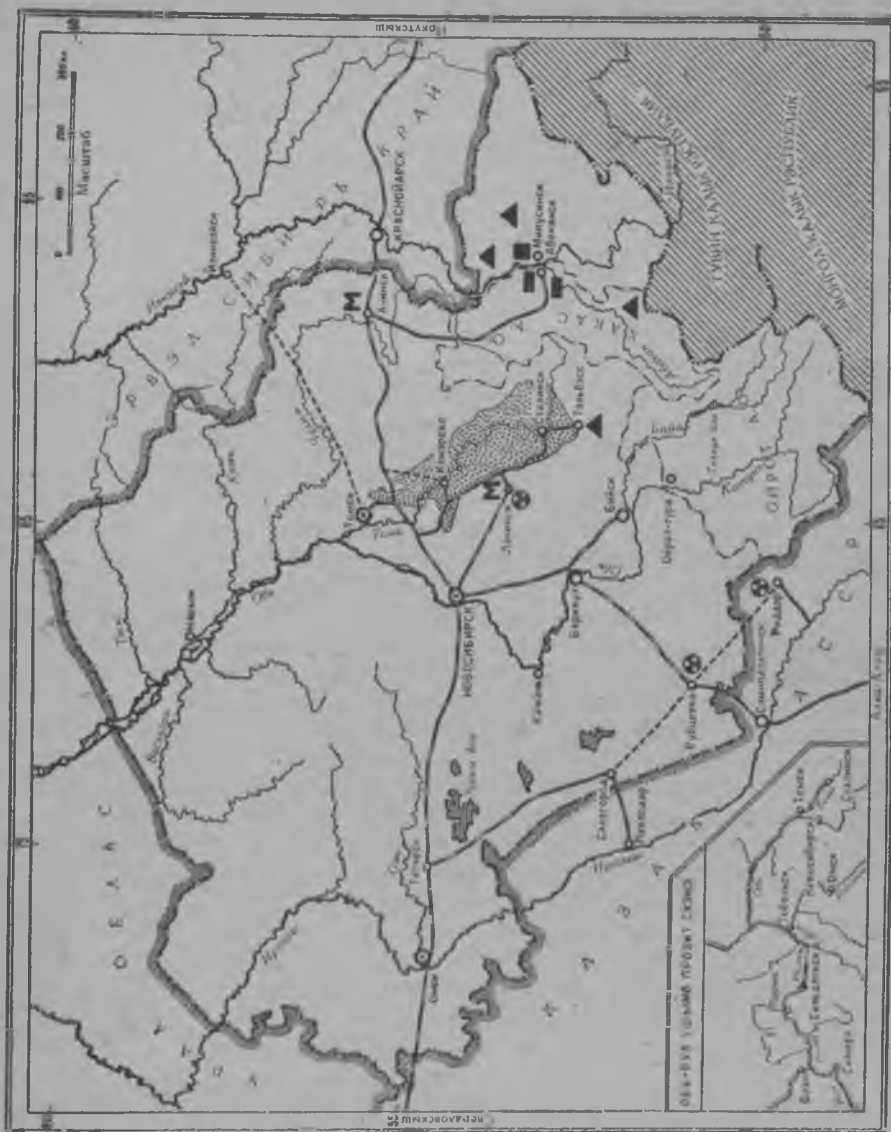
Касвэл Сибириштэ куртнөб руда уло (Кузбас районышто Сталинск дэч кэчывэл-эрвылышкэ да Минусинск районышто), Ачинск лишнэ марганьэц, варажым вүргэньэ, цинк, моло мэтал-влакат улыт.

Калык.

Сибирын моло ужашыж-влак дэн — Эрвэл Сибир, Йакут АССР да Мүндыр Эрвэл край дэн тагас-тармаштэ Касвэл Сибир край вэр кумдыкшо дэн эн изэ, калык шотшо дэн эн куго. Чыла Сибирын эн изи, 12-шо ужаш дэч изырак ужашыжэ вэрым налэш, калыкшэ шот дэн — Сибириштэ илышэ калыкын пэлыжэ нарэ Касвэл Сибириштэ ила. Калык утларак чүчкыдын илымэ вэр Обь энэр воктэн чодра-стэп кундэм; тидэ үмбал рокшо дэнат, климыт условийжэ дэнат утларак кэлшышэ вэр, ты вэрлан „стэп Алтай“ манын лүмым пуымо улмаш, Йэвроп гыч куснышо-влакын ты вэр йөратымэ вэрышт лийын. Тысэ илышэ калыкын плотналыкшэ 1 кв. км-лан 20 йэн нарэ логалэш. Тидэ чыла Сибир калыкын эн чүчкыдын илымэ районжо. Иртыш энэрын шола сэржэ воктэн кийышэ *Ишым чодра-стэп* пэш купан, Иртыш дэн Обь энэрла коклаштэ вэрым налшэ *Барабин чодра-стэп* шуко вэрлаштыжэ йүаш йөрышө вүд укэ, кэчывэл эрвэлыштэ Казакстан границиштэ *Кулундин чодра-стэп* пэш кукшо вэр, Йэнисэй энэрын шола сэржэ воктэн *Абакин стэп* пэш тора вэрыштэ, тэлым лум шагал возэш, сандэн озым культур-влакым удаш йөрыдымө вэр; чыла ты вэрлаштэ калык шагал ила. Йөрышэш илаш йөрыдымө вэрла — йүдвэлыштэ тайга зон дэн кэчэ вэлыштэ курык зон. Ты вэрла чыла Сибирын пэлыжэ нарэ вэржым налыт, калык шотшо 5% нарэ гына.

Касвэл Сибирым руш колонийыш савырымаш XVII курымышто тўгалмэ. Куго энэрла кундэмла дэн йүдвэлым кэчывэлыш кайэн шога. Тыштэ илышэ тўн калыкын ужашыжэ куснэн толшо руш калык коклаш „шулэн“ шогэн, вэс ужашыштым мландэ паша ышташ йөрыдымө тайгашкэ ишэн шогэныт.

Касвэл Сибириштэ илышэ тўн калык: ойрот-влак — курыкан Алтай кундэмын, Обь энэрын күшыл ужашыштыжэ илат; посна автоном обласышт уло, рүдө олашт *Ойрот-Тура*. Хакас дэн шорц калык Кузньэцк Алатау дэч эрвэлышкэ, Йэнисэй энэр басэйныштэ, посна автоном обласыш ойырымэ улыт, рүдө олашт *Абаканск*; адак остяк-влак Обь энэрын йүдвэл ужа-



58 сур. Касвленибир край.

шыштыжэ, Нарым наций округыш ойырымо, рүдö олашт *Колпашэво*.

Касвлэ Сибирын куго ола-влак:

Новосибирск (180 туж — йэн) — Касвлэ Сибир рүдö ола, Обь энэрын Сибир магистраль дэн пүчкылтмаштыжэ, ты магистральын Барнаул — Семипалатинск — Ташкэнт могырыш савырымаштыжэ вэрым налэш, куго вашкэ кушкын шогышо ола, Сибириштэ машина ыштымэ рүдö ола.

Барнаул — Обь энгэр воктэн. Алтай стэпын киндэ умэн шочмо вэрысэ рүдү.

Томск Томи энгэр воктэн — ожо университетан ола.

Сталинск (ожо *Кузнецк*) — у ола, гигант мэталазавод йыр (чумырышо ола.)

Омск (162 тўж. йэн) — Иртыш энгэрын Сибир магистраль дэн пўчкылтамаштыжэ вэрым-налэш.

Минусинск — Йэнисэй энгэрын кўшыл ужаш йогынжо воктэн.

Озанлык. Кугыжан жапыштэ Касвэл Сибир пўтүньюк йал-озанлык район улмаш. Промышлэнысшэ йал-озанлык продукт-влакым гына (киндым, шорым, коваштым, мөжым, чодрам, молымат) молэмдэн ыштышэ улмаш. Лукмо мландэ шў дэн



59 сүр. Новосибирск. Лэнин лүмэш шгымэ клуб.

улыжак паравоз олтымаштэ гына пайдаланалтын, моло вэрэ ныгушдо кучалтын огыл.

Урал-кузнэцк комбинатым ышташ тўналмэк, мландэ шў дэн пайдаланымэ паша йоршэш вашталтэ: Урал-кузнэцк комбинатын тўнг нэгызшэ мландэ шў пушо нэгызшэ Кузбас лийэш. Урал-Кузбас кундэмэш кокымшо мландэ шў лукмо нэгызым ышташ партийын XVI-шо погынымашэшыжэ 1930 ийыштэ пунчалын лукмо. Кок ий вэлэ эртыш Томь энгэр сэрэш ожо изэ гына Кузнэцк ола воктэн 1 млн. т дэч утыжым пушо (ожно, сар дэч ожнысо, Сибириштэ ыштышэ чыла заводын продуксыж дэч шкэтак 1½ гана шуқырак пуа) мэталургий гигант кушкын шинчэ. Тылэч ожныжым Сибириштэ Йэкатэрина Вэликайа кугыжа годсо тыгыдэ завод-влак гына лийыныт; тунам тудо мэталам мўндыр Урал гыч кондыктэн. Ты завод йыр куго, 100 тўж. йэн дэч

шуқырак йән шотав, ола лийын шинчэ. Сталинск заводын шўжө мўндырнө огыл — шкәнжын, рудам ужашыжым заводлан лышыл вэрла гычак кондалтэш вэс ужашыжым — Урал гыч, тушко, Урал завод-влаклан күлэш шўым нангайшэ вагонлаш оптэн кондалтэш. Шэм мэталургий дән пырля тўсан мэталургий завод-влак ышталтыч. Тугай завод-влак Бэловский дән Кэмэровский цинк дән вулным ыштат, нунак руда кодшо гыч сира кислотам йамдылат. Ты завод-влаклан күлэш рудан ужашыжэ Салаирыштэ луктылтэш (завод-влак дэч тора огыл), ужашыжэ Ридэр гыч (Казакстан) да Нэрчинск гыч (Эрвэл Сибир) кондалтэш. Шкәнжын мэталургий нэнгызшыжэ Новосибирск машина ыштымэ куго олаш савырна: машина ыштымэ куго завод-влак, курык пашалан кү-



60 сўр. Сталин лўмэш ыштымэ гиган мэталургий завод.

лэш адак промыслэныслан күлэш машина-влакым йамдылышэ завод-влак ышталтыт.

Чыла ты завод-влаклан, тугак Уралысэ завод-влакланат пэш шуко мландэ шў күлэш. Ындэ Кузбас мландэ шўжым куш колташ манын ёрын ок шого ты завод-влаклан күлэш шўым йамдылэн шогаш вэлэ возэш. Сар дэч ожнысо жапыштэ мландэ шў лукмаш 1 млн. тонышкат шуын огыл ыльэ, 1931 ийыштэ 5,5 млн. тоныш шуын, кызыт 10 млн. тон дэч утларак лукмо. У гиган шахтэ-влак сэдэ лишыл ийлаштак мландэ шў лукмашым шуко гана йэшарышан улыт. Мландэ шў лукмаш ойыртэмын кугэммылан Сибириштэ кокс-химий у производство лийэ (Кэмэровышто). Тўсан мэталургий заводла гыч коксылымашэш ойырлышо газ дән сира кислота мландэ уйаңдыш ыштымэ йамдылымэ нэнгызым ыштат. Тыгэ ыштымэ дән Сибирын йал-озанлыкшэ индустриа-

лизацэ паша тўналтышэшак машинам, мландэ ўандышым на-
лаш тўнгалъэ.

Крэстьйан озанлык-влакым колэктивлым дэн, шолдра да
шуко — совхоз-влакым ыштымэ дэн (совхоз-влакын удэльнэ ви-
сашт да ўдымё мландышт — 12%) йал-озанлык машина вий дэн
ыштышыш талын савырнэн шога. Касвэл Сибир пасулаштэ ки-
зытак тўжэм дэн трактыр-влак ыштат. Ўдымё мландын $\frac{1}{4}$ -шэ
дэч утлажэ тугак чыла ўдымё йытынн $\frac{1}{4}$ дэч утлажэ машина
вий дэн ышталтыт.

Йал-озанлыкым социальнэ да тэхник шотышто рэконструксы —
лымаш район-влак коклаштэ содорын спэциализацым эртараш
куго йёным пуат.

Касвэл Сибирын Омск — Новосибирск — Барнаул корно мучко
чодра стэп вэрым налшэ районжо шурно ўдымё утлажэ шыданэ
ўдымё, ў ыштымэ да сёсна ашнымэ районуш савырна; ты районуш
кэчывэлыштыжэ, Барнаул лышнэ, сакыр ушмэн ўдымё район
лийэш.

Казакстан границэ воктэн кэчывэл кундэм (Славгород — Руб-
цово линий дэн Кулундин стэп) шыл пушо вольык ашнымэ да
шыданэ ўдымё районуш савырна.

Тайгаштэ да тайга воктэн чодра промышлэныс вийангдэн
колталтэш. Тыдын дэн парльа ты районушто шёр пушо вольы-
кым ашнаш да йытын ўдымё пашам кумдан шаралтэш.

Кэчывэлыштэ альпий олыккан курык зон шёр пушо вольыкым
ашнаш да шёр продуктым йамдылаш кэлшышэ район.

Эн пытаргышлан тыдым каласаш возэш: Омск, Томск, Ново-
сибирск, путыракшым Кузбас гай куго олала воктэн Йал-озан-
лык паша виктаралтэш. Тыдэ олалан күлэш продукт-влакым —
шарым, вожсаскам, парэнтгым йамдыла.

Район-влак коклаштэ йал-озанлык паша шотышто спэциали-
зацым эртараш транспорт полшэн кэртэш, моло ужаш Сибирым
ончымаштэ Касвэл Сибир вўд корныж дэн шойылан кодшо огыл.
Обь дэн Иртыш вўд магистраль мэридиан линий дэн вэл огыл,
широта линий дэн кайашат йёрышэ вўд корно. Касвэл Сибир
коч эртымэ Сибир магистраль гыч Томскыш, Славгородыш, Ми-
нусинскыш, Кузбасыш, варажым Барнаулыш умбакыжэ Казак-
стан Сэмпалатинскыш күртнё корно-влак ойырлэн, тыгэ чыла
күлэш вэрлам ушат. Пытаргыш жапэш Кузбас гыч касвэлыш вик
кошташ Лэнинск — Кузньэцк — Новосибирск күртнё корным ыш-
тымэ, ты корно изэ гынат, күлэш шотшо пэш куго. 1926 ийыштэ
Турксиб корным ыштэн шуктымэк Касвэл Сибирын Казакста-
нышкэ да Кокла Азийыш лэкмэ вийаш корныжо лийэ. Тыгай
кыл кучымо йёным ыштымэ дэн Касвэл Сибир киндыжым, чод-
ражым колтэн, Кокла Азий гыч йал-озынылык продукт-влакым-
пэрвойак хлопыным кондэн кэртэш. Сандэн промышлэныс па —
шаштыжэ тэкстиль пашамат йэшарэн кэртэш.

Касвэл Сибирын ончык кайымыжым электростансэ-вла-
кын кушмышт нэш раш ончыктат — пэрвой вичийашэш элек-
тростансэ-влак $7\frac{1}{2}$ пачаш кушкыныт, 215 тўж. квт нарэ вийа-
нгыныт.

ССР Ушэмын Касвэл Сибир пэрвой вичийашлык көргэш индустриализацэ пашаштэ пэш талын да ойыртэмын ончык кайыш; ССР Ушэмын моло районлаштыжэ ик вэрэат тыгай куго вашталташ ыш лий. Промышлэнышын валовой продукцо пумыжо вичийашын пэрвой кум ийыштыжак кок пачаш дэч утыж дэн — 23% гыч 51%-ш шуо.

Сталин завод альэ пэрвой завод гына. Касвэл Сибир умбак куго паша возэш: тудо эрвэл Сибир дэн Мундыр эрвэлын индустриализацэ нэнгызышт лийшаш. Күртнөб корно ыштымаштэ да фабрик-завод-влак ыштымаштат шулдо мэтэл тунг вэрым налын шога. Сандэн Касвэл Сибирын ыштыш пашашт-влак гыч нэлэ промышлэнысым мландэ шү лукмо, машина ыштымэ, мэталургий паша — эн күлэш паша улыт (машина гыч курык пашаштэ да транспортшито кучылтмо машина-влак).

Касвэл Сибирын умбакыжэ ыштышаш пашажэ-влак тыгай:

1. Химий промышлэнысым, утларакшым Кузбасыштэ лэкшэ газан шү лукмо промышлэнысым ончык колтышаш; тыдэ вишкыдэ йулатымэ наста Сибирын альэ шагал.

2. Элэктростансэ-влакым, нунын кокла гыч вүд вий дэн пайдаланымэ-влакым ыштышаш (пэрвойак Бий энэрэш).

3. Куштылго промышлэнысым, нунын кокла гыч тэкстиль дэн кочыш-йуыш продуктым йамдылышэ-влакым шарэн колташ.

4. Күртнөб корно ыштымаш, пэрвойак кэчывэл Сибир магистральым (Барнаул гыч Минусинскыш кайышэ), йүдвэлыш кайышэ тыгыдырак (вэткэ)-влакым ыштымаш (ты корно-влак чодра пайдалаш йорышэ лийыт).

Эрвэл Сибир край да Бурят-монгол АССР.

Эрвэл Сибирыш ССР Ушэмысэ Йэнисэй энэр басэйн чылажак пура манаш лийэш (кэчывэл-касвэл лукшо гына ок пура), тылэч посна эрвэл Сибирыш Лэна дэн Амурын кұшыл ужаш басэиньшт пурат. Мэридиан кужыт (направлэньэ) дэн Йудвэл польбар тэнгыз гыч тунгалын, Тану-тува, Монгол Манчжур границыш шумэшкэ шуйна. Йапон импэриалист пэшак йэн мландым йоратышэ улыт, посна Манчжоу-Го кугыжанышым ыштышын койын нуно Маяжурийым нэлын колтышат, ындэ мэмнан дэн татун кэлшэн илышэ Монгол калык республикыш лышэм толыт. Сандэн Эрвэл Сибирын кэчывэл границыштыжэ мыланна эрэ йамлэ шогыман, тыдэ посна шотан войэинэ стратэгий вэр. Эрвэл Сибир ССР Ушэмыш пурышо моло край дэн облас гыч иктат тудын кугыт укэ (пүтүнь ССР Ушэмын $\frac{1}{4}$ -шэ нарэ лийын толэш). Кокла вэрым налмыш дэн озанлык рүдө вэрла дэчат, Куго окэан дэч ик гай торааштэ шога. Тудын рүдө олажэ Моско дэч 5 092 км-штэ, Владивосток дэч — 4 4246 км-штэ шога.

Касвэл Сибирым ончымаштэ Эрвэл Сибир Йэнисэй энэр дэч эрвэлышкэ пэш кумда күкшө төр вэрым налэш; тыштэ йатыр курык рүдө-влак — кэчывэл границыштэ Сайанын, Байкал дэч кэчывэл-эрвэлыштэ

Пуртус усло-
вий.

Хамар-дабан, Байкал вэс вэлнэ Йаблоновой улыт. Климьтшэ касвэл Сибырын дэч утларак куго ойыртышан: тэлым утларак йүштө, кэнэжым шокшо, вудьжгө вочмаш шагал, сандэн вийан кукшо. Ййдалукаш 0° изотэрм·Краснойарск—Иркутск линий дэн кайа. Курымын кылмэ мландан границэ Йэнисэй энэр коч лэктын туран кэчывэлыш вола Эрвэл Сибырыштэ кумдыкэш 30° нарэ, утларакат йүштө лиймаш өрмаш паша огыл. Йатыр годым эр покшым шурнылам логалын зийаным конда.

Йуж гыч вудьжгө вочмаш путыракшым Байкал вэс вэлнэ, пэш шагал, тыштэ эрээк кукшо логалэш. Эрвэл Сибырын куго ужашыжэ тайга чодра дэн лэвэдалтын; йүдвэл түрыштө (62—63° йүдвэл широта линий дэн) гына тундырыш савырна да кэчывэлыштэ вэрын-вэрын курык стэп-влак толпала (ластыкын-ластыкын) улэдат.

Энэргэтикэ пойанлыкшэ дэн Эрвэл Сибыргай пойаня вэр пүтунь туньамбалнат пэш шагал: чодра, мландэ шү пойанлык, шунгалт йогышо вуд вий —

чылажат уло. Чодра кушмо вэр 140 млн. га, тыдэ чыла Ушэмын иэвроп ужаштыжэ кушто чодра нарэ; мландэ

2 975

4.190

61 сүр.

шү запасын чылажым альэ палэн налмэ огыл—Чэрэмхов дэн моло вэрлаштэ улшо мландэ шү запасым 150—300 млрд. т нарэ шотлат; вуд энэргий запасым Йэнисэй дэн Ангара энэр-влакын ала монар лу миллион имнэ вий дэн шотлат.

Чодра пойанлыкшэ дэн Йүдвэл крайын кумьтшо нарэ, мландэ шү пойанлыкшэ дэн кок-кум Донбас нарэ, вуд вий пойанлыкшэ дэн ала монар лу Днэпрогэс нарэ лийэш, тэвэ тыгай куго Эрвэл Сибырын энэргий запас пойанлыкшэ.

Минэрал сыройо запасат Эрвэл Сибырыштэ пэш куго; кунчэн лукмо минэрал сыройо гыч руда гыч лэкшат, рудадэ лэкшат пэш шуко. Витим энэр воктэн Бодайбошто да Йэнисэй тайгаштэ шөртнө лэктэш, Нэрчинск лышнэ Байкал вэс вэлнэ — ш и й-свиньэц руда уло, Олованный станций лышнэ Байкал вэс вэлнэ — вулно, тылэч посна вүргэньэ, марганьэц, пэш шэргэ акав, мут гыч, вольфрам, молибдэн гай мэталь-влакат улыт. Пытаргыш ийлаштэ развэдкэ ыштыма гыч Ангара энэр шунгалтыш-влак лышнэ күртнө руда улымат палэн налмэ. Тыдэ вэлэ огыл, тылэч посна Эрвэл Сибырыштэ-слыуда, графит, адак Усольйыштэ да умбакыракат йүдвэлышкэ кў шончал киймэ пэш пойан вэрла улыт.

Калык.

Тора вэрыштэ улмыжлан да йал озанлык паша ышташ йөндымырак улмыжлан Эрвэл Сибырышкэ илаш мийышэ калык шагалрак лийын, касвэл Сибир дэн тагастармаштэ илышэ калык йатыр шуэрак. Эрвэл Сибир мучко эртышэ күртнө корно магистральын нимогай өрдыжыш лэкишэ вэткыжат укэ, магистраль воктэнрак гына калык чучкыдын ила, тугэ гынат, эн чучкыдын калык илымэ вэрлаштат 1 кв. км-лан

20 йәнг оғыл, а 10 йәнг гыч вәлэ. Куртнѳ корно дэч ѳрдыж вәсләштә: йүдвәлыштә, тайгаштә, тундрыштр гайак кәчывәлыштә да курыклаштат калык пәш шуән ила — 1 кв. км-лан 1 йәнг дэчат шагал возәш. Йәнисәй әнгәрын улыл ужашыштыжә улшо 1,5 млн. кв. км кумдыкан Турхан крайыштә илышә калык 50 тўж. дэчат шагалрак.

Руш калык мийымә дэч оныч Эрвәл Сибириштрә шукужым бурәт-монгол калык илән. Нуно Байкал йәрын кок могырыштыжо илат, калык шотшо 300 тўжәм нарә, тушсо калык коклаштә культур шотышто эн күшнѳ шогәныт; кизыт нунын



63 сўр. Байкал йәр.

шкәныштын Бурәт-монгол АССР-шт уло, рүдѳ олашт Вәрхнѳ-удинск. Тыштә илышә мола калык гыч бурәт-монгол калык дэч гара әвән ки (тунгус)-влак, йүдвәл кумдыкәш шаланән илат, йанлык күчән да шордо ашнымә паша дән илат. Тыләч посна нәнәц (самойәд)-влак, остьяк, долган адак мола калыкат улыт. Эрвәл Сибириштрә тыгыдә калык-влаклан наций обласым кумытым ыштымә: *Таймыр округ*, йүдвәл тўрыштѳ, долган дән нәнәц калыкын, *Эвәнкий округ* — Йәнисәй әнгәр басәйныштә кумышыжо — *Витим оләкмин округ* Ләна әнгәр басәйныштә. Эвәнкий дән Витим-оләкмин округ-влак әвән ки калыкын.

Кугырак ола-влак:

Иркутск (114 тўж.) — Эрвәл Сибириын рүдѳ олажә, Ангара әнгәр воктән, Байкал йәр дэч 65 км тораштә, шкә жапышгыжә шѳртнѳ промысләныс кушмо вәрәш ышталтын, промысләнысын нәгызшә лийын.

Красноярск — Йәнисәй әнгәр воктән, вәшкә кушкын шогышо промысләныс рүдѳ.

Чита — Байкал вэс вэлнысэ кундэмыштэ, адак ончылан каласымэ *Вэрхньэудинск* — Бурят-монгол АРПС-н рудышт.

Чыла ты ола-влак Сибир магистральыштэ улыт.

Игарка — Йэнисэй энэрын ұлыл йогынжо воктэн чодра матэриалым йамдылымэ рудё у ола.

Озанлык.

Валовой продукцышто удэлыня виси шот дэн Эрвэл Сибириштэ пэрвой вэрым йал-озанлык налэш; йал-озанлык паша шуқыракшэ кўртньё корно магистраль воктэн шарлэн; касвэлыштэ шурно удымё паша утларак шарлэн, эрвэлыштэ — эн утларакшэ Байкал вэс вэлнэ вольык ашнымэ паша. Йал-озанлык продуктын утыжо пэш шагал районышто лийэш (*Качск, Тулу, Вэрхньэудинск* воктэнысэ вэрлаштэ). Пўтўньжё дэн ончымаштэ пытаргыш жап мартэ Эрвэл Сибирын шкэнжын йал-озанлык продуксыжо огэш ситэ; ситыдымэ киндым Касвэл Сибир гыч вольыкым Монголий гыч кондалтэш. Эрвэл Сибир гыч моло вэрлашкэ лукташ ситышашлык тавар продуктым пушо промыслэныс — шёртньё промыслэныс, алак йанлык коваштэ промысэл, ты паша шотышто Эрвэл Сибир Ушэмыштэ пэрвой вэрым налын шога.

Пэрвой вичийашлык кўргэш озанлыкын чыла ужашлаштыжат Эрвэл Сибир йатыр ончык кайыш. Колэктивизацэ нэгызэш да совхоз дэн МТС-влакым ыштымэ нэгызэш Эрвэл Сибир йал-озанлыкын машина нэгызшэ йатыр кугэмэ, тыдын дэн пырлыа удымё мландыжэ йатыр шарлыш.

Кэчывэлыштэ Ангара энэрын шола могыр притоқшо-влак воктэн, Йэнисэй энэр воктэн чодра промыслэныс продукцо шуко кана кушко, кэчывэлыштэ ышталтшэ чодра продукцо Кузбас кўлэшлан кучылтэш, Йэнисэй энэр воктэн ышталтшэ Йудвэл тэныз корно дэн моло кугыжанышлашкэ луктылтэш.

Мландэ кўргё пойанлык кычалмэ шотышто пэш куго пашам ыштымэ, ожно шинчыдымэ кўртньё, тўсан метал-влак улмо вэрлам палэн налмэ. Чэрэмхов районшыто мландэ шў лукмаш, Бодайбошто шёртньё да Усолышто шончал лукмашым кок-кум кана йэшарымэ. Экспорт пашаштэ пэш кўлэш слўда лукмашым уэш ыштымэ. Забайкалыштэ Пэтровский металургий заводым уэш кугэмдэн ыштымэ. Иркутскышто Куйбышэв лўмэш метал заводым аштымэ: ты завод курык промыслэныслан кўлэш ўзгарым, утларакшэ шёртньё мушмаштэ кучылтмо ўзгарым ыштэн луктэш. Адак Вэрхньэудинскыштэ пэш куго йанда заводым ыштымэ.

Байкал, Ангара, Йэнисэй да Лэна энэр кўшыл ужашыштэ вўд транспортым сайэмдымэ. Лэна энэрысэ парөход коштмо пункт-влак дэн Сибир кўртньё корно магистральым ушышо тракт корно-влакым олмыктым. Пэрвой вичийашэш Эрвэл Сибирын ончыч каймашыжэ шкэ шотышт дэн куго улмышт дэч посна, кокымшо вичийашыштэ ыштышаш паша-влаклан йамдылалтмаштэ утларак куго шотан улыт. Кокымшо вичийашыштэ Эрвэл Сибириштэ пэш куго паша-влак ышталшашан улыт. Тэвэ тыгэ Ангара дэн Йэнисэй энэр-влакын вўд вийышт дэн пайдалаш тўнгалмэ пашанитэ куго полышым пуат. Ангара энэрын шунгалтыш-влак

(Ока энэрын йогэн пуримо лышнэ, Братск воктэн) электростанцийым ыштымэ дэн туньаштэ эн шулдо *кот/ч*-жэ $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{4}$ ыршийэш вочшо энэргийым пуаш тунгалэш, вэс сэмын каласаш, тышак ыштымэ станцийын энэргийжэ моло станций-влакын дэч 5—10 гана шулдэш возэш. Энэргийын ыштымаштэ да кучымаштэ 1—2 ыршийлан экономийым ыштымэ годым, ийдалуклан аламо-нар миллион тэнгэлан пайда кодэш. Эрвэл Сибырын уло энэргий запасшэ дэн пүтынэк пайдаланаш тунгалмаштэ Эрвэл Сибир туньаштэ эн пэрвой промышлэн район лийшаш; алюминий ыштымаштэ, адак түрлө сплав-влакым да пэш сай качэстван урсым ыштымаштэ моткоч куго электронэргий күлэш лийэш. Тыгай куго паша-влак ыштымаш ик вичийаш көргэш гына огыт пытэ. Ангара энэр шунгалтышлаш электростанций ыштымэ нэгыз Чэрэмхов лийэш—тыдэ Чэрэмхов мландэ шү лукмо району рүдыштыжэ, Ангара лышнэ күртнө корнышто шога, Ангарашкэ күртнө корно вэткэ дэн ушымо. Тышакын мландэ шү дэн пайдаланышэ куго электростанций ышталтэш, варажым чодра химий комбинат, оралтэ ыштымаштэ күлэш материалым ыштымэ, мэталургий завод да йатыр моло түрлө завод-влак ышталтыт. Вүд корно дэн кыл кучымо дэч посна Ангара шунгалтыш-влак дэн Чэрэмхов коклаш күртнө корно пышталтэш. Эрвэл Сибырын шушаш жапыштэ ССР Ушэмын мландэ шү-мэталургийын кумышо нэгызшым ыштышаш, сандэн тыгай паша-влак шогат:

1) Шөртнө лукмо, шэргэ акан йанлык кучымо, слюда йамдылымэ да молат тыгай паша-влакым (вальут отрасль-влак) шарэн ончык колтыман;

2) Йал-озандыкым, утларакшым вольык ашнымэ пашам, да куштылго промышлэныс пашам ончык шарэн колтымаш; куштылго промышлэнысым ончык шарымаштэ Эрвэл Сибырын шкэнжын да пошкудо Йакутийыштэ калык шукэмшашым ончэн шотыш налман;

3) Йакутий да Монголий дэн кыл кучымашым (күртнө корно ыштэн) сайэмдымаш, варажым пүтүнь йүдвэл Иэнисэй эллан кушкаш полшышо Йүдвэл тэгыз корным виктарман.

Йакут АССР.

Йакут АССР Лэна энэр басэйныштэ вэрым налэш. Сибырын чыла моло ужашлаж гыч Йакут АССР күртнө корно-влак дэч тораштэ кийышэ эл, эн шагал палэн налмэ, климыт шотшо дэн эн уда климытан да эн шагал калык илымэ эл. Ик мут дэн каласаш Йакутийым Сибырын Сибиржэ альэ „кок пачаш Сибир“ манаш лийэш. Йакутскышто кокла ийдалукаш тэмператур— 11° , Вэрхойанскыште— 16° , тыштэ пүтүнь мландэ шар кумдыкын эн йүштө вэржэ—иүштө польус, йанварь тылзэ кокла тэмператур— 50° , эн йүштө тэмператур— 63° -ш шуэш: тыштэ тэрмомэтрсэ ртуть тэлым кум тылзэ жаплан пэшкыдэ мэталыш савырна, сандэн ты жапыштэ спирт тэрмомэтрим гына кучылташ лийэш.

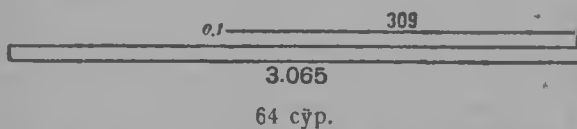
Йакутийн моло туньа дэн кыл кучымо корныжо Лэна энэр да Лэна энэр воктэн Йакутийысэ тракт корно гына (ты трактын

кужытшо 2 721 км). Касвэлыш Йэнисэй дэкат, кэчывэл эрвэлыш— Чита дэн Благовэщчэнск дэкат пытаргыш жап мартэн йол корно дэч посна нымогай корно лийын огыл.

Кугыжан жапыштэ Йакутий уголовно дэн политикэ пашалан сылгыш колтымо эн мундыр вэрлан шотлалтын, ты эл поро кумул дэн илаш толшо-влакым шупшын огыл. Торговый капитал дэн кугыжан чиновник-влак тусо калыкым шуйытго-осалын эксплуатироватлэныт. Шэргэ акан йанлык-влакым пытымэшкэ, хишник йон дэн пытарэн шогэныт. Эл көргө производичылнэ вий-влакым ончык колтышаш вэрч нимомат ышталтыг огыл.

Сибирисэ контррэволюцым сэнгымэкэ, кырэн шалатымэ Колчак ош бандэ-влак Йакутийэш шылын утлаш тыршэныт; нуно Йакутий озанлыкым йатыр толэн (зорийэн), ончык кушшашыжым ик жаплан лушкыдэмдэн кодэныт улмаш

Калык. 3 млн. кв. км кумдыкышто улыжак 300 тўж. йэнгына ила, тыдэ кокла шотдэн 1 кв. км-лан 0,1 йэнг дэч шагал возэш, ССР Умэмыштэ эн шагал йэнг илымэ вэр. Моло калык кокла гыч эн шуқыракшэ (80% дэч шуқырак) йакут-влак.



Йакут-влак тырк тукум калык улыт; утлаҥакшым вольык ашнымэ паша дэн илат; ондак кизыт илымэ вэрышт дэч

утларак кэчывэлыштэ илэныт, тувэч нуным вийытлэн поктэн, йүдвэлышкэ чактарэныт Йакутийыштэ моло калыкын пэлыжэ нарэ руш-влак, пэлыжэ нарэ тунгус дэн моло тыгыдэ калык-влак; руш-влак олалаштэ да кугырак йаллаштэ илат, тунгус дэн моло тыгыдэ калыкшэ шордо ашнымэ паша дэн да йанлык кучымо, адак кол кучымо паша дэн илат.

Озанлык. Тыштэ тэлэ пэш йуштө лийэш гынат, шурно удымө йүдвэл границэ моло Сибириым ончымаштэ йатыр кұшыч кайа, Йа утск ола дэч йүдвэлымрак эрта; тыштэ кэнгэж лэвырак, ойар лийэш, кэчэ кужынак шога. Удымө мландэ шагал лиймылан (70 тўж. га нарэ) да шурныжат начар шочмылан Йакутийын киндым кэчывэл гыч кондаш возэш. Йүдвэлыштыжэ киндым кэчывэл гыч кондаш возэш. Йүдвэлыштыжэ кол дэн шылым кочкын илат, киндым тамлэ кочыш олмэш гына кочкыт. Вольык ашнымэ паша утларак куго вэрым налшаш; тугэ гынат, ты пашат вольык ашныма гыч лийшэ продукцым пэлкэ колташ лийдымылан эл көргө күлэшлан ситышашлык вэлэ шарлэн миҕа.

Йакутийын тўн вэрым налын шогышо эл көргө пашажлан альэ йанлык кучымо паша вэлэ шотлалтэш. Йанлык-владлан илаш Йакутийын пүртүс условийжат пэш кэлшышэ, шэргэ акан йанлык-влак илымэ шотышто Йакутий питомник гай олмышто шога. Чыла ушэмыштэ кучымо йанлыкын^{1/10}-шо ужашыжэ нарэ Йакутийыштэ кучалтэш. Йанлык коваштым өрдыжыш луктын ужалмаш Йакутийын тўн вэрыштэ шога, чыла ситыдымэ продуктым да промышлэныс таварым йанлык коваштэ ужалмэ аклан налэш. Тугэ гынат, Йакутийын тўн пүртүс пойанлыкшэ

йанлык коваштэ мумаштэ огыл. Йакутийын тун поянлыкшэ — чодра, вуд энергий да кунчен лукмо-влак. Кунчэя лукмо-влак гыч тыштэ шортньо, платина, ший, вулно дэн цинк руда уло, тылэч посна вурганьэ, ртуть, кў шончал, мландэ шў, куртньо руда, исландий шпат, молат шуко. Кизытсэ нэлэ транспорт условийштэ шэргэ акан метал лукмаш утларак ончыл вэрыштэ



65 сур. Якут АССР дэн Мундыр эрвэл край.

шогат. Шэргэ акан метал-влак лукмо пашаштэ Совет власть жапэш почмо Алдан приискэ-влак тун прэдрпийатий улыт.

Корно-влак укелан Йакутийын чодра поянлыкшэ альэ йоршэш пайдаланыдымын кодын шогат.

Йакутийын производичылнэ вийжым ончык колтымаштэ кэрэк могай пашаштат, паша вий шагал улмо чаракым шында, — паша вий, пэш шагал. Паша вийым намийаш корно күлэш. Тэвэ тыгэ чыла элым ончык колтышаш паша-влак корнэш тукнат.

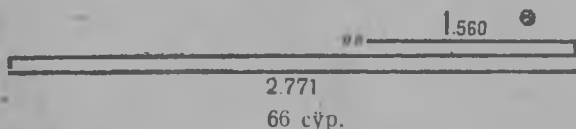
Первой вичийашыштэ тыгай пашам ыштымэ: 1) Амур куртньо корно гыч тунгалын Алдан шортньо приискэ коч Йакутск олаш

шумэшкэ автомобиль коштмо трактым ыштымэ, 2) Владивосток гыч Колыма¹ энэр йогэн пурымашкэ тэнгыз дэн каймэ корным почмо, 3) Лэна эгэрын параход коштмо тўналтыш пунктышт-влакым Сибир магистраль дэн ушышо тракт корно-влакым сайэмдымэ. Правичылствын пунчалжэ почэш ты тракт-влакым кўртнѳ корно-влак дэн вашталташ ыштымэ.

Пўртўс условий дэн транспорт условий-влак утыжым нэлэ улыт гынат, социалист строитэлствэ Йакутийыштэ йатыр ончык кайымашым ыштыш; ўдымѳ мландэ кок пачаш нарэ йэшаралтэ, шорык ашнымэ да пакча паша совхоз дэн колхоз-влакым ыштымэ, чодра пўчмѳ, кол консэрв, суран тавар ыштымэ завод-влакым да ший-вулно заводым ыштымэ; мландэ шў, шѳнчал лукмым, чодра йамдылымым шарэн ончык колтымо, шѳртнѳ лукмаштэ машина йѳн дэн ыштымашым вийандымэ, элэктростанцийым ыштымэ; йанлык кучымо промыслам сайэмдаш шуко пашам ыштымэ: охотник-влакым копэрацыш ушымо факторий, фэрмэ-влакым организаватлымэ, йанлык ашнымэ питомник-влакым ачалымэ. Кўльтур пашам шарэн колтымо (школ, больницэ, кўльтбазэ) Йакутий условийыштэ тыгай паша-влак озанлыкыштэ пэш куго шотан улыт.

Мўндыр Эрвэл край (МЭК).

Мўндыр Эрвэлыш тыгай вэрла пурат: Амур басэйн, Куго океан сэр мучкыж дэн Бэринг пролив дэк шумэшкэ, Йўдвэл польяр тэнгыз сэр Бэрингов пролив дэч тўналын Колыма энэр йогын пурымашкэ шумэшкэ; касвэлыштэ Йакут АССР, кэчывэл-касвэлыштэ Эрвэл_Сибир границыла дэн ушна; кэчывэлыштэ Мўндыр



Эрвэл границэ Амур энэр дэн да Амур энэрын Уссури при-токшо энэр дэн ушна, умбакыжэ Йапон импэриалист-влакын

Китай дэч шупшын налмэ Манчжурий провинций кайа эн тўр кэчы-вэл-эрвэлыштэ Посьйэт залив воктэн Мўндыр эрвэл границэ Йапон колоний—Корэй мландэш тўкна. Мўндыр эрвэлыш Йўдвэл тэнгыз-ысэ Врангэль остров да Сахалин островын йўдвэл пэлыжэ пурат. Сахалин островын кэчывэл пэлыжым 1904—1905 ийлаштэ лийшэ сарэш Руш кугыжаныш дэч Йапоний кредал налын.

Азийыштэ улшо моло область дэн край-влак дэч Мўндыр Эрвэл Куго океан воктэн импэриалист кугыжаныш-влаклан, пэр-войак Йапон импэриалист кугыжанышлан, лышыл улмыж дэн да экономик шотышто ончылно шкэнан рўдбвэрла гыч пэш мўндырнѳ шогымыж дэн ойыртышан. Мўндыр Эрвэлын тыгай ойыр-тэман улмыжо умбакыжэ озанлыкшэ кушмаштэ да импэриалист-

¹ Йакутийын моло элла дэн кыл кучымаштыжэ „Сибиряков“ лэдоколын польяр экспэдицийжэ пэш куго шотышто шога. Ты экспэдиций пэрвой гана Архангэльск гыч Владивостокуш ик кэнгэж жалыштэ мийэн шуын.

влак дэч тикэнжым аралымаштэ посна шотан улыт, сандэн тудын кэчывэл границыжэ, пугыракшым Иапоний кидыш Манчжурый вэрэштмэ дэч вара, элын тыныс илышыжым аралымаштэ ойыр-тэмын куго шотан вэрым налэш.

Мундур Эрвэл кэчывэл дэч йүдвэлыш 28° шуйна (42° гыч 70° йүдвэл широта мартэн), йатыр вэрла коч курык рүдө-влак эртат, куго окэан могоырым тэнгыз вүд кугын пүчкытын лукын-лукын пурэн тўрлө ужашыжэ иктэ вэсэ коклаштышт пўртўс условийышт дэн куго ойыртышан улыт. Мундыр Чукот-анадыр край тундран улмыж дэн, мландэ пашалан йоршэш йордымө. Агысыр полоса Охотск тэнгыз сэр дэн Камчаткэ пэлостров тайга полосаш пурат, мландэ пашалан кэлшышэ огыт ул. Мундыр Эрвэлын йүдвэлыштэ тўнг пойанлыкшэ — мландэ көргө гыч кўнчэн лукмо наста, чодра, кол, тэнгыз йанлык да йанлык коваштэ. Чыла тыдэ тора вэрыштэ улмо, йэнг пэш шуэн илымэ вэр-влак Мундыр Эрвэлын ужашыжэ улыт; пошкудо Йакутий дэн корно укэлан огыт ушно. Нунын коклаштэ кыл кучумо йөн улыжак тэнгыз корно гына, сэдэ тэнгыз корно коч Мундыр Эрвэлын кэчывэл тўнг ужашыжэ дэн кылым кучат. Мундыр эрвэлын кэчывэл ужашыжэ кукшо-йўштө климытан, пошкудо Иапоний климыт дэн тангастармаштэ пэш куго ойыртышан. Иапонийын климытшэ лэвэ Куросиво йогын дэн пушкыдэмэш. Йўштө йогын-влак эртымэ дэн да сэр воктэн курык рүдө-влак шупшылтмо дэн тэнгызын пушкыдэмдышэ йужшо шагал логалэш, кэнгэжым гына сэр воктэнысэ полосаштэ тэнгыз йуж логалмын палыжэ лийэш. Йүдвэл-касвэл гыч кэчывэл-эрвэлыш толшо муссон мардэж-влак тэлым Йакутый гыч кукшо йўштым кондат, кэнгэжым кэчывэл-эрвэл гыч йүдвэл касвэлыш толшо муссон-влак тэнгыз ўмбаж вўдыжгө дэн тўтрам кондат. Владивосток Нициа дэн Сухум широташтэ кийа. Тугэ гынат, кокла йанвар тылзэ тэмпэратур Владивостокышто Ницца дэч 23°-лан Сухум дэч 21°-лан ўлиө шога. Мундыр Эрвэлын кэчывэл ужашыжэ Усури энгэр дэн тэлым Архангэльск дэч йўштырак лийэш, кэнгэжым рис кушташ ситышашлык шокшо лийэш.

Йуж гыч вўдыжгө вочмаш дэн Мундыр Эрвэлым пойан манаш лийэш; вўдыжгө вочмаш йүдвэл касвэлгыч кэчывэл-эрвэлышкэ кугэм мийа (40 см гыч 100 см-ш шумэшкэ); тэнгыз вэлыш тайнышэ курык тайыллаштэ — Приморьёйсэ Сихоталин курык рүдө тайылыштэ, Бурэин курык рүдө тайылыштэ Приамурьёйыштэ, Камчаткыштэ, Камчаткэ курык тайылыштэ вўдыжгө угыж дэн кугын возэш. Ийдалук мучко вўдыжгө иктөр огэш воч, сандэн йал-озанлык пашалан йондымын логалэш: кэнгэж муссон-влак пу-мо дэн эн шуко вўдыжгө йуль, август тылзылаштэ возэш, вэс сэмын каласаш, шурно шумо, погымо жапыштэ; ты тылызылаштэ ий гыч ийын гайак энэрла сэрышт гыч лэктыт, вўдналмаш лийэдат; тэлым лум шагал вочмылан мландэ пэш кэлгын кылма, сандэн ўдэн кодымо культур-влаклан зиѳан толэш. Чодра 70% нарэ вэрым налэш. Мундыр Эрвэлын чодражэ пушэнгэ-влак урлыкшо дэнат тэнгызлан лышыл улмыж дэнат посна шотан вэрым налэш. Тэнгыз лышыл лиймылан Мундыр Эрвэл чодрам Куго

окэан воктэнысэ чодрадымэ эллашкэ лукташ лийэш. Ёмбал рок шуқыракшэ купан да ломыж сынан. Шурно ўдымó пашалан Амур дэн Уссури энэрлан йошкын шичмэ ошман ўмбал рокышт утларак кэлшышэ. Уссурий край манчжур флор обласыштэ кийа: тудын кэчывэл ужашыштэ түрлө урлык пушэнтан йөрэ чодра кушкэш (корэй кэдр, манчжур пүкш, монгол тумо, ошо да нарынчэ куэ, пиштэ, ваштар, граб, ногло, моло пушэнтгэ-влакат); пушэнтгэ-влакэш лийан пүтыралт кушкэш, тыдэ чодралан субтропик тусым пуа. Йакутий дэн Куго окэанын климыт влийаньышт кушкыл дэн илышэ-влак коклаштат куго ойртышым ончыкта — тыштэ түрлө зоньышго илышэ дэн кушкыл-влакым ужаш лийэш: тэвэ тыгэ Амурын ұлы йогынжо лышнэ йүдвэл шордо ила, йагэлы кушкэш, Ханка йэр воктэн лотос кушкэш, тигр-влак илат.

Элын йатыр ужашыжым лончылэн палымэ огыл гынат, пайдалык күнчэн лукмо дэн пойанлыкшэ пэш куго. Сахалиныштэ, Владивосток лышнэ Сучаныштэ, Бурэин курык рүдыштө (Приамурьё), Камчаткыштэ мландэ шўйым муымо, Сахалин дэн Камчаткыштэ нэфт уло. Бурэин курык рүдыштө да тэътүхышто, Владивосток дэч йүдвэлыштэ Ольга бухта воктэн кўртньö руда лэктэш, Зэйа дэн Бурэйа энэрла притоклаштэ да йүдвэлыштэ йатыр моло вэрлаштат полиметал, шöртньö вэрэштэш.

Мундыр эрвэ-лын историжэ.

Мундыр эрвэлын йүдвэл ужашыжым Камчаткэ дэн пырля руш казак влак XVII курымыштак крэдал налыныт. Тўн ужашыжэ-влак — Приамурьё дэн Приморьёе Китай дэн договор ыштымэ почэш 1860 ийыштэ гына йёршэш ушымо улыт. Ту жапыштэ тыштэ тунгус, гильак, голыд да айн тыгыдэ калык-влак гына илэныт. Нуно мландэ пашам шинчэн огытыл, йанлык дэн кол кучэн гына илэныт. Тидэ шупшыналмэ моло кугыжаныш кидыш ынжэ логал манын казак-влакым колташ тўнгалын, нунылан Амур дэн Уссури энэрла воктэн пэш сай мландым кугын пүчкэдэн пуэн. Тышкэ кумыл шупшын илаш каймаш Шэм тэгыз гыч Владивостоқыш шумэшкэ тэгыз корным почмэкэ, тугак, Сибир күртньö корно магистральым Манчжурий коч Владивостоқыш шуйымэшкэ гына тўнгалын. Амур чойн корным сар тўнгалмэ дэч изиш ондак гына ыштэн пытарэныт, алэ тудымат йөршэш шуктэн огытыл улмаш. Граздак сёй тўнгалшынак Мундыр Эрвэл йапон войска кидыштэ лийын; нуно тыштэ 1922 ий мартэ лийын, эллан пэш куго зийаным ыштэн кодэныт.

Калык.

Мундыр Эрвэл эл алэ пэш самырык, йэн шагал илымэ эл; тыштэ илышэ калыкын кумышо ужашыжэ öрдыжгыч мийышэ. Кумда йүдвэл ужашыштыжэ илышэ калык шот 50 түжэм дэчат шагалак; тусо калык—корьяк, чукча, камчадал-влак илат. Кэчывэл ужашыштат мландэ паша $\frac{1}{10}$ ужаш кумдыкышто гына ышталтэш. Приамурьёыштэ Хабаровскыш шумэшкэ Амур энэр воктэн, утларакшэ Зэйа-бурэйа лапэмыштэ калык чўчкыдынак ила. Приморьёыштэ утларак шуко калык илымэ вэр Ханки йэр дэн Уссури энэр воктэн. Куго окэан сэр воктэн да Амур энэрын ұлыл йогынжо воктэн илышэ калык пэш шуэ, моло вэрлажэ йөршэш йэн илыдымэ улыт.

Мундыр Эрвэлыштэ илышэ калык түрлө нацийлан шэлалтэш: 84% нарэ калык Ушэмын моло ужашлаж гыч мийышэ улыт (нунын кокла гыч руш, украиньэц, бэлорус калык 80%); 15% пошкыдо элла гыч толшо эмигрант-влак—китай, йапон, утларакшым корэй калык чўчкыдын. Усурийын кэчывэл ужашыштыжэ илат;

лыуцо дэч ожнысо жапыштэ тудын кушмашыжэ ончыко кай-энак огыл манаш лийэш. Кугыжан правичылствэ Мундыр Эрвэлым Китай мландым пызырэн налаш полшышо энэртыш олмышто гына ончэн, сар пашам нөлталшаш вэрч пэш шуко ссредствым пытарэн, элын производичыlnэ вийжым нөлталшаш вэрч нымом ыштэн огыл. Тэвэ сандэн, вэрысэ шэмэр калыкым утларакшэ тыгыдэ наций шэмэрым, моткоч кугын эксплуатироватлымат полшэн огыл, Мундыр Эрвэл дэфицитнэ лийын, рүдбө вэрла-влак полшымо дэн илэн. Кол дэн йанлык кучымаш, шөртнөбө лукмаш эн вараш кодшо да улыжым йөршэш пытарэн шогымо йөн-влак дэн ышталыныт. Ты паша-влак дэч посна кугыжан жапыштэ Мундыр Эрвэл нимомат пуэн кэргын огыл. Чыла моло настам—киндым, вольыкым, промышлэныс продуксым Росийын моло вэрлаж гыч да моло кугыжанышла гыч кондалтын.

Совет власть улмо ийлаштэ эл ончыко куго ошкылым ыштыш. Йал-озанлыкым колэктивлымэ дэн машина-влакым шуко пумо нэгызэш (1933 ийыштэ 58 МТС) удымбө мландэ кумдык 1926 ий гыч кок пачашлан йэшаралтын Шэргэ акан рис дэн сойа гай культур-влакым удымаш пэш кугын кушко, сакыр ушмэн удымаш шарлэн шога. Йал-озанлык пашан тун районжо-влак—Зэйа-бурэйа лап вэр (утларакшэ пырчан шурно-влак удаалтыт). Прихан-кай лап вэр („китай“ культур-влак—рис, сойа, гаольан, молат куго вэрым налыт). Чодра озанлык ончык каймашым пэш кугым ыштыш. Чодра пүчмбө дэн чодра материал гыч үзгар ыштышэ завод-влакым ыштымэ. Сар дэч ожнысо жап дэч чодра продуксо 10 пачашлан, чодра материалым моло кугыжаныш лукмаш 15—20 пачашлан йэшарыш.

Кол кучымо паша моткоч кугын нөлталалтэ (кол эн шуыра-ракшэ Камчаткын касвел сэржэ воктэн да Амур энэр могырышто кучалтэш); кол кучымаштэ траульэр дэн пайдаланалтэш, йатыр консэрвэ заводлам ыштымэ, кол кучымаш 3,8 млн. ц-ш шуын (Каспий тэнгыз дэч вара кокымшо вэр), сар дэч ожнысо жапыштэ тылэч кок гана шагал кучэныт; йүдвэлыштэ утларакшэ йанлык кучымашым ачалымаштэ куго пашам ыштымэ; шэргэ акан йанлык-влак ашнаш (лумшо (соболь), порсык (бобэр) т. м.) питомник-влакым ыштымэ, ожно йанлык-влакым улыжак шуыра-рак кучаш шонымо дэн пытарэн гына шогэныт; йанлык коваштым йамдылымэ шотышто мундур Эрвэл—Эрвэл Сибир дэч вара кокымшо вэрым налын шога.

Курык промышлэйысым угычын молэмдэн ыштымэ паша йатыр у районлашкэ шарлэн. ССР Ушэмыштэ лукмо шөртнын кумышо ужашыжэ Мундыр эрвэлыштэ луктылтэш (Эрвэл Сибир дэч вара кокымшо вэрым налэш). Сахалиныштэ мландэ шү дэн нефт лукмо пашам уэшын сайэмдэн ыштымэ. Сандэн тудо шкэ күлэшыжэ дэч посна, моло вэрлашкэвэ лукташ тунгалэш.

Вэрысэ сырьём молэмдэн ышташ пэрсей вичийаш көргэш 100 нарэ у завод дэн фабрик-влакым ыштымэ. Йал-озанлык күлэшлан Хабаровск олаш машина ыштышэ заводым ыштымэ. Тэнгыз транспорт күлэшлан Владивостокэш йэшарэн молэмдэн куго судна-влакым ыштышэ заводым ачалымэ. Тэнгыз флот ыш-

тымым йэшарымэ, элын тэныз вэс мōгыр эллажэ дэн кыл кучы-машым вийандымэ экспорт продуксо лукмаштэ күлэш флотым шукэмдымэ. У корно-влакым йатыр ыштымэ. План почэш 250 түжэм дэч шуқырак куснэн мийышэ у йэн-влакым вэрэмдымэ. Вичийашын кум ийыштыжэ калык кушмаш 25%-ш шуын.

Мундыр эрвэлын ожсо ийлаштэ озанлыкшэ кушмо дэн тангастармаштэ пэрвой вичийаш көргэш кушмашыжэ куго гынат, чыла пүртүс пойанлыкшэ кумдан пайдаланаш тўналмын альэ тўналтышыжым вэлэ ыштымэ.

Мундыр эрвэлын умбакыжэ кушшаш тўн корны жо-влак тыгай:

1. Лишыл улшо мландэ шў дэн күртнō руда лэкмэ вэрлам иктышт-вэсышт дэн күртнō корным шуйымо дэн ушэн, шкэнжын шэм мэтатургий нэгызышым ышташ.

2. Шкэнжын мэтал нэгызышым ыштымэк, ик шотшо — суда-влак дэн чойын корно-влак ыштымэ пашам шарэн колташ, вэс шотшо йал-озанлык дэн промышлэнысым кумдан шарэн колташ. Ты паша-влакым ыштымаш тусо калыкын тўн күлэшыжым шуктымаш лийэш, моло вэрла гыч илаш мийышэ-влакым шулшын шогышо нэгызым ыштымаш лийэш.

3. У корнылам ыштымэ дэн йара кийышэ вэрлам йэн илымэ вэрлашкэ савыраш, эл көргō калык шотым шукулэч шуко пүртүс пойанлыкшэ дэн кумдан пайдаланышашлык да элым империалист хишник-влак дэч аралышашлык нарэ шукэмдымаш.

12. КАЗАКСТАН ДЭН КОКЛА АЗИЙ РЭСПУБЛИК-ВЛАК.

Казакстан дэн Кокла Азий рэспублик-влак коклаштэ шуко иктылык уло — пүртүсыштат, социальнэ экономик шотыштат ик гайрак улыт. Тыдэ — утыжым континентальнэ, пэш кукшо климытан эл-влак, пүтүнэк гайак (Казакстанын йүдвэл-эрвэлжэ дэч посна) вүддымō басэйныштэ вэрым налыт. Росий импэрийыштэ нуно сэнэн налмэ кулыш савырымэ эл олмышто лийыныт. Вэр гыч вэрыш коштын вольыкым күтэн ашнымаш Актубинск гыч тўгалын Памирыш шумэшкэ, Краснодар гыч Семипалатинск шумэшкэ пытартыш жап мартэн кодын мийэн.

Казакстан дэн кокла Азий рэспублик коклаштэ тўн ойыртыш тыгай: Казакстанын йүдвэл чодра-стэп кундэмыштыжэ күтэн вольык ашнымэ вэрын-вэрын вүдандымэ культур кушкыл ұдымō мландэ дэн вашталтэш, вүдандыдымэ (богарный) мландэ паша кумышо шотышто шога.

Казак АССР.

ССР Ушэмын обласлаж дэн рэспубликлаж коклаштэ вэр кумдыкшо дэн Казакстан кумышо вэрым налэш (Эрвэл Сибир дэн Йакут АССР гына кугырак улыт). Казакстаныш пэлостровшо-влак дэч посна чыла Касвэл Йэвропын матэрик ужашыжэ шына, калык шотшо дэн гына изэ Бэльгийын дэч изыш гына шуқырак. Тэриторийжэ куго лиймылан Казакстаным кажныжэ 400 гыч

500^ттүж. кв. км кумдыкан ыштэн, вэс мут дэн каласаш Украин кугыт дэн, 6 обласлан пöлымб. Посна ойырэн каласаш тыгай облас-влак да нунын рүдö олашт.

Облас
Алма-ата

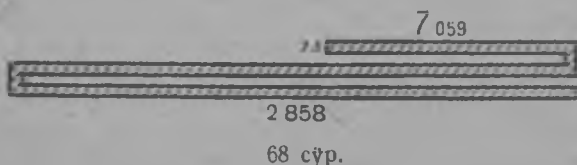
Кэчывэл-Казакстан
Эрвэл Казакстан
Караганда
Актүбин
Касвэл Казакстан

Рүдö ола

Алма-Ата, илымэ калык 109 түж., чыла Казакстанлан рүдö ола.

Чимкэнт.
Сэмпалатинск.
Пэтропавловск.
Актүбинск.
Уральск.

Казакстанын кэчывэл-эрвэл ужашышкыжэ гына Пүртүс усло- вий. Алтай дэн Тянь-Шань курык рүдö-влакын кэчывэл ужашышт пура. Казакстанын чыла кодшо ужашыжэ касвэлшыкыла улыкыла волэн мийышэ, эр-вэлшыкыла утларак нөлталалтшэ кумда төр вэр.



Арал дэн Каспий „тэнгыз“ - влак дэч посна шуко изырак йэр-влак улыт, ты йэр-лан вүдышт шу-кыштын йүаш лий-дымэ шөнчалан альэ

кочо-шөнчалан, энэрла пэш шагал. Иртыш да тудын притокшо-влак — Ишим дэн Тобол дэч посна чыла моло энэрла Каспий, Арал, Балхаш бассэйныштэ улыт; йатыр энэрла вүд шинчымэ вэрлаш шуыдэ ошма коклаш йомыт, йатырышт кэнэжым кош-кэн пытат.

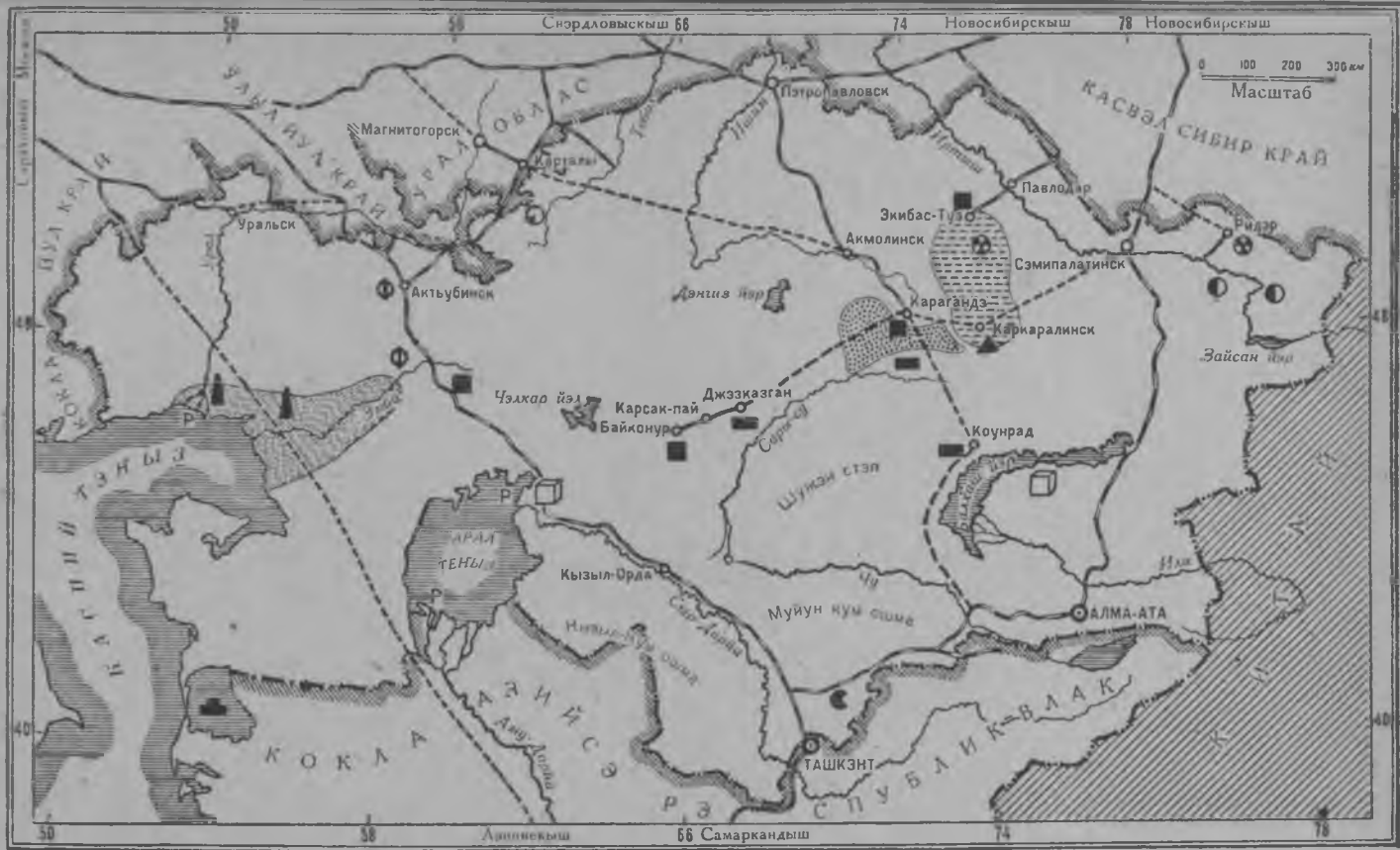
Пароход кошташ йөршö энэр Иртыш гына, тудын күшыл мучашыжэ вүд энергийлан пойан; Урал энэр коллан пойан, улыл мучашыжэ гына изырак параходлан кошташ йөра. Сыр-Дарья мландэ вүдыжтараш гына йөршö энэр, мландэ вүдыжтараштэ пэш күлешанлан Балхаш йэрыш йогэн пурышо энэрла-влак шот-лалтыт, нунын кокла гыч Или энэр параход коштмо энэр.

Климыт пэшак континентальнэ да кукшо-коштышо.

	Кокла тэмператур		Минимум	Максимум
	т э л э	к э н э ж		
Йүдвэлыштэ	- 20°	+ 20°	- 50°	+ 45°
Кэчэ вэлыштэ	- 4°	+ 29°	- 20°	+ 55°

Кукшо вэрын рүдыжö Арал тэнгыз, тыштэ ийдалук мучко йуж гыч вочшо вүдыжгö 10 см дэчат шагалрак; йүдвэл дэн йүд-эрвэл түрысö кундэмлаштэ да Тянь-Шань курык рүдö тайылла дэн кэчы-вал-эрвэл түрлаштэ йуж гыч вочшо вүдыжгö 30 см дэч шукурак лийэш.

Ўмбал рок-кушкыл зоно-влак йуж гыч вочшо вүдыжгö шот дэн пöлалтыт. Шэм рокан чодра стэп дэн тыдын воктэн кайышэ



63 сўр. Казак АССР.

ковыль кушмо стэп-влак Казакстанын йүдвэл границыж воктэн гына анысырын шупшылтын. Казакстан покшэл полосам арым-шудо кушмо сур да каштан үмбал рокан стэп-влак налыт, кэчы-вэкыла шөнчал рок (солончак), ошман мландэ кийа; шөнчал рокан да ошман мландэ коклаштэ вэрын-вэрын тамка (пятно) сэмын кушкын умэн шочмо чодра рок улэдат (Сыр-дарйа воктэн, Кара-тау курык рүдö гыч йогэн волышо энэрла воктэн, моло вэрлашат). Казакстанын чодражэ моткоч шагал, тудыжат курык-лаштэ гына уло. Тылэч посна энэрла воктэн „тугай“ чодрала манчэ улэдат, адак кэчывэлыштэ саксаул тысэ калыкын йулаташ кучымо (олтымо) матэриалжэ.

Мландэ көргö пойанлык пэш куго. ССР Ушэмыштэ түсан мэт-тал-влак лукмо тунг нэгыз—Казакстан. Түсан мэт-тал—вүргэ-нъэ лукмо вэр—Коурад (Балхаш йэр дэч йүдвэлышкэ), поли-мэт-тал лукмо вэр—Ридьэр (Иртыш дэч эрвэлышкэ) да Сыр-дарйа энэрын пурла сэрыштыжэ. Кара-тау курык рүдö; мландэ шү лукмо тунг вэрла—Караганда—ССР Ушэмын кумышо мландэ шү нэгызшэ; тылэч посна Эмба энэр дэн нефт лэкмэ, Актыубинск лышнэ шöртнö лукмо вэрла улыт.

Түсан мэт-тал-влак—вүргэньэ, цинк, вулно чыла ушэмын за-пасшэ гыч 50 процэн нарэ Казакстанлан возэш.

Казакстанын историйжэ.

Шэз эрыкышт дэн илымышт годым казак-влак вэр гыч вэрыш куснэл коштын, натуральнэ бзанлыкым кучэныт, мэр илышышт феодальнэ улмаш. Казакстаным сэнэн налшын кугы-жан правичылствэ түрлаштэ улшо сай мландым шкэ кидышкыжэ налын руш калык-лан пуаш тунгалын, казак-влакым утларак алама покшэл вэрлашкэ ишэн шогэн. Вольыкым вэр гыч вэрыш кондыштын күтэн ашнымаш шаланэн шогэн. Казак-влакын йатырышт ик вэрыштэ илымашыш савырэн шогэныт, ик вэрыштэ илы-шыш савырнымаш пэш нэлын эртэн; тыдэ шуко вольык пытымашыш, калык йор-лэштмашыш шуктэн. Йорло казак-влакын шкэныштын феодалышт-влакым, руш күпэс дэн кулак-влакым да кугыжан празичылствым чытэн орланэн илаш вэрэштын. Калык пэш пичкэмьш илышэш кодын илэн. Казак-влакын наций культурыштым пызырэн шогэныт. Школ-влак пэш шагал лийыныт, школлаштэ руш йылмэ дэн тунуктэныт, тыгэ тунуктэн казак-влакым руш илыш йула корнышко, руш вэра кучышышко савыраш тыршэныт (мисоньэр школ-влак лийыныт).

Октябр рэволюцо мартэн Казакстан эн шойылан кодшо тэриторий кугыжан Росийын эн улак вэр колонийжэ улмаш, корно-влак лийын огытыл, эн тунг вэ-рыштэ шогышо вольык ашнымэ пашажат шойылан кодшо улмаш. Импералист сар, тудын почэш граждан сар, варажым кушко лиймаш да шужэн 1921 ий Ка-закстанын озанлыкшым йöршэш йол гыч сүмырэн шуктэныт.

Калык.

Кокла шот дэн 1 кв. м-лан 2,5 йэн гына логал-лэш—калык илымаш пэш шуэ, адак чыла вэрэ калык ик төр ок илэ: йүдвэл дэн йүдвэл эрвэл кушко шагалак логалмэ границэ воктэн 1 кв. км вэрыштэ 5—10 йэн нарэ, кэчы-вэл түрыштö да тулэч күшнырак посна оазислаштэ илышэ калык утларак шуко; сандэн рүдыштö да кэчывэл-касвэлнэ тошго йөн дэн вольык ашнымэ вэрлаштэ калык пэш шагал ила, квадрат километрлан ик йэн дэчат шагал возэш. 0,1 йэн нарэ илымэ вэрлат улэда.

Казак калык—60%, руш—20%, украиньэц—14%. Руш дэн украиньэц-влак йүдвэл границэ мучко (Актыубинск—Кустанай—Пэтропавловск) да Джэтысушто (Балхаш вэс могырышто) илат. Олаштэ илышэ калык 9%. Ола-влак утларак сай вэрлаштэ улыт;

ола-влак шинчымэ вэрлаштэ умбал рок дэн климыт условий сай, ситышын корно-влак улыт да калык илымашат чўчкыдырак. Кўшнў каласымэ облас рўдў ола-влак дэч посна кугырак ола-влак тыгай улыт: *Кызыл-орда*, *Сыр-дарйа* энэр воктэн, Казак-станын ожсо рўдў олажэ. Тылэч посна курык пойанлыкым лукташ тўнгалмэ нэгызэш ышталтшэ у ола-влак улыт — *Карагандинск*, *Коунрад*, *Карсак-най*, *Ридэр*.

Озанлык. Озанлык кузэ нўлтат шогымым ты таблицэ гыч ужаш лийэш:

	1917 ий	1922 ий	1928 ий
Удымў мландэ млн. га шот дэн . . .	4,2	2,2	3,8
„ „ проц. шотшо 1917 ий дэн тагастармаштэ	100	52,1	91,1
Вольык млн. вуй дэн	36,6	11,6	41,5
Вольык млн. вуй шот 1917 ий лэн тагастармаштэ	100	31,6	113,3

Вичийашлык тўнгалтышлан ўдымў мландэ кумдык тошто олмышкыжо шуын огыл, вольык ашнымаш сар дэч ожнысо жапым эртэн кайэн. ССР Ушэмын чыла моло районжо кокла гыч Казакстан пэрвой вичийашыш пурымаштыжэ вольык ашныма гыч кодшо доходшо моло озанлыкшэ ужашыжын доходшо дэч эн куго лийын, алэ чыла моло йал-озанлык ужашын чумыржо дэчат кугырак лийын. Озанлык шойылан кодмо сэмынак социальнэ структурат шойылан кодшо улмаш. Азий феодализмын кодшыжым 1928 ийыштэ гына пытарымэ — куго пойан-влакын, султан дэн хан тукум-влакын 3 млн. га нарэ ўдымў мландэ дэн шудо солымо взырштым конфисковатлэн, нужна дэн кокла крестйан кидыш пумо. Тылэч вара вэс социальнэ пашам виктараш тўнгалмэ — мучко колэктивлымэ нэгызэш клас шотышто кулак-влакым пытарымэ паша. Тыдын дэн пырльак совхоз ыштымэ паша шарлэн шогэн; тьсэ совхоз-влак йара мландэ шуко улмылан пэш кумда вэрэм надыт. Станций-влак ышталт шогэныт; тыштэ Машина-трактор станций дэч посна, машина дэн шудо солымо-погымо станций-влакат ышталтыныт. Машина дэн шудо солымо-погымо станций-влакын тэлылан шудо йамдылымаштэ кўдэшжэ пэш куго.

Казакстанын озанлыкыштыжэ социальнэ тэхникэ рэконструксым ыштымылан кўра нужна кокла крестйан озанлык-влакын $\frac{3}{4}$ ужашышышт дэч утларакшэ колхозыш ушнэнын, $\frac{2}{3}$ ужашышт нарэ вольыкым вэр гыч вэрыш кўтэн коштмо ылышыштым кудалтэн ик вэрыштэ ылышыш савырнэныт.

Казакстанын куго, кумда тэриторийжылан да тўрлў ужашыжын пўртўс условийыштан кэлштарэн йал-озанлык паша-влак тыгэ пайлалтыт.

Шагалрак кукшо климытан да утларак сай умбал рокан йўдвэл ужашыштэ пырчан шурно ўдымў зон, утларакшэ шыдан

Удалтэш, тьсэ совхоз-влак шукрыакышт пырчан шурно удышö улыт.

Тыдын воктэн кэчывэлыштэ кийышэ вэс зон, кукшо стэпла да пэлэ пустыньла дэн вашталт шога вольык ашнымэ-мландэ паша зон; тыштэ совхоз-влак мжж-шыл пушо вольыкым ашнышэ корно дэн кайышэ улыт. Джэтыс лышкэ, кэчывэл эрвэлышкэ йал-озанлыкыштэ курык воктэн лапэмлаштэ тўн вэрым вўдангымэ мландэ налэш; тыштэ сай ўмбал рокан, тэмператур условийжэ кэлшышан лиймылан тамака, сакыр ушмэн, фрукто дэн виноград, адак рис, хлопок, кэндьрь, кэнаф гай шэргэ акан культур-влак кушкын кэртыт. Тьсэ совхоз-влак спэциальнэ шотан улыт. Джэтысу рис ўдышö совхоз-влаклан рисым Кокла Азийлан ситышашлык ўдэн, тусо рис ўдымö мландым хлопок ўдаш кодаш тыршыман.

Кэчывэлыштэ тўн вэрым вўдангымэ мландэ налэш (Сыр-дарйа мучко да Кара-тау курык тайыллаштэ). Тьдэ Казакстанын хлопок ўдымö тўн районжо. Тыштэ кумда вэрлам налын каучык пушо — тау-сагыз, хандрила кушкыл-влак шочыт; тау-сагыз дэн хандрила моло кугыжанышла гыч шэргэ акым тўлэн каучыкым кондыма гыч мэмнан элым утарат, сандэн ты кушкыл-влакын кўлэшышт пэш куго.

Казакстанын кэчывэл-касвэлжэ дэн рўдыштыжö улшо кукшо стэпла дэн пэлэ пустыньлажэ (Усть-Урт плато) шыл-мжж пушо вольык ашнымэ район лийын кодэш, тыштэ утларакшым вэрблюд (тўйэ) дэн шорык ашнымэ паша вийангэш. Тэвэ тыштэ эн шукужо кочэвой илыш йўлан кодшышо-влак альэ мартаэт илат.

Казакстан промышлэнысын тўн ужашыжэ — йал-озанлык промышлэныс дэн курык паша промышлэныс. Йал-озанлык промышлэнысын тыгай прэдприйтий-влак — вакш-влак, шэл ыштышэ да суран завод-влак, мжж мушмо, хлопок эрыктымэ, фрукто-консэрв-завод-влак, молат. Ты прэдприйтий-влак кушто, могай сырьо улмо вэрлаш ышталтыныт; нунын вийышт улшо сырьом сатуш савыраш огэшрак ситэ. Эн кугын ыштымэ прэдприйтийлан Сэмипалатинскыштэ гигант шыл комбинат да Алма-Аташтэ фрукто-вож саска комбинат шотлалтыт.

Курык промышлэныс кугыжан жапыштэ пэш ўлнö шогэн. Эн куго прэдприйтийлан Эмбыштэ улшо ньэфтэ промысла шотлалтыныт, тудымат кугыжан правичылствэ шкэ капиталжэ дэн ыштэн пайдаланэн огыл, моло кугыжаныш капитал пайдаланэн. Моло курык пойанлык улмым рашын палэнат огытыл; шинчэныт гынат, корно укэлан йўлатымэ ўзгар ситыдымылан пайдаланэн кэртын огыл.

Пэрвой вичийашыштэ строицылствым кугын шарымэ дэн тўсан мэтал лукмо шотышто Казакстан тўн нэгызыш савырнэн шога.

Тусан мэтал промышлэнысыштэ тыгай куго у прэдприйтий-влакым ыштымэ:

1. Балхаш йэр воктэн вўргэньэ комбинат, вўргэньэ рудам Коунрад гыч кондалтэш (тыштэ вўргэньэ 2,5 млн. т шотлалтэш). Караганда мландэ шў дэн ышта. Ты завод ийдалуклан 175 тўж. тон вўргэньым пуаш тўнгалэш, тыгай заводым тўнья альэ мартэ ужын огыл.

2. Карсакпай вўргэньэ комбинат; тьсэ вўргэньэ рудалан пойан Джээказган рудник-влак да Байконур мландэ шў лукмо вэрла пурат; рудник-влак дэн мландэ

шү лүкмо вэрла посна күртнө корно дэн ушалтыныт, ты корно обшо күртнө корно сэтэ дэн огэш ушно. Джэзказганым караганда мландэ шү лүкмо вэрла дэн ушымылан ийдалукушто 100 тўж. *т* нарэ вүргэньым пуаш тўналэш.

3. Казполимэтал комбинат Чикмэнтгыштэ, Турланыштэ Кара-тау курык рўдыштө лүкмо вулнэ дэн цинк вэрыштэ ыштымэ.

4. Иртыш энэрын-пурла вэл притокшо воктэн Ридэр комбинат, полимэтал-влак мумо вэрэш ыштымэ, тыштэ ший, вулнэ, цинк, адак шөртнө дэн вүргэньэ паша ўшнат.

Казакстан курык завод пашам ыштымаштэ йўлатымэ Узгар пушо тўнг нэгыз — Караганда мландэ шү басэйн, тыштэ кокс-лаш йөрсшө мландэ шү запас 15—18 млрд. *т* шотлалтэш. Карагандаштэ лүкмо шўын угларакшэ Магнитогорыш колталтэш, тэвэ сандэн Донбас дэн Кузбас дэч вара Караганда СССР-н мландэ гыч лүкмо шўнын кумышо нэгызшэ лийэш. У шахтэ-влакым ыштымаш, мландэ шү лүкмо кушмаш тыштэ пэш талын ончык кайэн шогат. Ик монар ий гыч Караганда ола Казакстанын эн куго олажэ лийэш.

Вичийашлык көргэш Эмбын промысла-влакымат кугын шарэн ыштымэ. Кизыт Гурыйэв — Орск нэфтэпровод ышталтэш. Ты нэфтэпроводым ыштэн шуктымэк, Эмбын нэфтылан Кокла Йулыш, Уралышкэ лэкташ корно лийэш. Химий промыслэныс пашаштэ Ахтўбинск химий комбинат фосфорит лэкмэ вэрэш ышталтэш, тыдэ пэш куго завод. Чыла тыдэ пэрвой вичийашлыкэш ыштымэ куго паша-влак Казакстанын эконоимыжым тўнг гычак вашталтышт. Казакстан ожсыж гайак вэр гыч вэрыш вэрблуд польш дэн коштын, корныдэ ила ильэ гын, чыла тыдэ куго паша-влак лийын огыт кэрт ильэ. Уэш ыштымэ чыла күртнө корно-влак гыч нилымышэ ужашыжэ Казакстан Територи-йэш ыштымэ. Уэш ыштымэ корно-влак гыч эн куго Туркэстан-Сибир корно (кўчыкын Турксиб); ты корно Сэмпалатинск гыч Ташкэнт күртнө корнышко шумэшкэ ыштымэ, кужытшо 1,5 тўж. *кт* нарэ (пэрвой вичийашлыкэш ыштымэ күртнө корно-влак гыч эн кужо корно). Ик мучашыжэ дэн Касвэл Сибирын шурнан районжо-влакэш энэтэн, вэс мучашыжэ кэчывэл Казакстанын да Кокла Азийын хлопок ўдымө районлашкыжэ шуын, Турксиб куго пашам шуктыш: хлопок ўдышө-влаклан шулдо киндым намийаш тўналмыж дэн пырчан шурно ўдымө мландым хлопок удаш йафсындарыш. Ты корно Китай границэ дэкак лышэмэш, сандэн Касвэл Китай дэн сату паша кыл кучымым куштылэмдыш. Тылэч посна Турксиб Казакстанын чыла кэчывэл-эрвэл ужашыжлан илышым намийыш — лу дэн у завод, фабрик-влак, спэциальнэ совхоз-влак ышташ тўналыч. Акмолинск күртнө корнынат күлэш шотшо пэш куго, кизыт ты корным Карагандаш шуктэн ыштымэ, умбакыжэ Коуирадыш ыштэн шукталтэш. Тыдэ альэ Казакстанын рўдыжө коч пэрвой лэкшэ күртнө корно, караганда мландэ шўылан Урал дэн Коуирадыш лэкташ йөнмым ышта. Турксиб дэн Караганда күртнө корно-влакыш тўкнышө йатыр моло корно-влак нунын күлэш шотыштым угларак кугэмдат. Пэрвой вичийашлыкыштэ Иртыш, Урал, Или да Балхаш йэр вўд корнылам сайэмдашат шуко пашам ыштымэ.

Казакстаныштэ кўртнѳ корно, фабрик, завод, совхоз-влакым ыштымэ дэн пырља мэ тэнгэчсэ кочэвник-влак элэш социализмым ыштэна. Тыдын дэн пырља казак-влакым промыслэныс пашащ шупшмо у кадр-влакым куштымо посна шотан куго вэрыштэ шога. 3 ий кочалав — 1929 гыч 1931 ийыш шумэшкэ Казакстаныштэ чыла пашазэ шот 2 пачаш йэшаралтэ пашазэ — казак-влак 3 пачашлан.

Школ-влак тыдэ жапыштэ кок пачашлан йэшаралтыч, кизыт тўналтыш школ 7300 шотлалтэш, тушто тунэмшэ-влак 600 тўжэм, тылэч кугырак школ-влак 345, тунэмшышт-влак 63 тўж. йэн. Тылэч посна лу дэн тэхникум, совпартшкол, вуз-влак улыт, казак йылмэ дэн шуко кнага, газэт, журнал-влак пэчэтлалтын лэктит.

Пэрвой вичийаштэ ыштымэ паша-влак Казакстанын чурийжым палыдымыла вэсэмдэн шуктышт гынат, умбакыжэ ыштышаш паша-влакым ушыш налмаштэ, ты паша-влак альэ тўналтыш паша вэлэ улыт.

Казакстанын умбакыжэ кушмаш тўн корныжо-влак тыгай улыт:

1. Кўртнѳ корно ыштымэ пашам умбакыжэ вийандэн колтымаш: Караганда — Коунрад, Караганда — Сэмипалатинск, Акмолинск — Карталы (Магнитогорскыш) кўртнѳ корно-влак да корнылаш ушымо (подйэздной) корно-влак.

2. Элэктронэргий нэгызэш тўсан металургий дэн химий промыслэнысым кумдан шарэн колтымаш.

3. Кўшнѳ ончыктымо сэмын район-влак коклаштэ пўртўс условийыштлан, климытышлан кэлшымдарэн спэциализацым ыштэн йал-озанлык пашам вийандымаш. Тыдын дэн пырља хлопок дэн моло шэргэ акан культур-влак Удаш вўдандымэ мландым умбакыжэ шарэн шогымаш да кукшо ий дэн кучэдалмаш паша-влакым шукташ тыршэн пижаш. Пасу паша дэм вольык ашнымэ пашам пэнгыдэ нэгызыш шындаш, кусныл коштын илышэ-влакым вэрэмдымэ пашам мучкыжо ыштэн шуктымаш.

Кокла Азий рэспублик-влак.

Узбэк, Туркмэн, Курык-Бадахшан автоном областьшэ дэн Таджик рэспублик-влак да РСФСР ужашыжэ Кара-Калпак дэн Киргиз рэпубликым пырља Кокла Азий манын лумдымѳ.

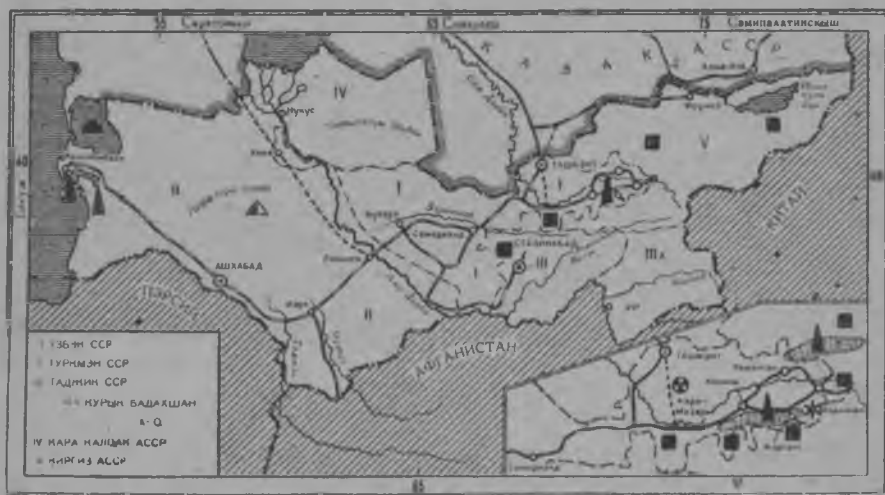
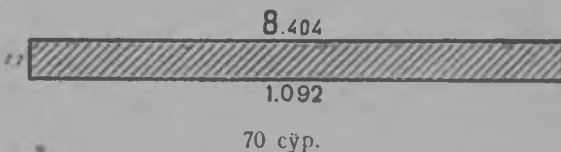
Кокла Азий касвэлым Каспий тэнгыз дэч тўналын эрвэлыш Китай кугыжаныш границэ дэк шумэшкэ, йўдвэлым Казакстан гыч тўналын кэчывэлыш Пэрсий дэн Афганистан кугыжаныш-влак границыш шумэшкэ шуйна. Афганистан вэс могырышто Англий кидыш вэрэштшэ Индий вэрым налын. Англий импэриализм Афганистаным шкэ кулжо ышташ шукэртак йамдылалт шога, тудо Кокла Азийымат шкэ кид йымакыжэ налын, эксплоатироватлаш йамдэ шога. Сандэн Афганистан границэ элым аралымэ пашаштэ кўлэш шотшо изэ огыл.

Пургыс ус-
ловий.

Кокла Азий пўртўс икгай огыл, посна шкэ шотан, иктэ-вэсэ коклаштэ эл кѳргѳ вэрла куго ойыртышлан улыт. Тыштэ курым мучко вуйышт лум

дэн лэвэдалтшэ курык систэм-влакат, тэнгыз вүд умбал дэч улнõ улшо кумда вэрэм налшэ лап вэрлат улыт; кэнгэжым тыгай вэрлан ошма дэн лэвэдалтшэ умбалышт кэчэ шокшо дэн шокшо күртнõ гай ыра. Тэлым Сибир элысэ гай осал йүштõ кэнгэжлан Йэгипэт элысэ гай тунарак осал шокшо дэн вашталтэш. Нымо шочдымо пустынь-влак коч талэ куго энэрла йогат. Пэлэдалтшэ оазис-влак гыч тыгыдай шинча дэнак йырла вэрыштэ мучашдымэ гай кумда вэрэм налшэ ошма пустынь-влакым, лум лэвэдалтшэ курык вуй-влакым ужаш лийэш.

Туркмэнистанын кэчэвэлыштыжэ, умбакыжэ Пэрсий граицэ воктэн эрвэлыштэ кўкш огыл Капэт-дага курык рүдõ (Гиндуш курык систэм) шуйнэн кийа. Таджикистаным кумдыкшо дэн курыкан Памир эл „Тунья вуй лэвэдыш“ (Крыша мира) лэвэд шога. Эрвэлыштэ — Киргизстаныштэ Тянь-Шань курык рүдõ-влак шупшылтыт. Моло вэрлажэ лапэман улыт, вэрын-вэрын окэан вүд умбал дэчат улнырак улыт, (Арал тэнгызын кэчывэл-касвэлыштыжэ Саракамыш лап вэр).



71 сүр. Кокла Азий рэспублик-влак.

Кокла Азийын энэрлаж гыч иктыжат окэаныш йогэн окуро, кокла Азий тэриторий пүтүнвэк көргõ басейнан эл. Кокла Азийын эн куго энэржэ Аму-дарья Арал тэнгызыш йогэн пура. Арал басейныштэ вэс куго энэр Сыр-Дарья Кокла Азийыш күшыл ужаш йогынжо дэн гына пура. Йатыр энэр-влакын вүдышт дэн — Зэравшанын, Мургабын, Тэджэнын төр вэрлаштэ мландэ вүдандымаштэ пайдаланат, умбакыжэ йогымаштышт шокшо кэчэ чот ырыктымэ дэн парланэн ошма коклашак

Йомыт. Судна-влак коштмо энэрлан Аму-дарйа гына шотлал-тэш; тыштат куаш вэрла шукылан да эрэк энэр рудб вашталт шогымылан судна-влак кошташ шагал йбнанрак. Савдэн Кокла Азий энэр-влак мландэ вўдангдаш йбнан улыт: курыкла гыч йогэн волшыштла кушкыл шочаш пайдалэ шуко йошкыным кондат, тылэч посна нуно утларак тичмаш вўдан шокшо кэнгэж жапыштэ лийыт, ты жапыштэ курыклаштэ шуко лум шулымо дэн вўдышт кугэмэш. Кокла Азий энэр-влак вўд энэргийланат пэш поян улыт.

Кокла Азий климыт утыжым кукушо йўштб-шокшан. Лап вэрлаштэ кокла тэмператур + 30°-ыш, альэ + 32 градусышкат



72 сўр. Пустыньышто караван.

шуэш, тэриторийын утларак ужашыштыжэ тэлым йўштб — 15° альэ — 20 градусышкат шуын кодэш. Лум, йўр пэш шагал везэш, курыкла ончыл вэрлаштэ гына йуж гыч вочшо вўдыжгб 10 см да утларакат лийэш, чыла моло вэрлаштэ кумдыкэш йуж гыч вочшо вўдыжгб ийдалук мучко 10 — 20 см дэч утыжо ок лий.

Вўдыжгб ситыдымылан Кокла Азийыштэ чодра укэ. Чодра-влак вэрын вэрын курык тайыллаштэ гына улыт, тылэч посна энэрла воктэн тугай манмэ чодра кушкэш да кушто ик вэрэ саксаул уло.

Кокла Азийын тўн ландшафтшэ — курык, пустынь да оазис-влак; оазис-влак курык ончыл вэрлаштэ, энэрла воктэн 400 — 700 м кўкшытыштб вэрым налыт.

Оазис-влак гыч кумда вэр налшышт: 1) Ферган лапэмыштэ, Сыр-дарйа энэрын кұшыл мучшаыж дэнэ, 2) Ташкэнт лышнэ, Сыр-дарйа дэн тудын притокшо-влак воктэн, Зэрэвшан энэр дэнэ Самарканд гыч тўнгалын Бухараш шумэшкэ, 4) Аму-дарйан ұлыл мучашыж дэнэ Хива воктэн, 5) Мургаб энэр дэн Мэрва лышнэ. Пустынь-влак гыч пўгўньэк Кокла Азийыш пурышо пустынь Кара-Кум, Туркмэнистанын йўдвэл ужашыштыжэ вэрым налэш, изишыжэ Кызыл Кумышкат пура (Кара-Калпакын эрвэл ужашыштыжэ).

Кокла Азийын энэргий пушо источник влакын ош шў Ферган лапэмыштэ, адак Ферган лапэмыштэ да Туркмэнистаныштэ Нэфтэ-дагэ дэн Чэлэкэн отрошто нефт лэкмэ вэрла улыт.

Кўнчэн лукмо сырйо-влак гыч Кара-кумышто киш, Кара-Бугаз пундашышыштэ глаубэр шўнчал, Таджикстанын йўдвэлыштыжэ Ходжэнт лышнэ Кара-мазар курыклаштэ тўсан мэталь-влак да Анджин дэнэ Ферган лапэмыштэ радиоактивный руда-влак улыт.

Кокла Азийын историйжэ мучко оазис-влакын культура мландэ вэрч ошма дэн кучэдалмыштым ужына. Ошма дэч сэнэн эртымышт шўдў ий дэн ыштэн шуктымо нымолан йорыдымын локтылалт кодын, пустынь лэч крэдаль налмэ культура мландэ угычын ошма дэн лэвэдалтын. Шукэртэ ожно эртышэ жапыштэ, тунам альэ руш калык историйыштат палэ лийын огыл, Аму-дарйа, Сыр-дарйа, Зэрэвшан энэрла воктэн пойн куго кугыжаныш-влак лийыныт улмаш. Ожсо культурэн эл-влакын — Китайын, Индийын, Месопотамийын, Йэшпэтын Кокла Азий коклаштышт вэрым налын; ты элэн сату наша ыштымаштышт шуко пайда Кокла Азийланат логалын Кокла Азийын тэнгызыш лэкмэ корныжо лийын огыл, сандэн тудын культуржат ончык кайэн кэртын огыл, ик вэрыштак шогэн. Азий йырла тэнгыз корно-влак утларак вийнэн шогымо сэмьн Кокла Азий коч эртышэ кукушо корно-влакынат кўлэш шотышт йомын шогэн. Кокла Азийын шуко курыман историйжэ мучко Китай, Персий, Грек, Араб мўндыр элла илыш йўла койыш-влак логалмаш вашталт шогэныт. Кокла Азийын Тамэрлан илымэ жапыштэ эн вийан жапшэ (XIV курымын пытаргышыжэ дэн XV курымын тўнгалтышыжэ). Ту жапыштэ Самарканд куго импэрийын столицыжэ лийын, ты импэрийышкэ мўндыр Моско элат пурэн. Варажым Кокла Азийым кочэвник-влак сэнэн налыныт, Кокла Азийын культуржо нўлталалт кэртын огыл. Руш кугыжаныш Кокла Азийым йўршэш 1884 ийыштэ сэнэн налын. Руш-влак мийымэ жаплан Кокла Азийыштэ кугырак кугыжаныш-влак Хива, Бухара, Коканд кўдыныт улмаш. Кокла Азийын ожсо пойн историйжым ончыктышо паматник-влак — ожсо куго ола-влакын шаланышышт (кодшышт), чыла вэрэат ошма пустыньлаштэ мландэ вўдангдымэ куго канал-влакын кодшышт.

Руш кугыжаныш Кокла Азийым калык-озанлыкышкыжэ ушэн, йўршэш шкэ колонийышкыжэ савырэн. Руш импэриалист-влакын ойар шокшо кэчан, вўдангдымэ мландан оазис-влак хлопок удаш пэш кэлшышэ лийыныт. Кокла Азий (Красноводск — Самарканд) варарак Ташкэнт (Киньэль — Орэнбург — Ташкэнт) кўртнў корно-влакым ыштымэк, хлопокым да сырйо-влакымат — порсыным, коваштым, мэжым молымат мэтрополийын промыслэнысан рўдў вэрлашкыжэ наггайаш тўнгалыныт; ожныжым ты сырйо-влак вэрлаштак кустар йўн дэн ышталтыныт, адак

мэтрополий гыч кондымо шулдо тавар-влак вэрлаштэ кустарь йөн дэн ыштымэ таварым рынок гыч ишэн луктын шогэныт.

Кокла Азийыштэ руш кугыжаныш шкэнжын колонийыш савырымэ политикыжым пэш пұсын эртарэн: тусо тўн калыкын мландыжым толэн, эрээк руш колонийст-влакым нарийн шогэн, вэрысэ промыслэныс кушмым тўрлө йөндэн чарэн шогэн, тушсо пашазэ калыкклан, руш дэн танастармаштэ, шагалрак пашадарым тўлэн, тўн калыкын наций культууржо кушмым тўрлө йөн дэн чараклэн шогэн, войэннэ дэн граждан администрацэ-влак тушсо шэмэр калыкым пызырэн ашнэныт. Иал-озанлык тэхникэ тошто сэмьнак вараш кодшо лийын, хлопок ыштышэ дэкхан-влакым тўрлө йөнан эксплуатироватлымашат тоштак кодын: дэкхан-влакым скупшик, бай арэндатыр-влак эксплуатироватлэныт. Моско капитал тыдэ шуко пачашан эксплоатацэ ўмбака эша ик пачашым йэшарэн — ты пачашыжэ хлопок эрыктымэ завод-влак да банк-влак лийыныт. Кокла Азийыштэ граждан сөй йатыр жапышкэн шуйныш, Совет влас ваштарэш бай-влак чот шогышт. Наций-влак коклаштэ кэлшыдэ илымаш, моло кугыжаныш тушман ой пурымашат граждан сөйым йатыр жап шуйнымашлан логальыч. Сөй лиймэ дэн пасу вўдандымэ соруужэны-влакын пужлымаш, Россий дэн кыл кучымо кўрылтмаш (Росийышкэ шкэ хлопокшым колтэн, вашталтэн киндым, моло продукт-влакым кондэн шогэн) Кокла Азийын озанлыкшым пэш писын шолдыртэн. Тугэ гынат, Совет власть лиймэк, Кокла Азийын йал-озанлыкшэ вашкэ йол ўмбака шогалын. Вичийашлык тўнгалтышлан хлопок удымө мландэ сөй дэч ожнысо жап дэч шуқырак лийын. Октябр рэволюцо Кокла Азий шэмэр калыкым кок пачаш пизырналт илымагыч — иктыжэ руш капитал дэч, вэсыжэ эл көргө бай дэн ростовшик-влак кид йымач утарыш.

Калык.

Кокла Азий рэспубликлаштэ иран калык дэн тўрк калык илат. Иран калыкклан тыштэ пэрвой илаш тўнгалшэ калык таджик-влак шотлалтыт, нунын тўн пашашт мландэ паша. Тўрк калык-влакклан туркмэн, киргиз, казак, каракалпак — кочэвой калык-влак шотлалтыт, нуно Кокла Азийыш варарак мийышэ улыт. Кокла Азийыштэ илышэ калык гыч эн шуқыжо (50% дэч шуқырак) узбек-влак, нуно тўн калыкын кочэвник-влак дэн варнымэ гыч лийшэ калык, нунын кокла гыч кизыт пэш шагалышт кочэвой илыш дэн илат, малыжо чыла мландэ паша ыштышэ улыт. Руш-влак 3—4% нарэгына улыт, утларакшэ олаштэ илат. Наций район-влакклан ойырымашым Кокла Азийыштэ Совет власть 1923 йышштэ эртарыш. Кажнэ посна наций рэспублик тэриторийшкыжэ шалан илышэ шкэ нацийын тўн ужашыжым пуртыш. Шуко вэрлаштэ улшо тыгыдэ посна наций тэриторий-влак гыч наций район-влак ышталтыч.

Калык илымын кокла шотшо дэн (1 кв. км-лан 8 йэн нарэ), кокла Азий Ушэмын чыла тэриторийжэ дэн тёр шога; тугэ гынат, облас көргыштө пўртўс условияын ойыртышыжо куго лиймылан калыкын кушто монарэ илымын кокла шот кугыт гыч палэн налаш огэш лий. Ошма пустыньлаштэ да кўкшө курыкан вэрлаштэ илышэ йэн укэ, оазислаштэ илышэ калык

шот 1 кв. км-лан 100—200 нарэ логалэш. Узбэкистаныштэ оазис утларак шуко, сандэн тушто ылышэ калыкат шуко. Карақалпак дэн Туркмэныштэ ошма пустыньла шуко вэрым налыт, тушто калыкат шуко огыл.

Кокла Азийын кугырак олажэ-влак:

Узбэкстаныштэ — *Ташкэнт* (422 тўж. йэн), Моско гыч 3328 км, Узбэкстанын, пўтунь Кокла Азийынат тўн олажэ, Сыр-дарйан пурла притокшо воктэн вэрым налэш; Кокла Азийын культур рўдыжэ да промыслэнысан куго олажэ.

Самарканд (136 тўж. йэн) дэн *Бухара*, Зэравшан лапэмыштэ, историй гыч кодшо паматник-влаклан пойан ожсо годсо ола-влак.

Андижан, *Наманган*, *Коканд* Фэргэн лапэмыштэ, хлопок удымэ рудэ вэрла.

Хива — Хивин оазисын рудыжэ, Узбэкстанын посна ужашыжэ.

Таджикстаныштэ — *Сталинабад*, рудэ олажэ.

Туркмэнистаныштэ — *Ашхабад*, рудэ олажэ, *Красноводск* — Каспий тэңыз сэршытэ порт ола, тывэчын Кокла азий кўртнэ корно тўнгалэш, *Лэнинск* (тошто лўмжэ Чарджуй) Аму-дарйан энэрым Кокла Азий кўртэ корно пўчкын эртымаштэ.

Киргизстаныштэ — *Фрунзэ*, рудэ олажэ, Чу энэр-лапэмыштэ, Исык-Куль вэр дэч касвэлыштэ шинча.

Кара Калпақыштэ — *Нукус*, рудэ олажэ, Аму-дарйан улыл йогынжо воктэн.

Озанлык. Кокла Азийын экономикыштыжэ куго вэрым йал-озанлык налэш. Кокла Азийын тўн вэрыштыжэ тыгай йал озанлык паша-влак шогат:

а) вўдандымэ мландэш (шэргэ акан) культур кушкыл-влакым (утларакшым хлопокым) удымэ мландэ паша:

б) утларак вўдыжгэ вочмо курык ончыл вэрлаш мландым вўдандыдэ пырчан кушкыл-влакым удымэ мландэ паша;

в) кукшо стэплаштэ да пустынь лап вэрлаштэ кўтэн волькым, утларакшэ шорык дэн вэрбльдудым (тўйэ), ашнымаш;

г) курыкан вэрлаштэ кўтэн волькым, утларакшэ шорык дэн тўкан волькым, ашнымаш.

Вўдандэн удымэ районлаштэ волькым кургылык вэр шагаллан волькым пэш шагал ашнат, ашнымэ волькым гыч улыжат паша волькым гына, манаш лийэш; шуко годым тыштэ волькым паша жаплан налытат, паша пытымэк, ужалэн колтат. Волькым ашнышэ районлаштэ озанлык-влакын волькышт шуко лийэш, куралмэ мландышт ок лий.— Вўдандыдэ удымэ районлаштэ гына мландэ паша дэн волькым ашнымэ паша коклаштэ тыгай ойырлалт шогымаш куго огыл.

Кўшнэ ончыктымо йал озанлык паша-влак Кокла Азий рэспубликлаштэ ландшафтлан да вўдандымэ йонлан кэлшымэ дэн пблалтыт.

Мландым вўдандэн удымэ утларакшэ Узбэкстаныштэ куго вэрым налэш; тыштэ Сыр-дарйа (Фэрган лапэмыштэ) воктэн, адак Зэрэвшан дэн Аму-дарйан улыл йогынжо воктэн (Хиваштэ) кумда вэрым налшэ оазис-влак кийат. Вўдандыдымэ (богар)

мландэ (шыдан, шож, тар, джугара удымö) Таджикстаныштэ шуко, тыштэ мландэ пашам ағысыр лапэмлаштэ ыштат. Курык-лаштэ вольыкым күтэн ашнымаш Киргизстаныштэ Памирын күкшö тайыл вэрлаштыжэ да Курыкан-Вадахшаныштэ, Туркмэ-нистан дэн Каракалпак төр вэры вольыкым күтэн ашнымэ вэрлан шотлалтыг. Вүдандэн удымö мландэ Кокла Азийын пэ-шак вараш кодшо улмаш: тешто сэмын ыштымэ мландэ вүдан-дымэ йөн, тыдым ий гыч ийын олмыктэн шогымо, машина-влак да вольык укэштэ мландэ пашам ачалымаш моткоч шуко йэн вийлан гына энэтэн шогэн. Вүдандэн удымö оазислаштэ пэш



73 сўр. Таджикстан пасушто трактыр.

шуко паша вий күлын. Ты вэрлаштэ пэш чүчкыдын илышэ калыкат кэнэж пасу пашалан ситэн огыл, сандэн түрэдмэ жап-лан паша йэн-влак моло вэрла гыч толыт улмаш.

Кокла Азийыштэ мландэ пашам вүдандэн ыштымаш йал-озан-лык пашаштэ тўг вэрым налэш; ты пашаштэ ыштышэ калык шотат шуқырак да ыштэн лукмо продуксыжо дэн, адак продук-сыжым ужалаш лукмыж дэн ончылно шога. Вүдандымэ мландэ тыштэ ўдымö мландэ кумдыкын $\frac{2}{3}$ вэрым налэш.

Вүдандымэ мландэш иятэнсивнэ культур-влакым, утларакшым хлопокым ўдалтэш. Хлопок моло культур-влак гай огыл: тудлан сай шочыктышан ўмбал рок күлэш, вожшылан ситышын вүд да лышташыжлан ситышын кэчэ волгыдо-шокшо күлыт. Кокла Азий оазис-влак ойар кэчышт дэн хлопок кушкаш сай условийан улыт. Хлопок лэктыш тыштэ Амэрик дэч $2\frac{1}{2}$ гана кугырак. Йал-

озанлык паша гыч вочмо доходын кумышо ужашыжым хлопок пуа, пасу паша доходын пэлыж дэч утларак хлопоккланак возэш. Кокла Азийын ужалаш лукмо продуксын акшэ коклаштэ хлопок $\frac{2}{3}$ ужашыжэ дэч утларакшэ лийэш. Ужалымэ хлопок олмаш Кокла Азий элыштыжэ ситыдымэ фабрикатым да киндым налэш. Хлопок шочмо вэрлаштэ калык шукурак вла, ола-влакат кугу-рак, хлопок шочмо вэрлаштэ күртнө корнылам ыштымэ. Хлопок ұдымө мландым умбакыжэ шарэн шогынам, лэктышыжым нөлталмаш, хлопкын сайэмдымэ сортшо-влакым вийаңдэн ончык колтынам — Кокла Азийын озанлык пашаштыжэ ыштынам тўн паша-влак улыт.

Кокла Азийлан шкаланжэ вэрч гына огыл, хлопонын пўтын ССР Ушэмлан күлэшыжэ пэш куго, Кокла Азий ССР Ушэмын погымо хлопонын $\frac{4}{5}$ ужашыжым пуа.

Хлопок дэч посна Кокла Азийыштэ рисым, макым, клэшчэ-виным, бобым, тамакам ұдат, виноград паша, грушо, олма, моло сат йэмыш-влакат. Интэнсивнэ культур-влакын удэльнэ висашт дэн да нунын шуко түрлө улмышт дэн Ушэмын Йэвропо ужашыштыжэ улшо эн ончыл йал-озанлык районжо-влак дэчат ончылно шога.

Вольык ашнымэ пашан таварлэ шотан вэрыштэ шорык ашнымэ паша, утларакшым каракуль шорыкым ашнымаш шога, адак куго шотан вэрым порсын паша налэш.

Кугыжан Росий промышлэнысланжэ күлэш хлопкын пэлыж дэч утларакшым моло кугыжанышла гыч (утларакшэ САСШ гыч) кондэн шогэн, ий гыч ийын моло кугыжанышла гыч кондымо хлопокклан 100 млн. тэигтэ дэч шукурак түлэн шогэн. Пэрвой вичийашын чыла ушэм планыштэ тынар шуко оксам түлэн налмэ дэч утлышашым озанлык паша ыштынам тўн пашалан шотлымо улмаш, ты пашам шуктынам пўтўнэк Кокла Азий умбалнэ лийын.

1928 ийыштак хлопок ұдымө мландэ 760 тўж. га-шкэ шуын, сар дэч ожнысо жапыштэ ты шотлэч шагалрак ұдалтын. Вичийашлык көргэш 1932 ийлан 1140 тўж. га-шкэ шукташ ончалтын улмаш, 1931 ийыштак хлопок ұдымө мландэ 1772 тўж. га-шкэ шуын. Тыдэ вичийашын тўн сэнгымашыжэ йатыр йөн-влакым, пэрвойак йал-озанлыкым социальнэ вэстўрлэмдэн ыштымэ дэн, лийын кэртын. Шкэт посна кучымо изэ озанлык-влакым куго озанлыкыш ушымо дэн мландэ паша ыштынамтэ мэханизацым кумдан пурташ корным пумо, тыдын дэн пырля паша лэктыш кугэмэ. Кид дэн паша ыштыма гыч трактыр дэн да у конструкцилан хлопок погымо машина-влак дэн паша ыштынамшкэ Кокла Азий пэш куго ошкылым ыштыш. Машина-трактыр станций-влак дэч посна Кокла Азийыштэ шудо солымо машина станций-влак, адак мландэ вўдандымэ соружэным ачалышэ машина-иригаций станций-влак улыт. Пэрвой вичийашыштэ хлопок ұдымө мландым у иригаций соружэным ыштымэ дэн да моло районлаш кушкын кэртшэ культур-влакым шыгырэмдэн лукмо дэн йэшарымэ. Вўдандымэ у канал-влакым ыштымэ дэн шўдө тўжэм дэн хлопок ұдымө мландэ йэшаралтын, шыгырэмдэн

лукмо культур - влакшэ моло вэрлаштат сайын кушкын кэрт-
тыт¹⁾.

Вудангыдэ ұдымб (богарный) мландэ кумдыкат йатыр ша-
ралтын; пырчан шурно кушкыл-влакым ұдымб дэч посна вудан-
дыдымэ хлопоком ұдымб вэрла улэда. Куго озанлыкыштэ хло-
пок пашам организоватлаш ок лий манын ойлымашым хлопок
совхоз-влакым ыштымаш йёршэш шалатыш, совхоз-влак хлопо-
кын культуржым кўшкб нёлталыч. Кокла Азийын кэчывэлыш-
тыжэ Вахша лапэмыштэ йэшпэт хлопок кушкын кэртшаш
район-влакым муымо.

Пэрвой вичийаш кўргэш кочэвник-влакым ик вэрыштэ илышэ
ыштымэ шотышто шуко пашам ыштымэ: тыдлан қолэктивизацэ
дэн машина шудо солымо станцэ-влак коч волык кургым йам-
дылымаш, адак вудангдэн ұдымб мландэ кумдыкым шарымаш
полшышт. Пэрвой вичийашлык кўргэшак вэрысэ сырдом молэм-
дэн ыштымэ промыслэныс пэш талын ончык кайыш. Йатыр хло-
пок эрыктымэ завод-влакым, адак ұй шўшмб, фрукто-вож саска
гыч консэрвым ыштымэ завод-влакым да суран завод-влакым
ыштымэ. Текстиль промыслэнысым — порсын дэн хлопчатобу-
мажнэ промыслэнысым йёршэш уэш ыштымэ.

Йал-озанлыкыштэ кўлэш мландэ уйангышыым (пэрвойак хло-
пок ұдымб мландылан) ыштышаш вэрч, Ташкэнт воктэн куго
туковый завод ышталтэш, ты завод Чирчик энэрэш ыштымэ
электростанций вий дэн пайдаланышэ лийэш; мландэ шў лук-
машым кум пачашлан йэшарымэ, нэфт, лукмашат кок пачаш
дэч утларак йэшаралтын. Нэфт лукмашым кугэмдымэ дэн Кокла
Азийсэ кўртнб корно-влаклан Баку нэфт кучылтмым изэмдал-
тэш. Кишым (Кара-Кумышто), тўсан мэтэл-влакым да моло кўн-
чэн лукмо-влакым вэсэмдэн ыштымэ йёршэш у йбн дэн ышталтэш.
Ташкэntyштэ пэш куго йал-озанлык машина-влакым ыштымэ
куго завод стройбмо, ты завод лўмын Кокла Азий условийлан
кэлшышэ машина-влакым ыштэн луктэш, пэрвойак хлопок ыш-
тымэ пашаштэ кучылтмо машина-влакым. Тэвэ тыгэ нэлэ про-
мыслэнысланат тўналтышым ыштымэ. Культур пашаштэ куго
рэволюцым ыштымэ. Кугыжан правичылствэ Кокла Азий калы-
кым пичкэмышыштэ кучэн, лудын-сэрэн моштышо пэш шагал,
альэ йёршэшак лийын огыл манаш лийэш. Наций культурым
нёлталаш эрыкым пуэн огытыл, ўдрамашын нымогай эрыкшат
лийын огыл, тудым кул сэмын ужалэныт да налыныт, марлан
лэкшэ ўдрамаш-влак чурийыштым лэвэд коштыныт. 1931 ийыштэ
тўналтыш школлашто 90%. йоча-влак тунэмаш тўнгалыч, тэх-
никум дэн рабфаклаштэ 10 тўжэм дэн рвэзэ калык тунэмэш,
йатыр вуз-влакат почмо, наций йылмэ дэн газэт, журнал, тўр-
лб-тўрлб кнага-влак пэш шуко пэчэтлалтыт. Ўдрамаш-влак гыч
шукушт чурий лэвэдышыштым („паранджа“) ындэ кудатышт; вэ-
рысэ калык нувын кокла гыч ўдрамаш-влакат промыслэныс пашаш-

1) Рисым шыгырэмдэн лукмо утларак куго шотан, тудо хлопок дэч шуку-
рак вуд лиймым йбрата, сандэн тудо хлопокин 'куго конкурэнгшэ лийын шога.
Касвэл Сибир гыч киндым, Джэтысу рис совхоз влак гыч 'рисым кондэн ты шо-
гышто Кокла Азийлан Туркснб кўртнб корно полшэн шога.

кэ шупшылтыч. Кокла Азий тўналтыш гыч мучашкэ шумэшкэ умэмэ. Кокла Азийыштэ социалист пашан сэнгымашышт-влак политик шоган пэш куго паша улыт. Кокла Азийсэ республик-влак орланэн илышэ эрвэл калыклан кузэ империалист кидыштэ пызырналтын илымым шў гыч кудалтэн эрыкан илыш ышташ лиймым ончыктат.

Кокла Азий республик-влак нэргэн кўчыкын ынгылтарэн каласэн пуымо.

1. *Туркмэнстан* — Каспий тэнгыз дэн Арал тэнгыз коклаштэ вэрым налэш, тышкэ Копэт-дага курык рўдó гыч Йогэн вольшо энгэрла воктэн лийышэ-йатыр оазис-влак пурат, ты оазис-влакын йўдвэлыштышт куго Каракум пустынь шарлэн кийа. Йал-озанлыкшэ кок түрлө ужашлан пöлалтэш: иктыжэ — вўдангдымэ мландэш хлопокым ўдымаш, вэсыжэ — пустынь тип тор мландэш күтэн волькым ашнымаш. Пайдалэ кўнчэн лукмо-влак — Нэфтэ-дагыштэ да Тэлэкэн островышто нэфт лэктыш, Кара кумышто — киш, Кара-Бугаз заливыштэ глаубэр шó н ч а л. Пэлкэ ужалаш лукмо наста-влак гыч — хлопок, фрукто, нэфт ковьор (палас), каракуль.

2. *Узбэкстан* — кокла Азий республик-влак гыч эн вийан (тыштэ пўтўнэ Кокла Азий калыкын $\frac{4}{5}$ ужашыжэ ила. Кокла Азийыштэ хлопокын $\frac{4}{5}$ ужашыжэ тыштэ ышталтэш, тугак промыслэныс пашат $\frac{4}{5}$ ужашыжэ Узбэкстанлан логалэш); тўн ужашыштыжэ калык чўкыдын илымэ вэрлаштэ (Фэрган, Зэравшан энгэр лапэм, Ташкэнт воктэн да Хива воктэн оазислашгэ) мландым вўдангдэн утларакшэ хлопок ўдымó район. Адак тыштак вэрын-вэрын рис ўдымó пасу-влак, сат, виноград пакча-вакан улыт. Моло ужашлажэ вўдангдыдэ пырчан шурн-ўдымó мландэ паша район (Зэравшан дэч кэчывэлышкэ); адак ты районышто күтэн вольк ашнымэ паша дэн илат (Зэравшан дэч кэчывэлышкэ). Пайдалэ кўно чэн лукмо-влак гыч — мландэ шў дэн нэфт. Ужалаш лукмо сату — хлопок дэфрукто-влак.

3. *Таджикстан* — курыкан эл, кўнчэн лукмо пойанлык-влак да ош шў запас шуко; курыкан, районлаштэ волькым күтэн ашнымэ паша, энгэр лапэмлаштэ вўдангдыдэ мландэ паша ыштымаш шарлэн; посна вэрлаштэ вўдангдымэ эпасулашт культур кушкыл-влакым ўдат, сат пашам ыштат. Ужалаш лукмо продукт — вольк ашнымаш гыч налмэ продукт-влак да фрукт-влак.

4. *Курык-Бадахшан АО* — Таджикистан ужашыш пура, кўкшó курыкан эл, калык тыштэ шуэн ила, касвэлыштэ вэраншэ (оседлий) таджик-влак, эрвэлыштэ кусыыл кошшо (кочевник) кара-киргиз-влак илат.

Ужалаш лукмо — вольк ашнымэ гыч налмэ продукт-влак.

5. *Кара-калпак АССР* — тыштат Таджикистан гайак Амур-дарйа ўлыл йогыжво дэн дэлытышт-влакыштэ хлопок, рис да урлыкаш лыуцэрнэ ўдалтэш, Каракум пустыньыштэ волькым күтэн ашнымэ паша ышталтэш. Ужалаш лукмо наста-влак гыч тўн вэрыштэ хлопок, урлыкаш лыуцэрнэ да каракуль шогат.

6. *Киргиз АССР* — курыкан эл; касвэлышэ Фэрган лапэм, эрвэлыштэ Исык-Куль йэр коклаштэ Тянь-шань курыклаштэ вэрым налэш. Йал-озанлыкыштэ утла-курыкан мландыштэ волькым күтэн ашнымаш куго вэрым налэш; Фэрганыш лэкшэ лапэмлаштэ вэрын-вэрын хлопок ўдымó вўдангдымэ пасу-влак улыт. Тўн пойанлыкшэ мландэ шў дэн вўд энэргий. Ужалаш лукмо сату — вольк ашнымэ гыч налмэ продукт-влак.

Кокла Азийын умбакыжэ кушшаш тўн корныжо:

1. Хлопок лэктышым нöлталын (кугэмдэн), вўдангдымэ пасу-влак кумдыкым шарэн, кумдан йэгипэт сорт хлопокым ўдаш тўналын, хлопок ўдымó пашам вийангдымаш.

2. Вэрысэ мландэ шў лукмым кугэмдымэ дэн у гидроэлектростанций-влакым ыштымэ дэн да электростанций-влак дэн промыслэнысыштат мландэ вўдангдымэ пашащат пайдаланышаш вэрч энэргий нэнгызым вийангдымаш.

3. Тўсан металургий дэн химий промыслэнысым, утларакшэ хлопок ўдымó мландылан химий ўйангыш ыштымэ пашам шарэн колтымаш.

13. ОБЛАС-ВЛАК КОКЛАСЭ КЫЛ КУЧЫМАШ.

Область-влак
кокласэ кыл
кучымашын
пэнгыдылык-
ышт да чот-
кыдылымышт.

Мэ ындэ Ушэмыш пурышо чыла республик, об-
лас, край-влакым лончылэн ончэн, нунын пүртүс
условийышт, вэр налмышт, эртышэ историйышт
дэн да паша спэциальнысышт дэнат пэш шуко
түрлө улмыштым палэн нална. Тугэ гынат, шуко
түрлө ойыртышан улыт гынат, чумыржо ик озан-
лык улыт. Шуко түрлө ойыртышан лиймыштлан нуно иктышт-
вэсыштлан пэнгыдын энэртыдэ илэн огыт кэрт, шуко түрлө
улмыштлан тавар вашталтымаштэ ваш кылым чот кучыдэ илэн
огыт кэрт. Ик озанлыкыш кылдалт шогымышт дэнэ ты район-
влак шкэ ўмбагышт спэциальнэ пашам налын кэргыт. Шыдан
дэн рис ўдымашым шыгырэмдэн шогэн. Кокла Азий вўдангдымэ
пасулашыжэ утларак да утларак хлопокым ўдэн кэртэш, шыдан
дэн рисым Кокла Азийлан моло район-влак пуэн кэртыт. Тугак
Йўдвэл крайат пэлыжэ нарэ пөрийнэ калыкшым чодра руымо
да чодрам вўд дэн волтымо пашашкэ колтэн кэртэш, киндым
тудлан шурно ўдаш кэлшымэ условийан район-влак пуэн кэр-
тыт. Кавказ вэс вэл дэн кокла Азий гай район-влак Ушэмын
рўдө районлаж дэч пэш тора вэрыштэ курык да пустынь-влак
дэн авыралт кийат гынат, Ушэмын экономик рўдыжө-влак дэн
тавар вашталгымэ шотышто кыл кучымаш чыла озанлыкыштым
нөлталаш пэш куго нолышым пуа. Граждан сөй лиймэ годым
Баку дэн Ташкэнт Москолан күлэшышт монар куго ильэ гыи,
тунарак Москолан Баку дэн Ташкэнт күлэшыжэ лйын.

Посна облас-влакым лончылэн ончымо годым облас-влак
коклаштэ тавар вашталтымэ шотышто кыл кучымаш-влакым
кўчыкын палэн налын улна ильэ; ындэ посна обласлаштэ улшо
кыл кучымо йөнмы обшо систэмыш ушэн каласэна.

Промышлэны-
сан рўдө вэ-
рын посна
шотан ул-
мыжо.

Обласла коклаштэ тавар вашталгыш кыл-влак
промышлэнысан рўдө вэрышкэ шупшылтыт; ты
шотышто промышлэныс рўдө—тўн вэрыштэ шога.
Моско облас дэн Ивановск промышлэн обла-
сыштэ СССР-сэ тэкстиль промышлэныс 80%-
шым пуат; нунын тэкстиль таварышт Ушэмын
чыла вэрлашкыжат шуыт. Тудыжат уло: Кокла Азий дэн Кавказ
вэс вэлын хлопок-районлаштышт шкэныштын хлопок промыш-
лэнысышт кушмылан Рўдө промышлэнысын ты обласлашкэ
тканьым (куымо ўзгар) колтымо свэзьшэ изыш лушкыдэм толэш
гыи, Моско обласын машина ыштымэ пашажэ пэш талын куш-
мылан, моло облас-влаклан түрлө машина-влак колтымо свэзьшэ
пэш кугын вийнэн шога.

Промышлэн рўдө моло облас-влаклан ткань дэн машина ўзга-
рым колтымыжо дэн рўдө улмыж дэч посна моло облас-влак
гыч түрлө-түрлө сырйом тудо Кокла Азий дэн Закавказ гыч
нэфтым шупшэш, Донбас гыч мландэ шў дэн металым, Кавказ
гыч нэфтым, ЦЧО, Украин, Йул вэл мландэ, Казакстан да Кас-
вэл Сибир гыч киндым, вольыкым, шылым, Ўлыл Йул гыч колым,
кэчывэл гыч фруктым, йўдвэл гыч чодрам.

Моло промыш-
лэн облас-влак
кокла кыл
кучымыш
(свэзь).

Мэмнан облас-влак коклаштэ кыл кучымо шотышто кокымшо вэрыштэ тыгай промышлэн облас-влак шогат — Лэнинград дэн Урал облас, Украин, варажым нэфт промышлэнысан Кавказ.

Ты облас-влак нэлэ промышлэнысыштына 80% нарэ вэрым налын, промышлэныс рүдылан олтымо ўзгарым (УССР дэн Кавказ) пуат, мэталым (УССР дэн Урал), йэшартыш материалым да изиш оборудованьымат пуэн шогат. (Лэнинград). Тэвэ тыгай нунын чыла ушэм систэм паша пöлалт-маштэ (разделение труда) тўн рольышть Тылэч посна нунын моло шотыштаг йатыр уло, мут гыч: 1) кумда рыноклан промышлэн паша ужаш-влакым шарэн мийэн (йал-озанлык машина дэн тарман (курал)-влак ыштымым, сурт коклаштэ кучылтмо ўзгарым-адак кэросиным, тулэч моло күлэш ўзгар ыштымым), ты облас-влак Промышлэн рүдылан йал-озанлыкан районлашкэ промышлэныс таварым шараш полшат; 2) моло облас гыч кондымо йал-озанлык продукт налшэ рынок шотышто шогат (Лэнинград область дэн Кавказ вэс вэл).

Моло облас-
влак кокла
кыл кучымыш.

Облас-влак коклаштэ тавар вашталтылмэ кыл кучымо шотышто моло-влак гыч шукуракышт альэ тунарак куго шотан огытыл. Нунын тўн кыл кучы-машышт Промышлэн рүдö дэн улэш. Тылэч посна ты обласлан шкэ коклаштышт тўрлö йал-озанлык продукто-влак-лан нэгызлалтшэ посна кыл кучымо шотышт уло. Ты кыл кучы-маш-влак вэрлан пўртүс условийыштлан кэлшышэ улыт, пэрвой-ак тыштэ чодра дэн киндэ вашталтымаш шотышто кыл кучымыш. Тыгай кыл кучымыш-влак мэмнан раш палэ ныл корно дэн кайат:

1) Ушэмын Йэвроп ужашын касвэлысэ Дньэпр вүд дэн, йүд-вэлыштэ Бэлорусий дэн да йүдвэлысэ Касвэл область дэн адак кэчывэлыштэ Касвэл Украин дэн;

2) Йэвроп ужаш рүдыштö Промышлэн Рүдö дэн ЦЧО облас-влак коклаштэ-күртнө корно-дэн;

3) Йэвроп ужашын эрвэлыштэ Горький край дэн Урал облас-влак коклаштэ (Камэ басэйн), адак кэчывэлыштэ кийышэ йатыр облас-влак коклаштэ Йул вүд дэн;

4) Азий ужашыштэ чодран касвэл (Тара, Тобольск) да кэчы-вэл стэл (Омск, Сэмипалатинск) коклаштэ Иртыш вүд дэн.

Тэхникэ культур дэн спэциализироватлалт шуышо посна облас-влак коклаштэ облас кокла тавар вашталтымы шотышто кыл кучымышат куго вэрым налын шога.

Тыштэ сакыр ыштымэ украин район дэн ЦЧО гыч лэкшэ кыл кучымыш-влакым пэрвой вэрэш шындаш күлэш. Ты шот кыл кучымыш-влак Промышлэныс рүдö гыч лэкшэ кыл кучы-маш сэмынак, Ушэмын чыла тэриторийжэ кумдыкэш шалават.

Тукак Закавказ да Кокла Азий дэн субтропик культур-ышт, (хлопок, кэчывэл фрукто да молат) спэциализиро-ватлалтмэ нэгызэп лийшэ кыл кучымыш-влакат пэш куго шотан улыт; субтропик культур-влак кушкаш ты облас-влак пўр-түс условийышт дэн кэлшышэ улыт. Ты шотымак йытын,

кынъэ, кэчышудо т. м. ўдымó район-влак нэргэн каласаш лийэш.

Пэрвой вичийаш көргэш промышлэнысыштэ, йал-озанлыкыштэ, транспортышто моткоч куго ыштымаш-влак — у завод-фабрик-влакым, шахтэ-рудник-влакым, совхоз да машин-трактыр станце-влакым, күртнө корно-канал-влакым ыштымаш, Ушэмын тавар вашталтымэ шотышто кыл кучымо паша систэмыштыжэ пэш куго молэмашым ыштыш.

Вичийашыштэ куго паша-влакым ыштэн шуктымо дэн мэ шкэнан эл производичылнэ вийнам пэш кугын ончык колтышна, сандэн моло кугыжанышла гыч оборудованымат, сырйомат ожнысо жап дэч шагалрак кондаш тўнална. Ожно Англий дэн Германий гыч кондымо машина-влакым мэ ындэ шкэнан дэран — Моско дэн Ленинградэш ыштэна. Промышлэныслан күлэш хлопкын пэлыж нарым мэ ожно Амэрик гыч кондэна ильэ гын, ындэ хлопкым шкэнан дэран йамдылена — Кокла Азийыштэ, кэчывэл Казакстан дэн Кавказ вэс вэлнэ хлопок ўдымó мландым шарышна, йатыр вэрлаштэ хлопок ўдымó у районлам ыштышна (утларакшым Йүдвэл Кавказ дэн Украйнын кэчывэлыштыжэ); тыгай вашталтыш лиймылан моло кугыжанышла гыч ик рэд груз йогын чарнэн, эл көргө — облас-влак кокла груз йогын дэн вашталтэ.

У груз йогын-влак, коклан пэшак кугын, у курык промышлэнысан район-влакым ыштымэ нэгызэш лийыч, мутлан каласаш, тыгай вэр-влак: апатит лукмо Хибиногорск, мландэ шү лукмо Караганда.

У корно-влак ожно район-влак коклаштэ лийдымэ у кыл кучымашым ыштышт; тэвэ тыгэ Турксиб йүд-эрвэл Казакстан гыч да Алтайын стэпшэ гыч киндэ лукташ, Сибир тайгэ гыч Кокла Азийышкэ чодрам нарийш корным почо.

Озанлыкым вэстүрлэмдэн социалистла ыштымаш облас-влак коклаштэ у груз йогын кыл кучымашым ыштымылэч посна, ты кыл кучымашлан у, мэр (обшэствэнэ) көргылыкым ончыктыш. Облас-влак коклаштэ кыл кучымаш рэволюцо дэч ожнат лийыныт гынат, буржуазнэ обшэствын чыла экономик сэмынжак стихийнэ (ныгэ виктарыдэ) лийыныт. Посна район-влак иктышт-вэсышт коклаштэ пэш куго конкурэнцэ гыч лэкшэ тавалымаш лийын: кэчывэл металлургий уралметалургий дэн кредалын, баку нэфт промышлэныс — донэцк мландэ шү лукшо промышлэныс дэн. Тыгай кредалмаш производичылнэ вий-влаклан куго зийаным кондэн. Мэмнан дэн тыгай паша изышат лийын ок кэрт: кэчывэл дэн урал металлургийын, тугак донэцк мландэ шү дэн баку нэфтын озашт иктэ гына, ты оза — пролэтар кугыжаныш.

Облас-влак кокла кыл кучымаш-влак социалист озанлыкын чыла моло пашажэ гайак план почэш ышталтыт, кажнэ посна облас обшо ушэм планын ончыктымо ужашыжым шуктэн шога.

„Капитализм кугыжаныштэ географий шот дэн паша пöлалтмаш стихийнэ эртэн шога, мэмнан дэнэ район-влак коклаштэ, утларак куго паша лэктышым налшаш вэрч, спэциализацым

ыштымэ дэн, тэриторий кӧргыштӧ план почэш шуктэн шогымо паша мэтодыш савырна“. (Вич ийаш план“, III том, 10 стр.).

Географий шот дэн социалистла у сэмын паша пӧлалалтмашым ончыктышо примэрлан Урал-кузнэцк комбинатым налаш лийэш; ты комбинат партийын XVI-шо сйээдшын пунчалжэ почэш ик пэнгыдэ план дэн ышталтэш. Урал-кузнэцк комбинат тӱрлӧ прозводичылнэ вий-влакын пэш кумда вэрэш ушнымыштым ончыкта, вэр кумдыкшо дэн Касвэл Йэвроп дэн (островшо-влак дэч посна) икгӧр кумдыкан.

Паша вий шотышто облас-влак кокла кыл кучымаш.

Вэр гыч вэрышкэ продуксым кондыштмо дэч посна облас-влак коклаштэ кыл кучымаш паша вийым кондыштмо шотыштат лийын шога. Ик вэр гыч вэс вэрышкэ куснэн кайышэ-влакым нангайымаш альэ вэрлаштэ паша вий ситыдымылан жаплан

йал-озанлык паша ышташ, альэ мӱндыркӧ строичылнэ пашашкэ пашазэ-влакымат нангайаш вэрэштэш.

Йӧршэш альэ ик жаплан паша ышташ кайышэ-влакым буржуазий эллаштат кондыштыт, кугыжан Российыштат кондыштын. Буржуазий дэн мэмнан эл коклаштэ вэр гыч вэрышкэ паша вий кондыштмаштэ куго ойыртыш уло: буржуазий эллаштэ ты паша стихийнэ ышталтэш гын, мэмнан дэн ты паша план почэш организованэ ышталтэш. Ожно нужна илыш поктымо дэн йорло крестйан калык шошым шумӧгӧ, олалашкэ строичылнэ пашашкэ, альэ кэчывэл стэплашкэ йал-озанлык пашашкэ, тэлым,—чодра паша кычалын йудвэлышкэ, „пылыш колын“ да „ала паша вэрэштэш“ шонэн кайэн толашэныт. Вуйын-вуйа коштын шужэныт, малаш вэрым муын огытыл. Нунын оксашт лийын огыл, сандэн кӱртнӧ корно мучко йолын кайашышт вэрэштын, альэ шкэ ыштымэ пушыш шинчын вӱд йогын дэн улык волэныт. Кӱртнӧ корным ыштымэ дэч ондак Мундыр Сибирышкат шкэ моштымо йӧнышт да имнышт дэн 3—5 тӱж киломэтрым альэ утларакат кайэныт. Кугыжан правичылствэ эн сайжэ „40 йэн—8 имнэ“ манын сэрэн пыжыктыман тавар вагоном гына пуэн, тыштат „бочкышко сальодко оптымо гай“ пэш шыгыр лийэш улмаш, адак пойээдшат чэрэпах сэмын гына нушкын кайэн.

Кушко, кувэч, моннарэ да могай паша вий колтышашым раш палэн налын мэ план почэш шуктэн шогэна, ты пашам организованэ ыштэна. Кугыжан Российсэ шучко жап-влак шойылан кодыч. Паша вийын стихийнэ коштымжым пытарымэ.

Уто паша вий дэн ситыдымэ паша вийым тӧрлэн шогымо шотыштат куго молэммашым ыштымэ. Шурно шочмо районлаштэ шурно погымо жаплан паша вий пэш шуко кӱлэш улмаш. Кизыт йал-озанлык машина-влак дэн ыштымылан лийын, паша вий кӱлэшат тунарак куго огыл. Йужо вэрэ йал-озанлык пашам вэрысэ паша вий дэн ыштэн шукталтэш.

Йал озанлыкыштэ паша вий кӱлэшлык изэмын шога гын, Днэпрогэс, Магнитогорск Караганда гай у промышлэн вэрлаштэ паша вий кӱлэшлык пэш талын кушкэш. Ондакшэ йал-озанлык, культур шотышто шойылан кодшо элыштэ промышлэн строичылствэ талын кушмаш мэмнан ончылан посна шотан ышты-

шаш пашам шогалтыш: ты паша — квалифицированэ, лұмын туныктымо паша вий йамдылымаш. Паша вий йамдылымын утларак куго күлэшыжэ наций обласлаштэ; кугыжан росийын тұрлын пызырэн, пичкэмышыштэ ашнымыжэ дэн наций облас-влак пэш шойбылан кодшо лийыныт.

Мэ кизытат, ондакат эн ончыл эл-влакын эн сложный техникан куго завод-влакым шойбылан кодшо районлаштэ ыштэн шогэна, тыгай районлаштэ ондакшым техникэ апшат кудо дэч күшнө лийын огыл, — апшат кудо цивилизациян эн күшкө вийнэн шумжлан шотлалтын.

Вара кузэ тыдым ышташ лийын? Палэ, тыгай район-влаклан польшым өрдыж гыч пуаш күлэш. Тыгай польшым Моско дэн Ленинград гай ожсо промыслэн культуран районла гына пуэн кэртыт; тыгай районлаштэ машина техникым кидыш налшэ „потомствэнный“ манмэ пролетариат шүдө түжэм дэн уло. Тэвэ нуно вараш кодшо районлан полшэн кэртыт.

Тэвэ тыгай Моско дэн Ленинград гай промыслэнысан да культур рүдө-влак у районлаштэ завод-влак ыштымашкэ уста паша вий колтымо отвэтствэнэ задачым шкэ ўмбакышт налыч. Моско дэн Ленинградыштэ улшо шуко вуз-влак, научно-исследовательский институт-влак, шүдө дэн техникум-влак паша вий йамдылымэ задачым шуктышо улыт. Паша вий йамдылымаш чыла облас дэн республик рүдылаштат ышталтэш. Дньэпрострой дэн Магнито-строй ыштымаштэ күлшө шуко түжэм эн уста мастэр, техник, инжэньэр-влакым ожнысо промыслэн рүдө-влак нуэныт. Тугэ гынат, монар шуко огытыл гынат, ты бригадэ-влак Дньэпростройлан Дньэпрокомбинатшэ дэн альэ Магнито-строй гай гигантлан рүдө шотышто шогышо паша вийым гына пуэн кэртыт, ты рүдышкө вэрысэ паша вий кушман. Магнитогорск 2—3 түжэман станицэ гына ильэ. Кок-кум ий гыч илышэ йэнжэ 150 түжэм дэч шукыракан куго олашкэ савырнэн шуо. Ты кушмаш нимогай капиталист кугыжанышыштэ, нунын кокла гыч „американский тэмп дэн кушшо“ Сойэдиньон штатыштат лийын огыл, омэшыштат кончэн огыл. Ты кушмаш 90 процэнжэ вэрысэ калык шот гыч лийэш. Магнитогорскыш лышыл Урал облас гыч вэл огыл, Пошкырт республикын кэчывэл ужашыжэ гыч да Казакстанын касвэл ужашыжэ гыч шуко йэн мийэн. Тыгай Магнитогорскым иктым вэлэ-огыл, лу дэн ыштымэ, у олала гыч—шүдө дэн изырак у олалам ыштымэ.

Рэволюцо дэч, ожнат кизытат илаш куснэн кайышэ-влак гыч тўн ужашышт эрвэлышкэ кайат. Ожно куснэн кайышэ-влак дэн кизыт куснэн кайышэ-влак коклаштэ, кўшан каласымэ сэмын ойыртышыжо, организованэ план почэш ыштымаштэ, кизытсэ куснымашын утларак куго шотшо йал-озанлык күлэчан огыл, промшылэныс күлэчан.

Йэн илаш куснымо тўн вэрлан — Урал-кузньэцк комбинат тэриторий шотлалтэш. Утларакшым мландэ паша ыштымэ рүдө гыч—шэм рокан рүдө облас гыч да тыдын дэн йыгырэ улшо обласла гыч куснэн кайат, ожнат утларакшым тывэчын кайэныт. Кокымшо вэрыштэ шогышо илаш кусармэ район-влаклан Йэвроп дэн Азийын йүдвэл ужашышт да Эрвэлсибир край дэн Мўндыр эрвэл

край шотлалтыт. Урал-кузнэцк комбинат ышталт шуын шо-
гымо сэмын, тудлэч умбакырак кийышэ эрвэл районлаштэ строи-
чылствэ паша шарлаш тўналэш.

Ты район-влаклан Ушэмын Йэвроп Ужаш промыслэнысан
районышт-влак полшымо сэмынак Урал-кузнэцк комбинат шкэ
полшаш тўналэш.

14. „КУГО ЙУЛ“ ПРОБЛЭМ.

„Куго Йул“ проблем манмэ Йул да Камэ (Чолман) энэрлаш
куго, кўкшб шльузан пўйа-влакым пўйэн, мучко параход коштмо
кэлгэ вўд корным ыштымаш лийэш; шунгалт йогышо вўдышт
дэн электро-энэргийым налын пайдаланаш тўналалтэш, ты мартэ
йаралан Каспий тэнгызыш йогышо вўдыштым—климытышт дэн
кукшо, умбал рокышт дэн шурно культур шочаш пэш кэлшышэ
Улыл да Кокла Йул кундэм районлаш мландэ вўдангдаш кол-
тап тўналмэ лийэш.

Тэвэ тыгэ, „Куго Йул“ проблем иканаштэ тыгай кум пашам
ыштэн шуктымаш лийэш: транспорт паша, энэргетик паша да
мэлиорацэ паша (мландым вўдангдымаш).

1. Ты паша-влак коклаштэ пэрвойжо да тўн шотышто шо-
гышо—вўд транспорт (корно). Йул басэйн 1,5 млн. кв. км кумдык
вэрым налэш; тыштэ ССР Ушэм чыла калыкын $\frac{1}{4}$ ужашыжэ ила.
Йул басэйн энэрлаштэ пўтўнь ССР Ушэм энэрла дэн шупшык-
тымын (тўрлө материалым, таварым да йэнгым кондыштмо) $\frac{2}{3}$ ужа-
шыжэ возэш. Тугэ гынат, альэ Йул вўдыштэ параход, моло
судна-влакат коштмо условийым сайэмдэн шукташ шуко пашам
ышташ вэрэштэш. Камэ йогэн нурымо дэч ўлнырак Йул вўд кэл-
гыт 2 м дэч кэлгырак, кўшныракшэ $1\frac{1}{2}$ м вэлэ шуэш. Тыгай
кэлгытыштэ вўдыш кэлгын шичшэ судна-влак коштын огыт кэрт,
сандэн энэрын кўшыл ужашышкыжэ наггайшашлан таварым альэ
моло грузымат тыгай судна-влак гыч изырак судна-влакышкэ
опташ вэрэштэш. Вўд пундаш куаш вэрла улэдымэ дэн вўд корно
утларак локтылалтэш, тыдлан вэрч куго накладной раскот-влак
лийыт. Йул вўд систэмыштэ груз кондыштмаш кизыт 30 млн. то-
нышко шуын, сэдэ ийлаштак тыдэ кок пачашлан кугэмшашан,
кумышо вичийашын пытаргыш ийжылан груз кондыштмаш 200—
250 млн т-ыш шуэш. Груз кондыштмаштэ роскотым изэмдымаш
элан ик шўдө миллионым вэлэ огыл, шуко шўдө миллион тэнгэ
экономийым пуа. Тыдлан вэрч судна-влакын йонгытыштым ку-
гэмдаш вэрэштэш, куго судна-влак коштын кэртышт манмаштэ
энэр вўдымат кэлгэмдаш логалэш. 20 тўжэм т груз нумалшэ
куго судна-влаклан вўд кэлгытым 4,5 — 5 м шукташ кўлэш. Ты-
гай пашам шуктышашлан 10 гыч 25 м кўкшытан пўйа-влакым
Йул вўдэш визытым, Камэ вўдэш 3-м план почэш ышташ ончымо;
тылэч посна йатыр изырак пўйа-влак Йул дэн Камын кўшыл
ужашышышт да нунын притоклашышт ышталтэш. Сэдэ „Куго
Йул“ планыштак Самар лука манмэ вэр коч каналым ышташ
ончымо, ты канал вўд корным 130 км-лан кўчыкэмда. Куго пўйа-
влакым тыгай-влакым ышташ ончымо:

Йул вудэш: 1) Йарославль ола дэч кұшанрак, 2) Горький ола дэч кұшанрак, 3) Чэбоксар воктэн 4) Самар лука манмаштэ. 5) Камышин районышто.

Камэ вудэш: 6) Пэрмэ ола дэч кұшанрак, 7) Воткияск завод дэран да 8) Чистополь воктэн; ты пуйа-влак тўн шот пуйай-лийыт. Чыла пуйанат параход пурымо-лэкмэ шльузышт лийэш.

Ты ыштымаш йатырлан корным кучыкэмдат, тавар кондыштым 2—3 каналан шулдэштартат. Пуйа-влакым ыштымэ дэн утларак шошым вуд кучалтэш, тыдын дэн кэнэжым куашэш кодшо вэрлам пытаралтэш. Шошым вуд кугын шарлымэ дэн лийшэ зийан толмаш-влак пытат, ий-влак энэр мучко йогымашат пытат (ий вэрэшыжак шула). Йул вуд йогымашат эркышна (ольанэш), тыдэ параход коштмо условийым сайэмда. Йул, ик манаш, энэр тусыжым вашталтэн йэр тусышкб вонча.

Умбакыжэ транспорт шот паша ыштымаш тыгай лийэш: Йул вуд басэйн гыч моло басэйнлашкэ вик корным ыштымаш да Йул вудым ССР Ушэмын Йэвропо ужашыштыжэ улшо чыла тэнгызла дэн ушымаш. Ты паша йатыр энэрым ушэж кэртэш.

План почэш тыгай паша-влакым ышташ ончымо:

1. Мариин системым вестурлэмдэн ыштымаш. Вуд кэлгытым кугэмдымаш, шльуз-влак шотым шагэлымдымаш, адак моло йбнымат йатыр ыштымаш—судна влакын канал коч эртымэ жапым кока налан кучыкэмда, адак груз-влак кондыштмаштэ вочшо шкэ акым йатырлан шулдэштара. Лэнинградыш, вэс сэмын каласаш, Балтий тэнгызыш лэкмэ корным ыштымэ дэч посна Мариин систем Бэломор-Оньэгэ (Сорока-Повэньэц) каналым ыштымэ. Ош тэнгызыш вик корным почэш.

2. Моско—Йул каналым порвой вичийашын пытартышэш ышташ тўналмэ. Ты канал Моско гыч йудвэлышкэ Дмитров воктэн эртэн Йул вудыш Дубна энэр йогэн пурымашэш ушна (Кимры ола дэч изыш кұшанрак). Ты канал Моско энэр вудым кугэмда, тыдын дэн пырля Моско гыч Горькийыш коштмо вуд транспортым сайэмда. Мосыош куго энэр порт ышталтэш, тушко Йул вудыштб коштшо куго параход-влак толын кэртят.

Умбакыжэ „Куго Йул“ план почэш ыштышаш паша—Моско энэрым Клязьмэ дэн ушымаш; тыдэ Москодэн Горький ола-влак кокла вуд корным йатырлан кучыкэмда.

3. Камыш Пэчора да Вычэгда энэр-влак дэн ушымаш. Ты ушымашлан Камэ дэн Пэчора притоклаш пуйа дэн шльуз-влакым ыштаялгэш. Тыгай йбным ыштымэ дэн 2 тўж. кв. км кумдыкан вуд шинчымэ вэр лийэш, сандэн Камэ дэн Пэчора коклаштэ вийаш вуд корно почылтэш. Лумын ыштымэ пуйа коч вудым Вычэгда могырышко колталтэш. Тыгай йбным ыштымылан кбра Йудвэл Урал дэн Йудвэл тэнгыз коклаштэ да Ош тэнгыз дэн Лэнинград Коклаштэ вуд корно лийэш.

4. Каспий дэн Азов тэнгызла коклаш ыштымэ Маныч лап вэр гыч кайымэ канал дэн Йул гыч кайэн Каспий тэнгыз гыч Азов дэн Шэм тэнгызыш лекташ йбным ышта.

5. Камыш притокшо Чусовойым Исэть энэр дэн ушышо канал (Исэть Обь энэр системыш пура). Ты канал Йул системым

Обь энгэр систэм дэн уша. Объем Йэнисэй дэн, адак ушымэ дэн да Ангар энгэрын шунгалтыш-влакшым сэнэн, Йул вуд гыч Байкал йэрыш шумэшкэ широта направльэньан куго вуд корно ышталтыт.

Чыла ты паша-влакым ыштэн шуктымэкэ, Йул вуд куго свэрх-магистраль лийэш, тунам ты корно Ушэмын Йэвропо ужашыш-

тыжэ улшо чыла гэнгызла дэн ушна. Урал мэтталлургий дэн химий завод-влакын продуксышт, адак Пэчора басэйнын мландэ шүжө дэн чодражэ кэчы-вэлышкэ да касвэлышкэ шулдын лэктын кэргыт. Нэфт гай да чодра гай нэлэ груз-влакым күртнью корно дэн шупшыктылмо олмэш вуд корно дэн шупшыкташ тунгалалтэш, тыдын дэн күртнью корно-влак йарсат, шупшыктылмо грузын акшэ шулдэштэш.

II. „Куго Йул“ ыштымэ планыштэ ончыктымэ вуд электростанций-влакым ыштышаш пашат калык озанлыкыштэ пэш куго шотан лийэш.

Йул вэлысэ район-влакын энэргэтик базышт альэ начар. Ивановск облас дэн Горький крайыштэ торф сэмын вэрэштисэ йулатымэ үзгар тыгай куго промышлэнан район-влакын күлэшыштан ок ситэ, сандэн нунылан йулалтымэ үзгавым моло вэрла гыч кондаш пэрна. Тугайак паша Кокла Йул-крайыштат, тыштэ шагал палэн шуктымэ йулышө сланьэц тунпотышто шога, Улыл Йул крайын промышлэнысшэ пүтүнбэк Баку гыч кондымо нэфт дэн, Доньэцк мландэ шү дэн гыва пайдаланэн пашажым ыштэн кэртэш.

Йул вэл кундэмым индустриандымаш пкэнжын энэргэтик базыжым, шарлэн шогышо промышлэнышылан ситышашлыкым



Пүйа дэн гидро-станция-влак
Магистраль
Вудыштымэ корно-влак кундэм
74 сүр. „Куго Йул“ схэмэ.

Йодэш. Ты базым Камыштэ да Йулышто гидростанций-влакым ыштымэ дэн пуаш лийэш. „Куго Йул“ план Кокла дэн Ёлыл Йулышто чылажэ 5 $\frac{1}{2}$ млн. *квт* вийан элэктростанций-влакым ыштышашым ончыкта, ты 10 Дньэпрогэс вийлан тёр лийэш. Ты элэктричэс вий тыгэ пайлалтэш:

Йул вудыштё.	Камэ вудыштё.
Йарославль станций . 100 тўж. <i>квт.</i>	Пэрмэ станций 360 тўж. <i>квт.</i>
Балахна 200 „ „	Воткинск 300 „ „
Чэбоксар 650 „ „	Чистополь 550 „ „
Самар 1 800 „ „	
Камышин 1 500 „ „	

Ты станций-влакын чылаштын ийдалукушто ыштэн лукшаш энергийышт 23 млрд. *квт/ч* лийэш.

Тылэч посна йатыр гидростанцийым Кўшыл Йулэш чылажэ 300 тўж. *квт*-лан да Кама-Пэчоро районэш 800 тўж. *квт*-лан план почэш ышташ ончыктымо. Тэвэ тыгэ чылажэ „Куго Йул“ гидростанций-влакын кэртмашышт 6 $\frac{1}{2}$ млн. *квт* дэч утларак лийшаш. Ты станций-влак гыч пэрвой Йул вудыштё коктыт — Йарослав дэн Балахна, Камэ вудыштё иктэ-Пэрмэ станций-влакым ышташ тўгалалтэш.

ВКП(б) Рўдё Комитэтын да ССР Ушэм Совнаркомын 1932 ий 23 маргыштэ пунчалышт почэш ты кум станцийым 1935 ийыштэ шошым ыштэн шукташ ончымо. Ыштымаштэ вуйлатымаш пашам Дньэпрогэс ыштышэ-влаклан пумо. Ты станций-влакым ышташ тўгалмэ.

„Куго Йул“ план почэш ончымо гидростанций-влакым ыштэн шуктымаш Йул воктэнысэ кундэмын калык озанлыкшым йёршэш вэстўрлэмда. Йул воктэнысэ кундэмын йўдвэл ужашыштыжэ энергий ситыдымаш пэш куго ильэ гын, гидростанцийлам ыштымылан кёра ындэ пытаралтэш—энергийлан ёрмаш ок лий. Кокла дэн Ёлыл Йул кундэмлаш металургий, элэктро-химий да кочыш-йўыш ыштышэ промыслэныс паша кугын шарла. Энергий дэн завод-фабриклэштэ пайдаланымэ дэч посна кўртнё корно транспортшто да йал-озанлыкыштэ пайдаланаш тўгалалтэш.

III. „Куго Йул“ планын кумышо Йул воктэнысэ кундэмын кукушо районлажым вўдангдымаш—ССР Ушэм калык озанлыкыштэ пэш куго вэрыштэ шогышо паша. Йул шола вэлныжэ кукушо стэплаштыжэ кажнэ 4—5 ий кокла гыч кукушо лиймэ дэн шурно шочдэ кодэш. 1891, 1904—1905, 1911, 1921 ийлаштэ пэш куго кукушо лиймэ дэн чыла ўдымё шурно пытэн ыльэ манаш лийэш. Ындэ ССР Ушэм тыгыдэ крэстйан озанлыккан эл гыч эн шолдра озанлыккан элыш—колхозан, совхозан элыш савырныш. Сандэн кукушо ий ваштарэш тўрлө йён дэн кучэдалаш кўлэш условий-влак лийыч. Тыгэ мэ ындэ кукушо ий дэн йал-озанлык машина дэн, пасулаштэ вўд кучышо чодрам шындымэ йён дэнэ, адак моло йён-влак дэнат кучэдал кэртына. Тугэ гынат, чыла ты йён-влак гына куго кукушо ий-влак лиймэ годым шурным сайын шочыкташ ситышэ лийын огыт кэрт. Мыланна кукушым йёршын сэнаш лиймэ йёным муын, шурным кўшыч вочшо вў-

дыжгө ок лий гынат, кэрэк могай ийлаштат шочыкташ тыршыман.

1932 ийыштэ 22-шо майэш ВКП(б) Рүдө Комитэт дэн ССР Ушэм Совнарком „Кукшо ий ваштарэш кучэдамэ да Йулын шола вэлысэ стэпым вүдангдымэ нэргэн“ пунчалым луктыныт. Ты пунчал почэш Камышин районеш машина йөн дэн 4 млн. га дэч утла вүдангдэн кэртшэ гидростанций ышталтшашан, ты вүдангдымэ мландэ 50 млн. цэнтньэр шыдангым пуаш тўналэш. Камышин пўйа Йул вүдым ўлыл ужашэшыжэ авыра, вэс сэмын каласаш, 300 нарэ кугат, изат энэрла гыч вүдым погэн мийэн утларак куго лиймэ вэрэшыжэ авыра. Ты пўйа пўтўнэ тўнба ўмбаллан эн кўго пўйа лийэш. Пўйан кужытшо 3 км нарэ, Дньэпр пўйа дэч 4 гана кужырак лийэш, пўйан чаракшэ (подпор) 24 м лийшаш. Вийжэ шот дэн Камышин гидростанций Дньэпр станций дэч 3 гана вийанрак, электроэнэргийым талукушто ыштэн лукмо шот дэн 4—5 кана куго лийшаш. Ыштэн лукмо энэргийын кугырак ужашыжэ мландэ вүдангдымаштэ кўлэш пашалан кучылталтэш. Шолдра да пэш куго вийан насос-влак 10 млрд. куб. м йонгытан вүд кучымо вэрлашкэ вүдым тулэн тэмаш тўналыт. Тюдэ вүд кучымо лакэ-влак кукшырак вэрлаш ышталтыт, тувэч вүдым кўлэш сэмын пасулашкэ колталтэш; вүд тыгылай гына йогэн ок пуро: элэктричэс йөн дэн пасушко йўр сэмын возэш, тыгэ вүдангдымаш Кокла Азий пустыньла гыч толшо кукшо мардэж-влак дэн кучэдалмаштэ утларак сай йөн лийэш. 4 млн. га мландым вүдангдаш 50—100 м кўкшытычи Йул гыч 30 млрд. куб. м вүдым, вэс сэмын каласаш, талукушто йогэн волышо Йул вүдын кокла шот дэн 12%-ым кўзыкташ вэрэштэш.

Йулын шола вэлысэ стэпым вүдангдымаш кукшо ийым пытарымэ дэч посна шурно шочмашым 1 га-лан 4—6 гыч 20 цэнтньэрыш нўлталэш. Тылэч посна Йулын шола вэлжым вүдангдымаш тэхникэ культур ўдымашым кўшкө нўлталэш, адак вольтык курго базым вийангда.

Тэвэ тыгэ Йул — Камыштэ да моло энэрлаштэ пўйа, шльуз, гидростанций-влакым ыштымэ дэн да вүд-влакым ушымаш дэн ССС Ушэм калык озанлыклан Ушэмын Йэвроп ужашыжэ чыла тэныз-влакыш лекташ лиймэ шулдо вүд корно ышталтэш. Тугак промышлэныслан, транспортлан да йал озанлыклан кўлэш шулдо элэктрэнэргий ышталтэш, эн пытартышыжэ — Йул-шола вэлым вүдангдымэ дэн кукшо ийын зийан кондымыжым пытарэн, шыдан шочмо базым ышталтэш.

15. ЙЎДВЭЛ ПРОБЛЭМ.

Финляндий границэ гыч Куго океан сэрышкэ шумэшкэ вэрым налшэ Совет Йўдвэлыш чыла тундыр да айдэмэ кид тўкныдымбэ тайган куго ужашыжэ пурат; тыштэ экономик шотыштат, пўртўс условий шотыштат шуко иктылыкым ужаш лийэш. Совет Йўдвэлын иктылык условийжэ мэмнан ончыланат иктылык ыштышаш паша-влакым шында. Ты шуктышаш паша-влак Йўдвэл проблемэ манылтыт.

Совет Йудвэлын кэчывэл границыжым условно Пэтрозаводск— Вологда — Вятка — Тобольск — Томск — Йэнисэйск — Кирэнск — Совет Гавань ола-влак линий дэн нангайаш лийэш. Тэвэ тыгэ, Совет Йудвэлыш областлан пöлалтшэ тыгай йэдинице-влак пурат:

- 1) Лэнинград обласыштэ Мурман округ;
- 2) Карэл АССР пүтүнъэк;
- 3) Йүдвэл край (кэчывэл-касвэл лукшо гына ок пура);
- 4) Горький крайын пустыньан йүдвэлжэ;
- 5) Урал обласын пустыньан йүдвэлжэ (Тобол вэс могырышто);
- 6) Касвэл Сибириын пустыньан йүдвэлжэ (Томск вэс могырышто);
- 7) Эрвэл Сибириын пустыньан йүдвэлжэ (Йэнисэй-Кирэнск лийнй вэс могырышто);
- 8) Йакут АССР пүтүнъэк.
- 9) Мүндүр эрвэлын йүдвэлжэ (тышкэ Чукот-Анадырь край, Камчаткэ, Сахалин да Охотск сэр пурат).

Тэвэ тыгэ каласымэ Совет йүдвэлыш пурышо мландэ кумдык 10 млн. кв. км, вэс сэмын чыла ССР Ушэмын пэлыжэ нарэ вэрым налэш, калыкшэ шот дэн 4 млн. дэчат шагалрак, ССР Ушэмыштэ илышэ калыкын $\frac{1}{40}$ ужашыжэ вэлэ; сэдэ 4 млн. калык гыч пэлыж дэч утларакшэ йэвроп ужашын касвэлыштыжэ ила, тыштэ альэ вэржат да климыт условийат утларак кэлшышэ улыт. Тышэчын йүдвэлыштэ улшо улыжак кок күртнө корно гына — Мурманск күртнө корно дэн Вологда — Архангэльск күртнө корно эртат.

Чыла йүдвэлын иктылык шотшо — йүштө климыт, чодра да куп-влак пойанлык, кылмэ мландэ кумдан шарлымаш; йүдвэлыш торлымо сэмын мландэ паша ыштэн кэртшаш утларак изэм шога, корно-влак пытэн мийат, илышэ йэнат шагалэмэш, умбакыжым илышэ йөршэш укэ манаш лийэш. Тыгылай ончымаштэ йүдвэл, пэш йондымын койэш гынат, пэш куго пүртүс пойанлыкшэ уло. Пойанлыкшын озанлык күлэшыжэ дэн тудо ССР Ушэмыштэ вэл огыл, пүтүн туньалан куго шотан вэрыштэ шога.

Йүдвэлын тун пойанлыкшэ — чодра. Йүдвэл чодрам оксаш кусармаштэ пүтүн Ушэмын $\frac{1}{10}$ ужашыжэ пүтүн туньан $\frac{1}{10}$ ужашыжэ нарэ чодра шогымо аклан шотлаш лийэш. Чодра паша ыштымаштэ йүдвэл кизытак чодра материалым 40% дэч шукарак пуа, экспортланат утларакшэ тывэчын луктылтэш. Гигантла кушшо социалист строичылствылан пэш шуко чодра күлэш; ты күлэш чодрам Йэвроп ужаш Йүдвэлыштэ вэл огыл, Азий ужаш йүдвэл гычат шуко лукташ вэрэштэш — тыдэ ыштышашын эн ончылно шогышо паша. Йанлык кучымо пашат чодра дэн ушнэн шогышо паша. Йанлык коваштэ йамдылмаштат Йүдвэл уло туньямбаллан куго вэрым налын шога.

Йүдвэл сэр мушшо тэгызла коллан пойан улыт, утларакшым Мурманыштэ да Мүндыр эрвэлыштэ кол шуко. Ты районлаштэ кучымо кол чыла Ушэмыштэ кучымын $\frac{1}{10}$ ужашыжэ лийэш, ты шотым 10 кана кугэмдаш лийшашлык. Кол кучымо паша дэн йыгырэ тэгыз йанлык кучымо промыслам шындаш вэрэштэш (китым, бэлугым, моржым, тьюльэным кучымаш), ты

промысла мыланна койам, коваштым, шылым пуа, ончыкыжым ты промысла мылаланна куго вэрэм налын кумда корным почэш. Тундр дэн чодра-тундршто шордо ашнымаш куго вэрэм налын шога. Йудвэлыштына чылажэ 2,5 млн. вуй шордо шотлалтэш, вэс сэмын каласаш, туньямбал ак дэн аклымын $\frac{3}{4}$ ужаш акшэ. Вэрысэ калыклан шордо ашнымаш кочышым, вургэмым, илымэ пörтым пуа, тылэч посна тушсо калык шордым кичкэн имнэ олмэш пайдалана. Шордо тына Йудвэл кушкылым кочкын илэн кэртэш. Шордо ашнымэ пашам моштэн ачалымаштэ шордо шотым шуко гана кугэмаш лийэш, чыла Ушэмлан күлэш шотан пашашкэ савыраш лийэш. Йудвэлын мландэ көргө пойанлыкшат, альэ кизыт чылажым палэн шуктымо огыл гынат, пэш куго.

Энэргетик пойанлыкшэ гыч Пэчора дэн Тунгузка энэрла басэйнлаштэ адак Йакутий дэн Мундыр Эрвэлыштэ (Сахалин, Камчатка) мландэ шү лэктэш, Пэчора энэр басэйныштэ да Сахалин дэн Камчаткыштэ нэфт лэктэш. Энэргий нэгыз-влаклан тундр дэч посна чыла вэрлаштыжат улшо чодра да энэрла (Утларакшэ эрвэл Сибир энэр-влак) шотлалтыт. Күнчэн лукмовлак гыч тыштэ тыгай пойанлык-влак улыт: Хибиныштэ лэкшэ апатит-нэфэлин, Кольск пелотрошто да эрвэл Сибириыштэ күртнө руда уло, адак эрвэл Сибириыштэ, Йакутийыштэ да Мундыр эрвэлыштэ шөртнө да түсан метал-влак улыт.

Йудвэл пүртүс пойанлыкын шукырак ужаныжэ утларакшым чодра, йанлык коваштэ, шөртнө экспорт шотан улыт; чылажат тыдэ вальута (окса), тыдын дэн мэ элыштына социализм ыштымэ пашам вашкэмдэна.

Кугыжан жап Росий дэч Йудвэл мыланна пэш шолдыргышо вэрэштэ. Тыштэ кугыжан Росийын эн нэлэ кучажэ кодын, моло вэрэ нигушташ тыгай вэрэм муаш ок лий. Вэрысэ калыкым скупшик-влакын эксплуатироватлымышт, кугыжан чиновник-влакын шонымышт сэмын пизырмаш нимо шотлан кэлшыдымэ паша улмаш. Йудвэлым кудалтымэ мландылан шотлэн, сылкыш колташ йөрыш вэрлан тына шотлэныт. Сибириым лончылэн палымашлан кугыжан правичылствэ нимом ыштэн огыл, кугыжан жапыштэ Йудвэл элым тунэмшэ-влак политик паша дэн сылкыштэ улшо йэұ-влак лийыныт. Йудвэлын утларак ужаш пүртүс пойанлыкшым рэволюцо дэч вара палэн налмэ. Озаялыкыштэ, ойлашат от мошто, „айда йөра“ кучылтмаш лийын, мамык коваштан йанлыкым йөрышын пытарэн шогэныт, ик кэнгэж жапыштэ касвэл йэвропысо куго кугыжаныш шынгышашлык чодра йүлэн пытамаш-влакат йатыр лийдэныт; йозакым шуко түлыктэн да йорло илышэш кодмо дэн калыкшат кушкын шогэн огыл, колэн изэмын мийэн. Тылэч посна калыкын пытэн шогымо чий-влак арака дэн руш калык намайымэ түрлө пижшэ чэр-влак лийыныт.

Кугыжан Росий дэч кодшо шакшэ кучам Совэт власть пытарыш. Ленинын национальнэ политикыжэ поштэк Йудвэл тыгыдэ калык-влаклан тэриторий шот дэн шкэ илышыштым виктараш пуымо культур учрэдэньэ-влакым — школым, больницым, культ-

базым ыштымэ, йүдвэл охотник-влакым скупшиқ-влак дэч утарышэ факторий-влакым шуко почмо, йүдвэлым да йүдвэл Польша-тэнгыз тунэмме пашам кумдан шарэн колтымо. йүдвэл тэнгыз корным кас-эрвэлым Обь дэн йэнисэй энэрла логарыш шумэшкэ, эрвэлым — Колыма дэн Лэна энэрла дэк шумэшкэ ку жэмдымэ, сар дэч ожнысо жап дэч чодра йамдылмэ да кол кучымашым шуко гана йэшарымэ, шордо ашнымэ пашам социалистла вэстүр-лэмдэн ышталтэш. Пэш шуко да куго пашам ыштымэ: тугэ гынат, ты йүдвэлым иланалтшэ ыштэн шукташ альэ пэш шуко пашам ыштам вэрэштэш.

Кизыт йүдвэлым пэш шагал палэн налмэ. Сандэн тунгалгыш ыштымаш паша — йүдвэл элым түрлө могырым лончылэн тунэммаш, ты пашам карт-влакым ыштыма гыч тунгалын набльудачылнэ да опытно станций-влакым кушто могайым ыштышашым ончыман. йүдвэл элын куго вэрым налшэ кумдыкыштыжо, утларакшэ йэнисэй дэн Лэна энэрла коклаштэ мэмнан альэ пэш шагал палымэ вэрла „ош тамга-влак“ улыт; тыгай шинчыдымашым пытарымэ дэн шушаш ыштышаш паша-влакыштэ йонгылыш лиймэ дэч шкэнам аралэна.

Кокымшо ыштышаш паша — транспорт пашам вийандымаш. Транспорт пашам ончык колтэн мэ йүдвэл эл пойанлыкклан иланалтшэ шкэнан эл көргышкат, тугак туньямбал рынкышкат корным почына. Транспорт дэч посна йүдвэлыштэ нимомат ышташ ок лий. Пашалан тэнгыз транспорт гыч тунгалаш вэрэштэш, тыдэ моло куго ыштышаш паша-влакым вашкэ ыштэн шукташ полшэн кэртэш. йүдвэл тэнгыз корным касвэл ужашыжэ кизытак виктарэн шуктымо. Шагала гыч тунгалын, Карский экспедиций судна-влак шотым 60 шуктышна; йүдвэл тэнгыз корно Комитэт куго озанлык организацыш савырныш, чодра экспортым кугэмдыш, кол кучымо пашам кугэмдэн, тыдым Обь дэн йэнисэй энэр-влак йогэн пурымашкэ шуктыш. Эрвэл крайыштат Колыма, Яна, Индигирка да Лэна энэрла районыштат тыгайак пашам ыштэн шуктэн. йэнисэй дэн Лэна энэрла коклаштэ кийышэ Таймыр пелостровыш корным шуйыман, ты пашам 1933 ийыштэ „Сибирьяков“ лэдоколын коштымжо дэн ышташ тунгалмэ.

йүдвэл энэр-влак йүдвэл тэнгыз корнышко намайышэ корно улыт, сандэн нуно тэнгыз транспорт дэн иквэрэш ушнэн шогат. йүдвэл польар тэнгызын чапшэ кушкын шогымо сэмын йүдвэл эл энэр-влакынат транспорт значэнышт кушкын шога. йүдвэл энэр-влак шукушт утларакшым судна-влаклан кошташ йорышө улыт. йэнисэй энэр дэн тэнгыз паракход-влакат мундыркө пэш күшкө күзэн кэртят. йүдвэл энэр-влакын притокушт кумда вэрым налын йогат, сандэн вүд транспорт дэн пайдаланымат кумда вэрым налын кэртэш. Тугэ гынат, энэр транспорт гына ок ситэ, энэр транспорт улыжак кэнэжым кум тылзэ жаплан ик басэйн көргыштө гына почылтэш, адак тудыжат уло: энэр транспорт мэридиан кутыш дэн кайышэ корно гына (улык экспортлан

1) Первой ыштышаш паша судна-влакын ик мучаш гыч вэс мучашкэ коштым жапым күчыкэмдымаш, кэнэж жапыштэ ик рэйс олмэш, кок рэйсым ышташ.

лукмо корно, күшкө—көргө рынкышкэ). Эңэр транспортын йэшар-тышыжэ күртнӧ корно лийман. Күртнӧ корнын тун пашажэ Йүдвэллан көргө рынкыш корным почмаш, широта дэн кайышэ Ленинград — Вологда— Пермь — Омск — Красноярск — Иркутск — Хабаровск күртнӧ корно дэн Йүдвэл эңэр транспортым ушымаш. Йүдвэл элыштэ йуж транспортат куго вэрым налшаш. Красноярск — Дудимка, Иркутск—Йакутск, Хабаровск—Пэтролавловск корно-влакым ыштымэ дэн йуж транспортын тунгалтыш пашажым илышыш пуртымо.

Кумышо шотышто шогышо ыштышаш паша — калык шотым шукэмдымаш; Йүдвэл элым пойанлыкшэ дэн тагастары-маштэ калык шотшо пэш шагал. Тыгай куго пойанлыкым йэнг вий дэч посна йол умбак шогалташ оқ лий, „айдэмэ тун производичылнэ вий“ манмын чынлыкшэ Йүдвэлыштэ утларак ғаш койэш. Йүдвэлыштэ калыкым шукэмдышаш вэрч, Йүдвэлын кочыш-йуыш вундыжым вийандаш вэрэштэш. Йүдвэлын кочышыжокол, йанлык-кайык-вусо да шордо шыл, кочыш вундыжым вож саска, парэнтэ да шөр йөрвар дэн йэшараш вэрэштэш да пашам ыштэнат шуктышашлык; мутат укэ, умбакыжым пырчан йүдвэлышкэ утларак шурно кўльтур-влак ўдымашымат шукталтэш.

Озанлыкын посна ужаш пашажэ-влак гыч лышыл жапыштэ ыштышаш паша-влак тыгай:

а) Чодра йамдылымэ пашам шарэн колтымаш (чыла ушэм көргыштӧ йамдылымын 40 гыч 75%-ш шукташ, окса шот дэн), тыштэ, чодра йамдылымэ паша кагаз ыштымаш дэн да чодрахимий промыслэныс дэн ушнэн шога;

б) Консэрвэ ыштымэ промыслэнысым вийандымаш; консэрвэ промыслэнысым вийандышэ кол кучымо паша дэн, шордо ашнымэ, пашам ончык шарэн колташ полша, тыдэ чылажат Йүдвэл элын ыштышаш тун пашажым — кочыш-йуыш вундыжым нӧлта-лаш полша;

в) Йүдвэлын кизыт улшо озанлык ужаш пашашт-влакым — шордо ашнымэ пашам (шордо ашнымэ совхозлам ыштэн, чума чэр дэн кучедалын т. м.), кол кучымо пашам (траульэр флотым вийандэн), да йанлык кучымо пашам (йанлык ашнымэ фэрмэ-влакым почын) вийандэн ончык колтымаш;

г) Кунчэн лукмо пойанлык дэн пайдаланымаш, пэрвойак утларак куштылгын сэнаш лиймэ-влак гыч тунгалман — Хибинын апатитшэ дэн нэфэлинжым, Пэчорын мландэ шүжӧ дэн нэфтыжым, Йэнисэй ўлыл йогын воктэн графитым, эрвэл Сибир дэн Мундыр эрвэлын шӧртныжым, Камчаткэ дэн Сахалинын мландэ шүжӧ дэн нэфтыжым. Йүдвэлын калыкшэ шагал лиймылан озанлык пашажын чыла ужашыштыжат производство паша утларак машина вий пуртымым йодэш.

Вэрысэ калыкын озанлык илышыжэ дэн кўльтур илышыжым нӧлталмашат умбакыжым куго вэрым налэш, тылэч посна вэрысэ калыкым у строичылствыш ушымаш куго паша улэш.

Йүдвэл гай куго, мэмнан пүтунь элнан пэлыжэ кугыт элым, илымэ элэш сывыраш шуко пашам ышташ вэрэштэш, тыдлан

ала монар вичийаш күлэш. Тугэ гынат, тудым кокымшо вичийаш пэш кугын вэсэмда, тудын кумда вэрла дэн поянлыкшым социалист стройко обшо пашаш шупшылэш.

16. УРАЛ-КУЗНЬЭЦК КОМБИНАТ.

Урал-Кузньэцк кобинатым партийын XVI-шо Сйээдшын пунчалжэ почэш Уралын руда поянлыкшэ дэн Кузбасын мландэ шү запасшым ушымо нэнгызэш ышташ тўналмэ, тыдэ моткоч куго строицылствэ. Урал күртнб дэн Кузбас мландэ шү коклам 2 тўж. км кокла ойыра. Тыгай тора вэр коклаштэ ойырлэн кийышэ Мландэ шү дэн күртнб рудам ушымаш капиталист эллаштэ ты мартэ шулдо вўд корно лиймаштэ гына ышталт кэргын. Мэ вара тынар тора вэр коклам сэнгэн кэргына мо? Тыдлан мэмнан срдэствына сита мо? Пэрвойак шуко грузым шупшыктымаш транспорт расходым йатырлан волта (шулдэштара). Ушышо линийын кок мучашэшыжат завод-влакым ыштэн, ик могырышко— Кузбас гыч Уралышкэ мландэ шўым шупшыктэна, вэс могырышко— Урал гыч Кузбасышкэ— күртнб рудам. Пойээд состав кок вэлышкат груз дэн тэмын кошташ тўналэш, тыдэ утларак груз шупшыктымо акым шулдэштара. Эн пытартышлан шуко грузым шупшыктымашак Урал дэн Кузбасын ушышо күртнб корным электричэс вий дэн пайдаланыш ышташ йбным луа, тыгай корно эша утларак транспорт расходым волта. Гигант завод-влак мэтэл ыштымын шкэ акшым волтат, тыдын дэн транспорт пашаштэ кучылтшашлык экономийым пуат. Тыгай куго гигант производствын мэталургий заводэш мландэ шү кокслымо пашам пайдалын организоватлаш лийэш (тыгай пашам Магнитогорскэш ышталтынат), мэталургий пашам химий дэн да электронэргий ыштымэ дэн ушаш лийэш. Сырйо дэн кумдан пайдаланыш у экономийым пуа. Тыдым чылажымат ыштымэк, УКК заводлаш— Магнитогорск дэн Сталинскэш ыштэн лукмо чойын кэчывэл заводлаш ыштэн лукмо чойын дэч шулдэшрак возэш. Тэвэ тыгэ вэр кокла торалыкым гигант масштабан строицылствым ыштымэ дэн да ты строицылствын кумда вэрым да тэхникыжэ кўшнб шогымо дэн сэнгышашлык лийэ; строицылствым план почэш ыштымэ дэн да ышташ полшышо йбн-влак дэн кумдан пайдаланэн, тўрлб производствым ик вэрэш ушымылан муымо сырйом утларак пайдалын кучылтмашкэ да производствышто расходым изэмдымашкэ шуын кэргына. Анархийан производство да конкурэнциян капиталист озанлык услвийыштэ тыгай пашам ыштэн шукташ йбршэш ок лий. Октябр рэрольуцо ок лий ильэ гын, Кузньэцк мландэ шү дэн Урал мэтэтэл ушныдэак кодыт ильэ. Нуво огыт ушно гын, Эрвэлван гигант ошкыл дэн ончык кайэн шогышо производчылнэ вийышт-влакат садэ олмэшыштак кодыт ильэ, ты производичылнэ вий-влак УКК ышташ тўналмылан пэш кугын ончык кайаш тўнгалыч.

УКК-н нэнгызшэ— Урал рудам Кузньэцк мландэ шү дэн ушы-маштэ. Тугэ гынат, УКК строицылствэ мэталлурый дэн гына ок чарнэ.

Магнитогор завод ыштымэ примэр гыч тэвэ мом палэн нална: Урал рудам Кузньэцк мландэ шў дэн ушымаш дэн пэрвойак транспорт паша вийнэн шарла, варажым элэктричэс вий дэн ыштышыш савырна, коксо ыштымылэч кодшэш химий промыслэныс нөлталалтэш. Комбинатын пашажэ тыдын дэн гына ок пытэ. Мэтал гыч түрлө наста-влак, пэрвойак машина ыштымаштэ күлэш наста-влак ышталтыт, машина-влаклан гын, шэм мэтал дэч посна, тўсан мэталат күлэш. Тэвэ тыгэ, Урал-Кузньэцк комбинатыш лышыл шогышо тыгай наша-влак ушнат: 1) мландэ шў дэн шэм тўсан мэталургий, 2) машина ыштымаш, 3) химий, 4) транспорт, 5) элэктрофикаций.

Урал-Кузньэц комбинат пэш кумда вэрым налэш касвэл границыжэ касвэл Урал курык ончыч тўнгалын, эрвэлыш Йэнисэй энэрын кўшыл йогынжо дэк шуэш. Йүдвэлыштэ Обьын Иргыш дэн ушнымаш гыч Кэчывэлышкэ Балхаш дэк шуэш. УКК составыш СССР Ушэмын обласлан пөлалтшэ тыгай йэдиниц-влак пурат:

1) Урал облас эн йүдвэл тўр ужашыжэ дэч посна, 2) Пошкырт республик пўтўньэк, 3) Кокла Йул крайын Халилов-Орский районжо (Уралын кэчывэл тўржө), 4) Касвэл Сибир край пўтўньэк, 5) Казакстан кэчывэл ужашыжэ дэч посна.

Экономик-гэографий шотышто УКК-ыш пурышо кум тўн ужаш-влак ойыралтыт:

1. Касвэлыштэ — Урал курык систэм, тудын мучкыжо түрлө курык-промыслэныс пойанлык.

2. Кэчывэл эрвэлыштэ — Алтай курык систэм, ты систэм йүдвэл-кэчывэлыш Салаир дэн Кузньэцк Алатау гай курык рүдө-влаклан лончэшталтэш, нунын коклаштэ Кузбас вэрым налэш, касвэлыштэ — лончан курыкла Киргиз эл, тыштэ тўсан мэтал-влак лэктыт.

3. Урал дэн Алтай курык-влакын покшэлнышт Обь дэн Иртыш басэйныштэ пэш кумда вэрым налын Касвэл Сибир лап вэр кийа; тыдэ лап пэш төр вэр, тыштэ күнчэн лукмо руда-влак гыч нымоат ок вэрэшт, йүдвэлым кэчывэлыш кум полосалап пөлалтэш: а) йүдвэл — купан-тайга полоса, Тьумэнь — Омск — Новосибирск күртньө корно линийын йүдвэлыштыжэ 100 км гыч тўнгалэш, б) кокла — чодрастэп дэн стэп полоса, күртньө корно магистральын кок могоржо дэн вэрым налэш, в) кэчывэл — кукшо шокишо полоса, Казакстанын стэпшэ-влак да пэлэ пустыняышт-влак пурат.

УКК-ш пурышо тэриторий кумдык палэмдымэ почэш—5,8 млн. кв. км, илышэ калыкшэ 20 млн. дэч шукурак (1926 ийыштэ пэрэпис ыштымэ шог дэн); тывэч йүдвэлыштэ удно купан тайгам да кэчывэлыштэ пэлэ пустыньан вэрлам луктат гынат, 3 млн кв. км нарэ вэр 20 млн. нарэ илышэ калык дэн кодэш. Пўтўнь СССР Ушэм дэн тагастарымаштэ тэриторийжэ да калыкшэ шот дэн СССР-н $\frac{1}{7}$ ужашыжэ лийэш, промыслэныс продуксыжо шот дэн — $\frac{1}{20}$ ужашыжэ (вичийаш тўнгалтышэш налма гыч). Йүдвэл дэн Урал дэч посна иланалтшэ тўн Йэвроп ужаш СССР дэн тагастарымаштэ тэриторийжэ дэн УКК тунарак лийэш, калык шотшо дэн 5 кана да промыслэныс продуксыжо дэн 14 кана

изирак лийэш. Тыгэ тагастарэн ончыма гыч УКК-н тэриторий кугытшо дэн пэрвой вичийашлык тунгалтышлан вийнэн шуыды-мыжым ужнына.

УКК-ым ССР Ушэмын моло ужашыжэ-влак дэн калык шотышто да промышлэныс паша вийнымэ шотышто тагастарэн ончэна гын, йбршэш вэс сүрэтым ужнына.

Чыла ушэм энэргий налмэ пойданлык¹⁾ гыч УКК-ан 66% возэш; тывэчын чыла энэргий налмэ пойданлыкшэ гыч 97 процент мландэ шү. Мландэ шү пойданлыкшын утларакшэ эрвэл тұрыштыжб — Кузбасыштэ.

Кузбасын мландэ шү запасшэ Донбасын дэч 6 кана нарэ шуқырак, мэ ындэ тыдым палэн налынна. Кузбасын мландэ шү лончыжо утларак күжгб (15 м-ш шуэш, коклан тылэчат күжгыран вэрэштмэ вэрла улыт), Адак ту шотшаг уло Донбасыштэ мландэ шү кэлгыштэ кийа гын, Кузбас мландэ шү утларак куаш вэрыштэ кийа. Тэвэ сандэн Кузньэцк мландэ шү Донбасын дэч йатыр шулдэш возэш. Кузньэц мландэ шү сайлыкшэ шот дэнат Донбасын дэч утларак күшнб шога — тудын шокшо пумыко кугырак (7 тўж. кал олмэш 8 тўж. кал), шагалрак ломыжангэш (10 гыч 13 олмэш 3 гыч 12⁰/₀ нарэ), сира варнымыжат йатыр шагалрак (4—7⁰/₀ олмэш 0,3 — 0,7⁰/₀). Тылэч посна Кузбасын коксылаш йэрышб мландэ шүлан пэш пойдан (мэталургий пашаштэ тидэ пэш күлэш), адак тусо мландэ шү химий промышлэныслан күлэш, йужыш ойырлышо вэшчэства-влаклан пойдан. Чыла тыдым лончылэн ончыма гыч Кузбасын энэргий пуышо да мэталургий дэн химий промышлэныс пашаштэ пэш күлэш мландэ шү базэ улмыжым ужнына.

Тылэч посна Кузбас дэч эрвэлыштэ Минусинск мландэ шү басэйн уло, мландэ шү запасшэ 14 млрд. т шотлалтэш; тудо лышныжэ улшо күртнб руда дэн вүргэньэ руда мэталыш савырымаштэ күлэшыжэ куго.

Казакстанын мландэ шү лэкмэ районжылан Караганда басэйн шотлалтэш, тыштэ мландэ шү запас 15 — 18 млрд. т лийшашлык, тыдэ Кузбас дэч Уралышкэ кок гана лышылрак. Ты басэйн Коунрад дэн Джэзказган вүргэньэ рудам вэсэмдэн ыштымэ базэ лийэш. Уралыштэ мландэ шүй лукмо — Кизэль дэн Чэльабинск да моло вэрлат урал рудалан лышыл улмышт дэн сай шотан улыт, ты вэрлан мландэ шү запасышт 4 млрд. т нарэ.

Мландэ шү дэч посна УКК тэриторийыштэ энэргий пушо моло пойданлыккат улыт; тугэ гынат, мландэ шү дэн тагастары-маштэ тунарак шуко огытыл. Нунын кокла гыч кугырак вэрым вүд вий налэш; вүд вийлан Йэнисэй энэр күшыл йогын, Обь энэр исток, адак Иртыш энэр күшыл йогын пойдан улыт. Уралыштэ вүд энэргийлан Урал курыкын касвэлыштэ йогышо энэр-влак, утларакшым Камэ энэр, пойдан. Чыла вүд энэргий запас УКК-н 25 млн. квт шотлалтэш (ССР Ушэмын $\frac{1}{4}$ ужашыжэ). Торфым Уралыштэ гына палэн налмэ, тыштэ моло энэргий запас ситыдымылан торфын күлэшыжэ утларак куго. Урал-Кузньэцкын куго ситыдымашыжэ нефт укэлыкыштэ; тыдымат Кузбасын Барзас районуштыжо лукмо мландэ шуым вишкыдэ йулатымэ Узгарыш савырэн ышташ лийэш.

Урал-Кузньэцк комбинатын энэргий пушо вий-влакшэ эрвэл ужашыжэ — Кузбасыштэ улыт гын, мэтал запасшэ, утларакшым

¹⁾ 66⁰/₀-ыш Тунгус басэйнын дэн мұндыр Йудвэл районын энэргий запасышт ох пушо; тушто альэ монарэ энэргий запас улмым раш палэн налмэ огыл.

күртнө рудажэ тыдлан вашэш кийышэ касвэл ужашыжэ — Уралыштэ улыт. Уралыштэ күртнө руда лэкмэ тун вэрла:

Урал обласыштэ: Магнитнэ курык, Бакал, Тагиль-Кушвин групп (Благодать, Высокайа, молат), Алапай дэн Синарский.

Пошкырт рэспубликыштэ: Комаров-Зигазин, Коклайул крайыштэ — Халиловский.

Тыдэ руда лукмо вэрла гыч рудашт эрэлык дэн Бакал дэн Комаров-Зигазинский рудник-влак рудаштэ шэргэ акан хром, никэль варыш-влак улмо дэн Халиловский рудник-влак посна ойырлэн шогат; ты рудник-влакын рудашт гыч машина, станок ышташ йөршө сай металым ыштэн лукташ лийэш, ик мут дэн каласаш, ты руда-влак отвэтствэнэ машина ыштымэ метал нэгыз улыт.

Уралыштэ кажнэ посна вэрын руда запасышт 100 млн. тон дэн, альэ икмонар шүдө миллион дэн шотлалтэш гын, эрвэлыштэ — Кузбас районышто да Минусинскыштэ руда запас 10 млн. тон дэн гына шотлалтэш. Казакстанын рудалан эн пойан вэржэ Кэн-Тьубэ-Тогайыштэ сай качэстван руда запас 34 млн. т шотлалтэш. Чыла күртнө руда запасшэ дэн УКК кизыт Йэвроп ужаш кэчывэл район дэч (Кривой Рог, Кэрчь) йатыр нужнарак, сандэн тусан металжэ-влак улмо дэн кэчывэл район дэч ойыртышан (кэчывэл районышто тусан метал укэ).

Урал-Кузньэцк комбинат районышто вургэньэ тыгай вэрлаштэ лэктэш: Уралыштэ (Богомоловск, Рэвдинок адак Урал обласыштэ моло вэрлаштат, Пошкырт рэспубликыштэ), Минусинск районышто, утларакшым Казакстаныштэ (Коунрад, Джэзказган, йатыр моло вэрат), Чыла ушэм запас гыч УКК-лан 90 процэнжэ логалэш.

Вулно дэн вүд вулно запасшэ чыла ушэм запысын пэлыж дэч утларак УКК-лан возэш. Тыштэ вулно дэн вүд вулно запас Казакстаныштэ (Ридэр дэн Турлан), Касвэл Сибириыштэ (Кузбас воктэн Салаир) Уралыштэ.

Тылэч посна сай качэстван ыштымашкэ пурышо түрлө метал-влакат тыштэ ситышашлык улыт. Тыгай метал-влак гыч тыштэ марганьэц (Уралыштэ да Касвэл Сибириыштэ Ачинск воктэн Кузбаслан тора огыл), вольфрам (Урал дэн Казакстаныштэ), никэль (Уралышнэ) да хром (эн шукужо Уралыштэ) улыт.

Урал Кузньэцк комбинат районышто химий промышлэныс пэш кумдан шарлэн кайэн кэртэш. Тыштэ тэвэ мом шотыш налман:

1) Коксованьэ годым лийшэ газ-влак; шэм металургий пашам кумдан шарэн колтымаштэ да Кузбасын газлан пойан мландэ шүшө лиймаштэ, чынак тыдэ УКК химий промышлэвысын куго нэгызшэ;

2) шэм металургий дэн тусан металургийын кучашт, утларакшым сэра кислота ышташ йөрышө улыт;

3) түрлө-түрлө химий сырьё-влак.

УКК-штэ улшо тун химий сырьё-влак:

1) Уралыштэ да Казакстан йэрлаштэ кочмо шөнчал,

2) калий шөнчал Уралыштэ, пэш куго запас

3) фосфорит (Уралыштэ — Камыштэ да Казакстаныштэ Актюбинск лышнэ).

4) мирабилит дэн тэнардит (сира-натрийан шинчал-влак)—содо дэн сира кислотам ыштымэ сыро (Касвэл Сибырын кэчывэл касвэлыштыжэ Кулундин йэрлаштэ вэрэштэш).

Урал-Кузньэцк комбинатын строичылнэ материалжат шуко, нунын кокла гыч чодра строичылнэ материаллан каймыжэ дэч посна чодра химий дэн кагаз ыштымэ промышлэныслан кайа, адак пушэнгэ шү дэн руда лэвыктымэ промышлэнысыштэ кучылталтэш; УКК-ын чодран йүдвэл ужашыштыжэ, окса чотыш кусарымаштэ СССР-н чыла чодражын 0,2 суммыжо лийэш. Тэвэ тыгай УКК промышлэныс вийнышаш пойанлыкшэ, тыдэ Ушэмын Йэвропо ужаш пойанлыкшэ дэч йатыр гана кугырак.

Ындэ сыро да энэргий запасшэ-влак нэгызэш ышталт шогышо УКК строитыштыжым ончалына. Шэм металлургий кок гигантым ыштэн шуктымо. Магнитогорск завод — Уралыштэ, Сталин завод — Кузбасыштэ. Урал дэн Кузбас коклаштэ мландэ шү дэн руда вашталтымым ылышыш пуртымо. Тыдын дэн комбинатын нэгызшым ыштэн шуктымо. Ты гигант-влак почэш тыгай завод-влакым ышташ тўналмэ: Уралыштэ — Тагиль, Бакал, Синар, Кусянск (Уралобласыштэ), Комаров-Зигагин (Пошкырт республикыштэ), Халилов (Кокла Йул крайыштэ), Касвэл Сибырыштэ — Йэрунак завод (Кузбасыштэ), Новосибирск, Минусинск завод-влак, Казакстаныштэ — Сэмпалатинск завод (Кэн-Туба-Тогай руда дэн ыштышэ).

УКК пуэн кэртмэ шэм металл продукций чылажэ 21 млн. т-ш шуэш (СССР-н 40—50 процентшэ). Тусан металл-влак ыштымэ лукмаш Уралыштэ да Казакстаныштэ 600 тўж. т-ыш шуэш, вулно дэн вуд вулно Казакстаныштэ да Кузбасыштэ ышталташ тўналэш (чылажэ 880 тўж. т-нарэ). Тусан металл-влак ыштымэ гыч кодшым (кучам) химий промышлэнысыштэ пайдаланыман ышталтэш: руда обработко паша кок ужашлан пўлалтэш — тўналтыш обработко паша руда лукмо вэрэш ышталтэш, шуктэн обработкым ыштымаш тусан металлургийын утларак ужашыжэ дэн пайдаланышэ машина ыштымэ рудо вэрлаш ышталтэш. Уралыштэ вурганым шуктэн ыштымэ вэр Свердловск лийэш. УКК-штэ улшо да ышталт шогышо тусан металлургий завод-влак:

Уралыштэ — Красноуольск, Калатипск, Кыштымск (Уралобласыштэ), Байманск (Пошкырт республикыштэ);

Кузбасыштэ — Кэмэровск, Бэловск, Минусинск.

Казакстаныштэ — Риддэр, Карсакпай, Коунрад.

Шэм металлургий дэн тусан металлургий паша вийнымаш ик могырымжо машина ыштымэ промышлэныс нэгызым ышта¹, вэс могырымжо, шуко машина-влак кўлэш лийыт. Тылэч посна УКК-н шкэнжын да эрвэл Сибир дэн Кокла Азий пошкыдыжовлакын транспорт дэн йал-озанлыкыштан пэш шуко машина-влак кўлыт. УКК тэриторийэш пэрвой вичайашлык кўргэш йатыр

1) Машина ыштымаштэ пэш кўлэш качествэнэ урысым Уралыштэ ышташ тыгай нэгыз-влак улыт: 1) Бакал дэн Комарово-Зигагин районласэ пэш сай руда-влак, 2) шэм металлургий ыштымаштэ цолшышо чыла металл-влак да 3) качествыж дэн пэш сай кузньэцк мландэ шү да пушэнгэ шү дэнат металл-влакым шыраташ лиймаш.

гигант завод-влакым ыштэн шуктым, нунын кокла гыч эн кугышт: Уралыштэ—Уралмашстрой (мэталургий завод-влакын оборудованьым ыштышэ) Свэрдловышто ышталтын, улыл Тагильыштэ—вагон ыштымэ завод, Чэлыбыштэ—трактыр завод, Пэрмыштэ—судовэрфь, Касвэл Сибириыштэ—Новосибирск олаштэ—Сибмашстрой (курык пашаштэ күлэш машина-влакым ышта).

Ты каласыма гыч УКК пэрвойак транспортлан, йал озанлыклан, курык паша дэн мэталургийлан күлэш машина-влакым ышташ тўналшашыжым ужына. УКК-ын пашажэ тыдын дэн гына ок чарнэ. Кизытак Свэрдловскышто электрооборудованьэ заводым да Новосибирскыштэ тэкстиль промышлэныс машина-влак ыштымэ заводым ышташ тўналмэ. Кокымшо вичийаш пыгартыш ийлан тўрлө машина ыштымэ вийан промышлэнысшэ лийэш; машина ыштымын тўдө вэрлашт: Урал обласыштэ—Свэрдловск ола, Касвэл сибириыштэ—Новосибирск лийыт.

Машина ыштымашын кумышо рўдө вэржэ Ёпö ола лийэш; тышагын моторный, котлотурбиный, адак моло завод-влакат ышталтыт.

Химий промышлэнысын ужаш нэгызшэ коксованьэш энэрта (коксованьэ утларакшым шэм мэталургий заводлаш ышталтэш), вэс ужаш нэгызшэ — тўсан мэталургий, сира кислотам ыштыманш да химий сырйо-влак.

УКК тыгай химий продукцо-влакым пуаш тўналэш: сира кислотам, фосфор уангышым, калий шөнчалым, азот уангышым, молюмат.

Химий промышлэнысын рўдыжө УКК-што тыгай вэрла лийыт: Уралыштэ—Бэрэзники, Магнитогорск, Актыубинск, Орск; Кузбасыштэ—Кэмэров.

Тўрлө сырйо-влак тўрлө вэрыштэ да коклашт пэш тора улмаштэ, производстын моткоч кугылыкшо транспорт пашам пэш кугын вийангыдымым йодыт.

Урал руда дэн Кузнэцк мландэ шў шупшыктым корно тўн корно лийэш. Нэлэ промышлэныс гыч лэкшэ груз-влак, утларакшым мландэ шў касвэлыш кайа, ты вэлышкак УКК-ын кушкын шогышо промышлэныс продукцыжо кайа. Кизытсэ паравоз вий дэн шупшыктым йыгырэ корнан магистраль лийэш гынат, чыла грузым шупшыктэн ок шукто. Сандэн элэктричэслымэ магистральым ышташ вэрэштэш, тыштэ ик мучаш гыч вэс мучашкэ оптым корно грузым йастарыдэ кайышэ пойээд-влак коштан тўналыт. Элэктричэслымэ Кузбас—Урал магистраль Сталинск (ожсо Кузнэцк)—Новосибирск—Омск—Курган ола-влак коч эрта, ты корно касвэлыштэ кок корно лийын ойрыла:

а) иктыжэ Курган—Чэлыбинск—Уфа вэсыжэ б) Курган—Синарск—Свэрдлов.

Вэр умбал тёр лиймылан да тайыл-влак укэлан ты корным свэрхмагистральыш савырымэ паша утыжым нэлэ ок лий. Элэктричэслымэ дэн, вэр гыч вэрышкэ йастарыдэ нангайымэ дэн, адак автоблокировка йөнним пуртым корно шупшыктым корно груз ак вола (тон-километр гыч 0,3 ырший, тэнгыз канал-влак дэн шупшыктым ак нарэ лийэш), грузо вашкэрак кайаш тўналэш,

ик час жаплан 50—60 км кайа, чыла чарнымаш-влакым шот-лымо годым 35 км нарэ¹⁾.

Ты магистраль Урал-Кузньэцк Комбинатын тунг транспорт рудыжэ лийэш. Ты магистраль электричэс вийым куго электро-станций-влак гыч налаш тунгалэш. Кузбас дэн Чэлыабинск коклаштэ улшо вэр-влакын шкэныштын йулатымэ узгарышт укэлан, Кузньэцк мландэ шу дэн пайдаланаш тунгалыт. Ты вэр коклаштэ электростанций-влак вуд налаш кулэш вэрлаштэ ышталтыт — тыгай вэрла магистральын куго энэрла коч эртымашыжэ лийыт: Новосибирск (Обь), Омск (Иртыш), Пэтропавловск (Ишим). Магистраль воктэн мучко электричэс магистраль транспорт рудэ лиймэ дэч посна, чыла комбинатын энэргэтик рудыжэ лийэш.

Умбакыжым ты магистраль Новосибирск гыч у магистраль дэн Новосибирск — Камэнь — Павлодар — Караганда — Орск, адак умбакыжэ Саратовскыш шумэшкэ йэшаралтэш²⁾.

УКК кундэмыштэ моло корно-влак Урал дэн Кузбас коклаштэ кыл кучымашым вийангдаш полшышо лийыт да ты корно-влак дэн УКК кундэмыш, утларакшым тудын йудвэл ужашыжэ стэп полсашкэ йудвэл гыч (Ачинск — Йэнисэйск линий, молат) чодра матэриалым кондаш тунгалалтэш.

УКК-ын у тэхникэ почэш кумдан шарлышэ куго строичыл-ствыжэ шуко электроэнэргий дэч посна лийын ок кэрт. Электричэс станцийла ыштымэ тунг районла Урал дэн Кузбас лийыт, тыштэ пэш шуко электричэс энэргий талын шарлышэ курык промышлэныслан, варажым мэталлургий, машина ыштымэ да химий промышлэныс-влаклян кулэш. Урал дэн Кузньэцк коклаштэ йал-озанлыкан районышто электричэс энэргий утларакшым курт-нэб корно транспортлан кулэш. Пытаргыш жап мартэн УКК системыштэ электрофикаций паша шойылан кодын мийэн. Пытаргыш кок йи жапыштэ йатыр электричэс станций-влакым ыштымэ дэн ты паша койын нолталалтэ: кизыт электричэс вийын кэрт-машыжэ 1 млн. кВт нарэ лийэ. Кумышо вичийашлык пытаргышлан электричэс вийын кэртмашыжым 13,5 млн. кВт-ыш шукташ шовалтэш — ты шот гыч Уралыштэ (Пошкырт рэспублик Халил район пурат) 7,5 млн. кВт лийшаш, Касвэл Сибир крайыштэ 4 млн., Казакстаныштэ 2 млн. нарэ. Энэргий пуышо тунг вий мландэ шу лийэш; Кама дэн Алтайыштэ гына вуд вий дэн пайдаланымэ электростанций-влак ышталтыт.

1) Корным электричэслымэ дэнэ Иркутск — Моско коклам (5 052 км) груз 6 суткаштэ мийэн шуэш, тон нэлыт шупшыктымэ шкэ ак 20 т. 43 ыршийэш возэш, тыгылай корно дэн нангаймэ годым ты шкэ акым 1 700 км вэрыш нангаймаштэ тўлаш логалэш, вэс сэмын каласаш, Урал дэн Моско коклала, Кузбас дэн Моско коклам груз 4 суткаштэ мийэн шуэш, шкэ шогымо акшэ 11 т. 18 ыршийэш возэш, тыдэ Дондбас — Моско мландэ шу шупшыктымэ ышкэ ак дэн актёр, варажым Урал — Моско коклам груз 2 суткаштэ мийэн шуэш; шкэ шогымо ак 6 т. 15 ыр. кэрэк могай грузымат шупшыкташ лийшаш ак. Тэвэ тыгэ транспорт-тышко у тэхникым пургымаш корнын торалыкшым сэнгэн кэртэш.

2) Шибота вэл дэнэч кумышо вуд магистраль лийын кэртэш; ты корно Сталинск воктэн Томь энэр дэн кайэн, Умбакыжэ Обь, Иртыш, Тобол, Исэть энэрла дэн Свэрдловскыш шуэш. Ты магистральын чыла кужытшо 3 600 км лийшаш тунгалыш дэн пытаргыш мучашлашыжэ — Томь, Тоболь, Исэть энэрлаш шлыуз-влакым ышташ вэрэштэш.

Кушнӧ ончыктымo тӱн промыслӧныс дӧч посна УКК тӧритoрийыштӧ моло шoт промыслӧныс паша шарла; ты шoт промыслӧныс паша тӱн промыслӧныс дӧн кыл кучышo лийын, комбинатышкат, йал-озанлыкышкат вик ок пуру. УКК тӧритoрийыштӧ ӱдымӧ мландӧ кумдыкым 70 млн. га-ш шуктӧн, покшӧл кундӧмжым ССР Ушӧмын шурно ӱдымӧ тӱн районышыкыжо савыраш лийӧш. УКК-ын пашажӧ шкӧ кышкар кӧргӧшыжӧ гына шыгышан ок лий. Шотлӧн налмаш гыч тыдым палӧн налмӧ: мландӧ шӱжӧ дӧн мӧталжӧ мӱндыркӧ касвӧлыш кайӧн кӧртыт, УКК-ын кӧчывӧл курык промыслӧныс дӧн ойыртыш лийыжӧ Йӧвроп ужалш Ушӧмын йӧдвӧл пӧлыж гыч, примӧрлан каласаш, Йул вӱд лийы дӧн кайа. Качӧствӧнӧ мӧталжӧ да качӧствӧнӧ мӧтал гыч ыштымӧ наставлак, тыгылай мӧтал дӧн мландӧ шӱыжӧ утларак умбакырак кайат. Бӧрӧзников заводӧш ыштымӧ химий йӧундыш Камӧ дӧн да Йул вӱд дӧн волӧн Йул воктӧнысӧ кундӧмӧш кумдан шарлаш тӱнгалыт. Ушӧмын ужалшыжын йӧдвӧлыштыжӧ, кӧчӧвӧлыштыжӧ, утларакшым ӧрвӧлыштыжӧ Урал-Кузньӧцк Комбинатын влианьжӧ ӧша кугырак лoгалӧш.

Пӧрвоу вичийашлык кӧргӧш УКК oжсо промыслӧнысан район-влакын полшымышт дӧн да вий пыштымышт дӧн ышталтӧ; кокымшо вичийашлыкӧш ӧрвӧл район-влакын озанлыкыштым социализм корно дӧн вӧстӧрлӧмдӧн ыштымаштӧ рӱдӧ вӧржӧ шкӧ лийӧш.

В У Й Л Ы М А Ш.

СССР-ын кумдыкшо, пүртүс условийжэ да калыкшэ.

1.	Вэр, кумдык да границэ	3
	Географий вэр да кумдык	—
	ССРУ-ын границыжэ да границылышэ моло кугыжаныш-влак	—
	Российын кумдыкшо шарлэн шогымым, колонийжэ йэшаралтым историй жап дэн ончыктэн шогышо картэ	5
2.	ССРУ-ын пүртүс условийжэ	7
	Тэңгыз-влак	—
	Рэлийэф (мландэ ўмбалын формыжо)	—
	ССРУ көргысө вүд-влак	8
	Климывт (ийгэчэ)	10
	Ўмбал рок	15
	Кушкыл-влак	17
	Мландэ көргысө поянлык да ош шү запас	18
3.	Калык	20
	Монар калык уло, кузэ йэшарал шога	—
	Клас да профэссий шогышто калыкын пайлалтмыжэ	21
	Оласэ да йалысэ калык	22
	Калыкын нугыдын (плотнан) илымыжэ	23
	Калыкын наций шот дэн пайлалтмыжэ	24
	Калыкын культурлыкшым ончыктымаш	25

ССРУ-ым кундэм, край, рэспублик шот дэн ончымаш.

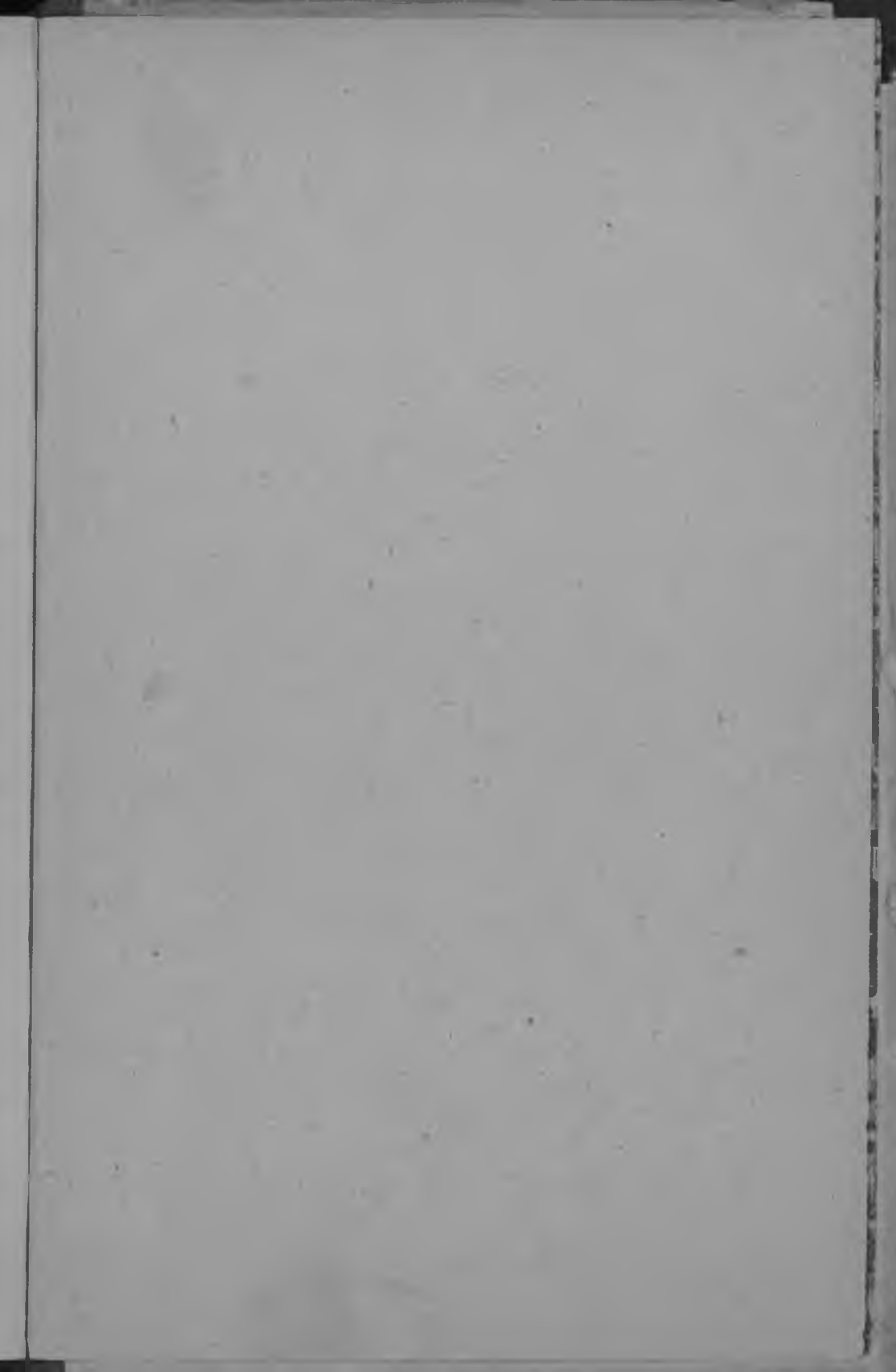
1.	ССРУ-ым районлымаш	27
2.	Промышленэ рүдө	31
	Моско облас (МО)	32
	Иваново промышленэ облас (ИПО)	38
3.	ССРУ-ын Йэвропысо ужашыжын йүдвэлжэ	43
	Лэнинград облас (ЛО)	44
	Карэл АССР	52
	Йүдвэл край	53
4.	Йэвропысо ССРУ-ын касвэл ужашыжэ	58
	Бэлорус ССР	—
	РСФСР-ын Касвэл обласшэ	62
5.	Шэмрокан Рүдө облас (ШРО)	65
6.	Йулвэл (Поволжийэ)	68
	Горкий край да тушко пурышо Чуваш АССР, Мари АО, Удмурт АО	69
	Суас АССР	75
	Кокла Йул край да тушко пурышо Мордва АО	77
	Улыл Йул край, тушко пурышо Йулвэлэсэ Нэмыч АССР да Калмык АО	81

7. Украин ССР да Молдавий АССР	86
8. Крым АССР	98
9. Кавказ	102
Йүдвэл Кавказ край да Дагэстан АССР	—
Кавказ вэс вэл СФСР (ЗСФСР)	112
10. Урал	125
Урал облас	—
Пошкырт рэспублик (БАССР)	134
11. Сибир	136
Касвэл Сибир Край (КСК), да Ойрот дэн нхакас Автоном облас	140
Эрвэл Сибир Край да Бурат-монгол АССР	146
Йакут АССР	151
Мундыр Эрвэл край (МЭК)	154
12. Казакстан дэн Кокла Азий Рэспублик-влак	159
Казак АССР	—
Кокла Азий Рэспублик-влак	166
13. Облас-влак кокласэ кыл кучымаш	176
14. „Куго Йул“ проблем	181
15. Йүдвэл проблем	185
16. Урал-Кузнэцк комбинат	190

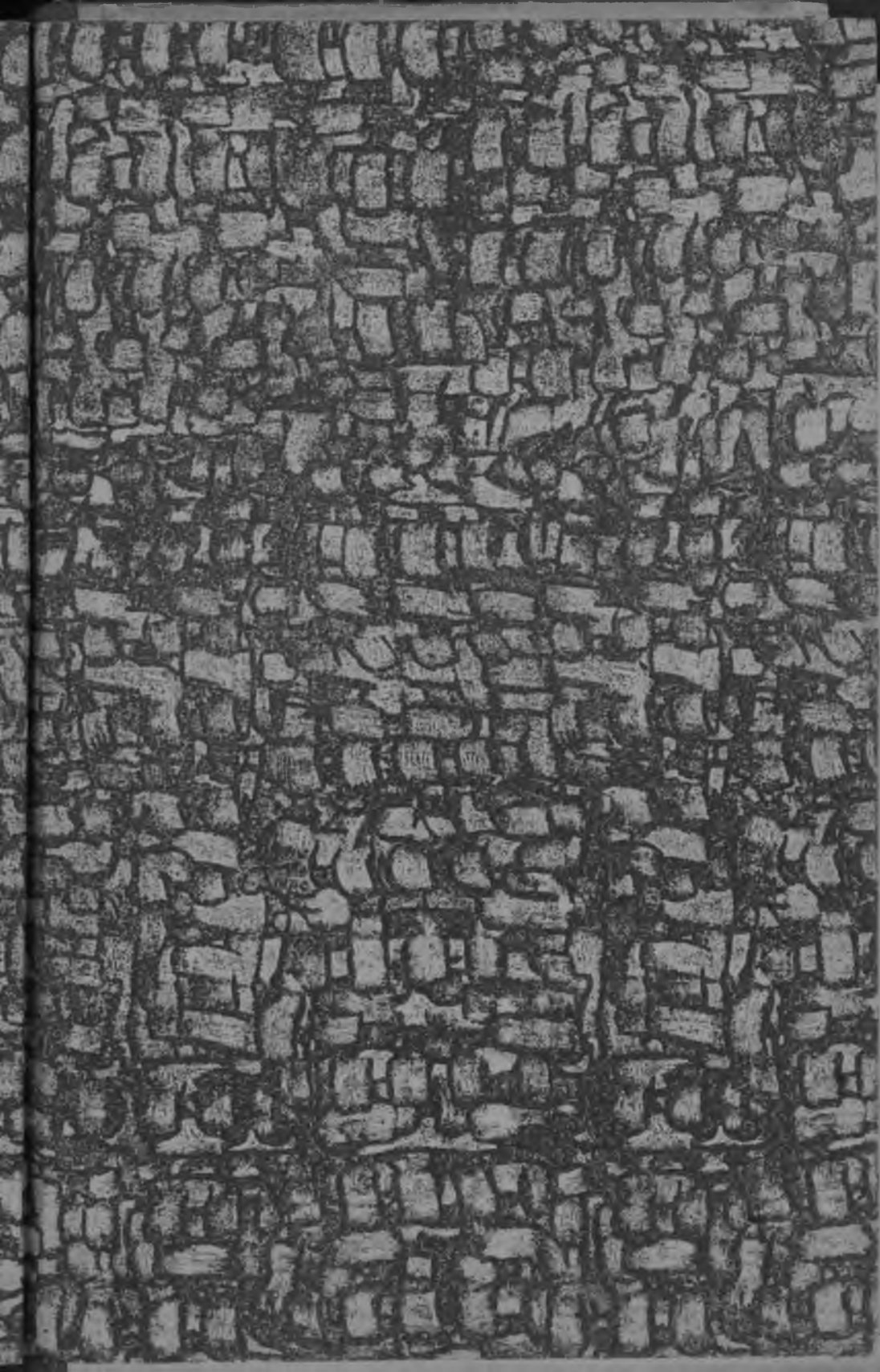
Ответств. редактор *Борисов И. А.*
 Корректор *Орлов Н. М.*
 Технический редактор *Кутин И. И.*

Книга сдана в набор 5/IV 1934 г., подписана к печ. 19/VI 1934 г.
 Учгиз № 5 912. У. 2 н. Печ. лист. 12¹/₂. Бум. листов 61¹/₄.
 Количество типогр. знаков на 1 бум. лист. 99840.
 Бумага № 3¹/₂. Формат 62 × 94¹/₁₆ фабрики „Сокол“.
 Уполном. Главлита Б-37017. Заказ № 2361. Тираж 7.000 экземпл.

17 ф-ка нац. книги ОГИЗ'а РСФСР треста «Полиграфкнига»
 Москва, Шлюзовая наб., д. № 10.







Цена 1 руб. 85 коп., переплет 25 коп.

У. 2. н.

5010
5010
82097

Мар. Л.

3-522/1

ГЕОГРАФИЯ СССР

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

Учебник для 6—7 классов
средней школы

На марийском языке
(лугово-восточное наречие)